

HOLMI

IX. évfolyam 10. szám

1997. október

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád, Kertész Imre,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Egri Péter*: Az „Elbeszélés” mint előjáték:
Déry Tibor estéje • 1355
- Déry Tibor*: Elbeszélés (I) • 1369
- Sinka Erzsébet*: Íróper, 1957 • 1384
- Vádirat (*Közléteszi Sinka Erzsébet*) • 1385
- Gereben Ágnes*: Egy elmaradt kirakatper • 1399
- Kun Árpád*: Palinódia • 1414
- Apokalipszis • 1415
- Rákos Sándor*: Kétsoros • 1415
- Mérleg • 1415
- Üregi isten • 1416
- Kicsúszol önmagadból • 1416
- Bertók László*: Nyálezüst • 1416
- Nem férek el • 1417
- Előbb-utóbb • 1418
- Tandori Dezső*: D’Tirano, a bef. rész (Jure Die;
Mr. Lopiccolo) • 1419
- Handi Péter*: Laterna magica • 1434
- Boldizsár Ildikó*: Meseállattan medvékkel • 1435
- Orbán Ottó*: Holdként süt föl a fák hegyén • 1444
- Nagy Gáspár*: Epe(pe)kövek a Parnasszoszról • 1445
- Demény Péter*: Lány • 1448
- Kocsmadal • 1448
- Péter László*: „Állam”, „nemzet”, „nemzeti kisebbség”.
Három szó használata (*Rakovszky Zsuzsa*
fordítása) • 1449

- Mihályi Zsuzsa*: Brandys új naplója • 1458
Kazimierz Brandys: Emlékezetből (*Mihályi Zsuzsa*
fordítása) • 1459
Fodor András: Vajon? • 1471
Sebláz • 1471
Kései rádöbbenés • 1472

FIGYELŐ

- Gergely Ágnes*: Névnapi levél Szabó Magdának –
születésnap gondolatjelekkel • 1474
Somlyó György: Hommage à Sabo(as) költő(nő)
és Creusa király() • 1477
Örkény István levele Szabó Magdának • 1480
Domokos Mátyás: Gion Nándor: Ez a nap a miénk • 1481
Károlyi Csaba: Szinopszis? (Farkas Péter: Háló) • 1484
Gyáni Gábor: Történetírásunk bécsi korszaka
(Újváry Gábor: Tudományszervezés
– történetkutatás – forráskritika.
Klebensberg Kunó és a Bécsi Magyar
Történeti Intézet) • 1486
Forgács Éva: Sztereotípiák eksztázisában
(Jean Baudrillard: Amerika) • 1492
Marosi Ernő: M. S. úr X.-ből (MS mester
Vizitáció-képe és egykori selmezbányai
főoltára) • 1496

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1051 Budapest, Nádor u. 26.)
Előfizetési díj fél évre 750, egy évre 1500 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Egri Péter

AZ „ELBESZÉLÉS” MINT ELŐJÁTÉK: DÉRY TIBOR ESTÉJE

Az ELBESZÉLÉS kéziratának első két füzetét 1960 karácsonyán kaptam ajándékba Déry Tibortól szabad felhasználásra.¹ Közzétételükre akkor gondolni sem lehetett, publikálásukra bennem s körülöttem most ért meg az idő. Főhajtás halálának huszadik évfordulóján.

Déry az ELBESZÉLÉS-t a Fő utcai börtönben írta 1957-ben, ahová április 20-án szállították „az államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésé”-nek célra tartott vádjával. A vád november 13-án vált kemény ítéletté. A kilencévi börtönbüntetés a hatvanhárom éves író számára életveszélyes fenyegetés volt. Ekkor még nem tudhatta, hogy ítéletét 1960. április 1-jén felfüggesztik. A közel hároméves börtön és börtönkórház idején – a Fő utcában, majd a Gyűjtőfogházban, Márianosztrán és Vácott – Déry egészsége megrendült, veszélyesen lefogyott, csonttá s bőrre aszott, édesanyját elvesztette, kutyája, Niki elpusztult. A lelket benne a szabadulás reményének tétova lidércfényei, feleségének, Böbe asszonynak szerelmes levelei, a zárkába vagy kórházba bejuttatott olvasmányok s főként a maga írta művek tartották.

Az ELBESZÉLÉS makacsul szálkás betűit az író ceruzával róttá három kisalakú (205 x 145 mm-es) vonalas füzetbe. Az elsőben az alapszöveg 1–111 számozott oldalt tesz ki. Ehhez járul a mű homlokára tűzött Berzsenyi-mottó a DÖBRENTAI GÁBORHOZ szóló episztolából és két pótlás a 115. és 116. oldalon. A 112–114. és a 117–118. oldal üres. A második füzetben – melyből el van távolítva a „veszélyes” acélspirál – a szöveg a 112. oldaltól a 220.-ig terjed. A 221–229. oldal szabadon van hagyva. A harmadik füzet a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának Déry-hagyatékában van, szövege a 221. oldalon kezdődik, és a 286. oldalon marad abba, egy mondat kellős közepén.² E befejezetlen mondatot számos üres oldal követi. A harmadik füzet anyagát Botka Ferenc adta közre REGÉNYTÖREDÉK címmel.³ A füzetekben alul, vonal alatt szövegváltozatok jelennek meg. Felül néha vezérszavak állnak emlékeztetőül és önbiztatásként: ezek lendítik tovább a történetet.

Az oldalak tükre olykor nyugodtabb, máskor zaklatottabb: az ELBESZÉLÉS írása közben Déryt sűrűn vitték kihallgatásra. A szöveg azonban mindenütt rendezett, gondozott: ha módosította mondatait, Déry világossá tette, mit mire változtatott, hogy mondandóját elevebbé, szemléletesebbé, plasztikusabbá tegye. Koronkénti kétegyeit is bejelölte, a börtönben felderíthetetlen részletek helyét kipontozta vagy zárójelbe fogta. Az előbb ceruzával, később golyóstollal beírt variánsok arra vallanak, hogy az író be akarta fejezni és közre kívánta adni művét. A munka mégis befejezetlen és az író életében publikálatlan maradt, a történet megtorpan, s a bontakozó regényből végül is elbeszélés lett. Az ELBESZÉLÉS Déry befejezetlen regénye. Vajon miért? Talán megtudjuk, ha az ELBESZÉLÉS-t az utolsó pályaszakas előjátékának tekintjük, és megvizsgáljuk a benne kitapintható s a későbbi regényekben kiteljesedő regénytipusokat.

Börtönregény? Az író börtöntapasztalata kétségkívül rajta hagyta ujjlenyomatát a regény tárgyán. Erre vallanak a Rókus Kórház hályogosan csillogó kicsiny börtönablakai, melyek a sikertelen szerelmi kaland után hazabaktató Tamás és Erzsi útját szegélyezik. Ezt sugallja az Üllői úti kaszárnya száz lépés hosszú, ötven lépés széles börtönudvara kopár falaival, vasrácsos ablakaival. Ezt idézi fel a Tompa Tamást három napig fogva tartó VI. kerületi rendőrkapitányság kihallgató tisztjének gúnyolódó durvasága, fekete bajusza és simára fésült fekete haja. Fő utcai kihallgatójáról, Virág György rendőrnyomozó századosról a zárkaügynök (betelepített vamzer) ügybuzgó kémjelentése szerint az írónak az volt a véleménye, hogy „*úgy bánik velem, mint egy csomaggal, mint egy bűnözővel*”,⁴ a Déryt elítélő bíróság elnökének, dr. Vida Ferencnek pedig fekete nyírott bajsa és fekete haja volt.⁵ Tamás nevelőapját, dr. Tompa Károlyt a Tanácsköztársaság idején letartóztatták, mivel egy feljelentésre elrendelt házkutatás során a detektívek az íróasztalában huszonöt darab húszkoronás aranyat találtak. A beteg orvost a Markó utcai fogházba zárták, felesége, Magda Kiss János professzor segítségét kéri. A tanár megígéri, latba veti befolyását annak érdekében, hogy Magda találkozhasson férjével, s az orvost kórházba szállítsák. Böbe asszony nem kisebb energiával harcolta ki a beszélőket Déry Tiborral, akit börtöncellájából többször is kórházba vittek.

Az író bekerítő börtön természetesen az ott írott regény egész világát megérintette, s nemcsak közvetlen kényszerével, hanem közvetett jelenlétével is befolyásolta a szereplők gondolkodásmódját, magatartását és mozgásirányait.

A perbe fogás, kihallgatás, ítélet és börtön a későbbi regények egyik visszatérő, visszacsapó és részletesen kimunkált vezérmotívuma. Az 1934-es bécsi munkásfelkelésnek és az 1956-os magyar forradalomnak közös emlékművet emelő, 1958 elején írt dráma, A MAGYAR LÁNY (későbbi címén BÉCS, 1934) kettős reménykedése után,⁶ és a világnézeti, írói és személyes válság reménytelenségét kifejező, 1958 második felében készült, közzétételre nem szánt, de sokszorosan cenzúrázott ÖNÉLETRAJZI JEGYZETEK (BÖRTÖNNAPOK HORDALÉKA) papírra vetését követően, 1958 végétől 1960 elejéig Déry ismét jelentős regényt alkotott. Nem tudhatta, nem az utolsót-e. A G. A. ÚR X.-BEN a szellem diadala és bosszúja, az ironikus egyensúlyát visszanyert író szellemes remeklése: olyan negatív utópia, amely a társadalom börtönében adja a börtön társadalmának átfogó szatiráját, a valósággá vált karkai abszurdítás eredeti áthangolásával. Jó oka van annak, hogy a kerületi börtön X. omladozó világának egyetlen fix pontja; ha előtte elhaladt, G. A. megemelte kalapját, s amikor valószínűvé vált, hogy bevonják Leone úr perébe, elhagyta a várost. Huxley SZÉP ÚJ VILÁG-ának, Orwell ÁLLATFARM-jának és 1984-ének nyomjelző jóslata itt sötétre satírozott személyes élmény és megszenvedett tapasztalat.

A KIKÖZÖSÍTŐ már az író szabadulása után vonja meg nagy feszítvolságú, nagy ívű párhuzamait az egyházi és sztálini dogmatika között általánosító érvénnyel, művészi egyetemességgel, Thomas Mann művészetén, A KIVÁLASZTOTT humorán edzett egyéni ironiával.⁷ Déry börtönbeli pokoljárásának kitörölhetetlen emléke már A KIKÖZÖSÍTŐ egy korai hasonlatában felöltik, amikor a milánói püspökségre kiválasztott, sőt megválasztott Ambrus menekül a megtiszteltetés elől. „*Végeláthatatlanul kígyózik előtte az országot, melyet helyenként ciprusok hosszú, fekete kerítése kísér kétoldalt, mint egy börtön-rács*.”⁸ Később azonban Ambrus beletörődik a változtathatatlanba, és szent buzgalmában tűzzel-vassal, perrel és furfanggal üldözi, gáncsolja s közsíti ki az ariánus eretnekeket. Egyik közülük – egy megbilincselte varázsló, neve szerint ártatlan: Innocentus – tárgyalása során, bírāja előtt magára vall, majd a kivallatás után kiegészítő vallomást

tesz: „Az előbb említett, minden eddiginél undokabb bűnöm az a kísérletem volt – Istennek hála, nem sikerült –, hogy Milánó szent életű püspökét, a jámborságáról méltán híres Ambrust, a kereszténység s az egyház nagy vezérét gonosz szellemek segítségével eltegyem láb alól, latinul *liquídáljam*.”⁹ A bíró Innocentust először magázza, később azonban tegezi – mint az ELBESZÉLÉS Tompa Tamását a VI. kerületi kapitányságon a kihallgató rendőrtiszt.

A börtönemlék a Tamás-hegyi kert tótükrör felett lebegő, körülkerített idilljébe is beüzen. Az ÍTÉLET NINCS 21. fejezetének egésze címe szerint is PÉLDÁZAT A BÖRTÖNRŐL. Nem is egyről, hanem kettőről, az 1938-as két hónapi büntetéséről Gide oroszországi útinaplójának lefordításáért és az 1957–1960-as, közel hároméves bezárattásról „ellenforradalmi” lázadás vezetéséért. A két emléket az indulat másolja egymásra. A fejezet nagyobbrészt az elsőt írja le, de főként a másodikról szól. Ha a két háború közti szociális egyenlőtlenség Déryt szocialistává tette, s a lázadás börtönbe vitte, és a második világháború után torznan megvalósult „szocializmus” az író a demokráciáért, humanizmusért és nemzeti függetlenségért szervezkedő országos ellenállás és küzdelem egyik szószólójává avatta, s rebellis magatartása ismét börtönbe juttatta, akkor szabadságát kutatva és igazságát keresve „hová forduljon az ember”? A bírósághoz? Az ítélte el. Vagy ÍTÉLET NINCS? Volt, kétszer is. S van a tűnődve kérdező önéletrajzi visszaemlékezésben is, csak jól kell olvasni. Kivált a börtönről szóló példázatot: az 1938-as börtönbüntetés után húsz év múlva, újra börtönben „– bár ártatlanságom biztos tudatában – felzaklatva, s ennek megfelelő igyekezettel kutattam magamban nem létező bűnöm után (lásd szubjektív-objektív bűn kényelmes sémája)”.¹⁰ Az ELBESZÉLÉS első mondata: „Az ember tisztességes.” A két mondat egymásra mutat, egymást magyarázza.

Az ártatlanul elszenvedett börtön a kései, 1973–74-ben írt KYVAGIOKÉN-ban játékosan kísért. Kyvagiokén Polikárp Bécsben nem tudja kifizetni három kiflijét, az utca népe a botrányra összecsődül, a rendőrség közbelép, egy őrmester csendesíti, csillapítja a tömeget („Mi majd nyakon csípjük a bűnöst, s ha nem, egy ártatlan is megteszi”),¹¹ Kyvagioként letartóztatják, bebörtönzik, halálra ítélik, de meghallgatják három kívánságát, s mivel a harmadik az, hogy bizonytalan időre halasszák el kivégzését, kiengedik... Déry Tibor ekkor nyolcvanéves.

A börtön-„élmény” tehát nemcsak az ELBESZÉLÉS-en hullámszik végig, hanem a kései pályaszakaszra is ráterül. Ugyanakkor az ELBESZÉLÉS életrajzi regény is a szó tágabb értelmében. Bár Tompa Tamást sem 1918 nyárutóján és őszén, sem 1919 tavaszán nem fenyegette huzamos börtön, Déry Tibort 1957-ben annál inkább, s így nem csoda, hogy az ELBESZÉLÉS a börtön világának ellenvilága is, mely az ifjú regényhőst az otthon fészekmelegével óvja. Ezért tud Tamás oly bensőséges beszélgetéseket folytatni édesanyjával, Magdával, akinek temperamentumos, kacagós, pirulós figuráját az író saját édesanyjáról mintázta, a kéziratba először beírt ősz hajú öregasszonyt vonzó, tőrékeny, sugárzó, nagy fekete szemű, fényes fekete hajú fiatalasszonnyá változtatva.¹² Ezért fizeti ki végül fia húszezer koronás kártyaadósságát Tamás nevelőapja, akire keresztnevét, ősz pofaszakállát, villogó szemüvegét és kopogós mankóját Déry édesapja hagyományozta. Ezért viseltek Tamás iránt oly atyai jóindulattal és gyengéd gondviseléssel a hatalmas testű, lapított orrú Kiss János professzor, Tamás igazi apja, kinek modellje bizonyára a család és biztosan a családjánya egykori barátja, Déry Tibor öcsének, Györgynek édesapja volt. S ezért oly szeretnivalóan naiv Tamás maga, aki rop-pant méreteit, tenyeres-talpas alakját, nagy lapos arcát és kissé lapított orrát Déry Györgytől örökölte; hibás jobb karját, deltoidos vállát, megnyerő mosolyát, házasság

felé tartó első nagy szerelmét, szociális érzékenységét, eszménykergető makacsságát és igazságkutató szenvedélyét Déry Tibortól kapta. A személyi kapcsolatok szövedékén egy lélektani, társadalmi és történelmi regény vázlatja is áttűnik.¹³

Az ELBESZÉLÉS életrajzi indítása a BÖRTÖNNAPOK HORDALÉKÁ-ban még cenzúrázott adatokon vesztegel s bukdácsol, de az ÍTÉLET NINCS és a KYVAGIOKÉN lapjain felgyorsul, felemelkedik, és végső művészi céljához ér.

Az ELBESZÉLÉS-ben egy nevelési, fejlődési regény tervrajza is körvonalazódik. Második feleségéhez, Oravecz Paulához írott, 1954. január 23-i levelében Déry tanács formájában foglalja össze e regénytípus elveit. Oravecz Paula ekkor PETRI ANNA című regényén dolgozik. Déry ehhez fűzi megjegyzéseit: *„Nos, ami az új regényedet illeti, én azt nem féltetem... S hogy Annát nem tudod mozgatni? Próbáld meg a fantáziádon úgy segíteni, hogy helyzeteket, történeteket képzelj el Anna számára, többet is, olyanokat, amelyekben a lánynak valamilyen nehézségen túl kell jutnia, valamit meg kell oldania, s ezeket a helyzeteket, történeteket úgy helyezd el sorrendben, időrendben, hogy a megoldásokban a kislány fokozódó érettsége, növekvő öntudata, érlelődő nőessége stb. mindjobban kifejezésre jusson – így fog fejlődni a figura. Természetes, az sem árt, ha egy-egy ilyen helyzetben elbukik – mondjuk, előbb egy kicsit, aztán nagyobb –, s aztán az utána következő helyzetben bizonyítja be egy már sikerült, helyes megoldással, hogy megint továbbnőtt. Ezekben a helyzetekben Annának nem kell okvetlenül a főalakokkal együtt szerepelni, hozzá el egy addig alig mutatkozó figurát a regény alakjai közül, vagy esetleg egy egészen ismeretlen, annál frissebb és meglepőbb lesz, s a lányt is egy újabb oldaláról mutathatod meg, mint ha mindig a régi főalakokkal hozod össze, akikhez való viszonyát már ábrázoltad, tehát az új helyzetben is azonosan viselkednének.”¹⁴*

Ilyen szempontok szerint bontakoztatta ki Déry Köpe Bálint alakját a FELELET-ben, míg Révai József fejlesztési elvei világossá nem tették számára, hogy e követelmények alapján sem érvényes feleletet adni, sem fejlődésregényt célba juttatni nem lehet.¹⁵ S ilyen művészi elgondolás nyomvonalán indítja útjára az író Tompa Tamást is, akit édesanyja, nevelőapja s főként Kiss János professzor próbál önismeretre nevelni, örvényeitől megóvni, botladozásában talpra segíteni, bukásaiban gyámolítani s csalódásai után befutható röppályára állítani.

Kevés sikerrel. Az ELBESZÉLÉS-ben ugyanis Déry a nevelési, fejlődési regény negatív képét is kimunkálja, s a pozitív képet is úgy hívja elő, hogy azt szakadatlanul a negatívjával perelteti. Kiss János professzor, a szkeptikus idealista, a csalódás okán s a tapasztalat jogán igyekszik megóvni Tamást az eszménykergetés rajongásától s a nyomában járó keserű öregségtől, de a megélt szenvedés s a pedagógiai szenvedély ellenére is azt tartja, hogy egy huszonkét éves fiatalembert már nem lehet nevelni, csak védeni. Tamás védelmezi eszmei és eszményi hadállásait, és azzal érvel, hogy a rossz tudata a jó tudásából ered, s a hazugság kitalálása az igazság ismeretéből származik, de válaszként a tanár csak cukorkával kínálja.

Olykor a tanár szerepét az író veszi át. Miután Tamás szerelmével, Elzával az Otthon kávéházban tanúja volt annak, hogyan fogott el és vert meg egy tisztí társaság egy menekülő közkatónát, kinek futó alakját a falitükrök egymásba dobálták és megszorozták, Tamás, a felhaborodástól reszketve s a lányt hazafelé kísérve, előadást tart Elzának a középső pleisztocén korból való csu-ku-tieni koponyaleletekről. A bezúzott, meglékelte fejű hominidák még emberevők voltak, történelmük mintegy százezer éves. Őket váltotta fel a homo sapiens. Tamás, a politikától tartózkodó leendő antropológus

bizakodó lendülettel és szerelmes hevülettel magyarázza a lánynak, hogy feltehetően százezer évnél jóval kevesebb idő telik el addig, amíg egy eljövendő Modern kávéházban majd nem emelnek kezét védtelen emberekre. A késői kamaszkor szigorúan tudományos fejtegetését a lány ismétlődő, egykedvű, értetlen kommentárja sarkallja, és az író látható, hallható, növekvő iróniája kíséri.

Tamás később is hosszasan fejtegetésben magyarázza Elzának, miért szorítkozik a tudományra, s miért tartózkodik a közügyektől, a politikától. Már-már a fiatal Déry politikai izzásával ostorozza a kisszerű, szellemtelen, változni és változtatni képtelen szatócsmentalitást, kicsinyességet és középszerűséget, a háború haszonelvűségét és személynélküliségét, a gyarmatok megszerzéséért bemutatott eszlenen emberáldozatot. Szavain az apolitikus szándék ellenére is átüt és átsüt a forradalmak közlése. Az író kezét mégis lefogja a továbblátó tudás, az újonnan szerzett tapasztalat s a történelmi kétely: a 211. kéziratoldal tetején, golyóstollal írva, ez áll: „*S a Szovjetunió?!?*” A lassan mozduló fejlődésregény megtorpan, Tamás a majmokról értekezik, a történet megakad.

AZ ELBESZÉLÉS 211. kéziratoldalának kérdésére a G. A. ÚR X.-BEN állapotszerű lidércnyomása válaszol, a kérdéskör tágabb körben is. Jó oka van annak, hogy X.-ben az eső „nem lazította fel az ónszínű felhőréteget, mely mint egy messiás fényforrás elé tartott homályos üveglap, egyenletesen elosztotta a sziürke fényt, és szétpermetezte a borzongó földre. A megalkuvás színjátéka: sem fény, sem sötétség”.¹⁶ Amikor a szállodai pincér megkérdi G. A.-t, hogy az ő hazájában hisznek-e még a fejlődésben, a szomszéd asztalnál egy férfi letorkolja, megfeddi, amiért kérdésével „*botránnyosan egyértelmű tájékoztatást*”¹⁷ nyújtott X. közügyeiről, s a biztonság kedvéért még fel is jelenti: panaszt tesz ellene az igazgatóságnál. A sziürke átlagtól csak egy-egy ember, leginkább a volt államelnök, az aggastyán Larra üt el. Már méretei is rendkívüliek. „*Minden különösebb fáradság nélkül jobb kezével bele tud nyúlni bal nadrágzsebébe s a ballal a jobba*”,¹⁸ akárcsak Walter Shandy Sterne TRISTRAM SHANDY című regényében, ahol is a címszereplő kétbalkezes, külön atyja bal kezével vette ki zekéjének mélyére varrt jobb zsebéből indiai csíkos keszkenőt.¹⁹ E motívum és mozdulat Déry művét a fejlődésképtelenség egyik legszemélyesebb XVIII. századi angol regényével köti össze.

A KIKÖZÖSÍTŐ-ben pedig Déry a korszak nagy negatív fejlődésregényét írta meg Ambrus püspökké szentelésétől az ariánus eretnekek üldözésén és kitaszításán át a szent püspök kései, döbbenetesen kérdező felismeréséig: „*Én volnék az Antikrisztus?... Vagy ha nem is maga az Antikrisztus, de egy a száz álprófeta közül? Álprófeta? Hamis prófeta? Antikrisztus? Uram, válaszolj!*”²⁰ E kérdésbe torkolt a FELELET. Negatív fejlődésregénybe a fejlődésregény.

A kétely töprengéshez vezet, a töprengés az esélyek latolgatásához. A pozitív és negatív fejlődésregény szétartó pólusai között társadalombölcseleti, történetfilozófiai és etikai esszéregény is készülődik az ELBESZÉLÉS-ben. Kiss János professzor azon tűnődik, hogy az emberiség számára hasznos nagy eszmék veszélyeztethetik az egyént. Tompa Tamás azon gondolkodik, hogy a történelmet nem lehet erkölcsi szempontok szerint megítélni, a háború csak a gyarmatosítókat gazdagítja, s a fejlődés csak antropológiai távlatban érhető tetten az alacsonyabb rendű majmoktól a gorillán keresztül az emberig. Déry Tibor azon gyötrődik, hogyan példázza a börtön egyén és történelem egymást keresztező, egymáson áthurkolódó vargabetűit. Az elmélkedő esszé nem terheli holt anyaggal az eleven elbeszélést: a gondolatok a jellemekben fogannak, s a helyze-

tekből nőnek ki. Ha Tamás töprengéseiben elveti a sulykot, kamaszos nagyzolását a szerelem is fűti, és Elza józan értetlensége sem hűti.

Esszé és epika aránya változik, de egyensúlya ott sem borul fel, ahol az elmélkedés jelentősége tetemesen megnő, s az intellektualitás az elbeszélő mondatrendjét is fokozottan áthatja, mint G. A. úr előadásaiban hazugságról és pénzről vagy Ambrus püspök politikai felhangú teológiai okfejtéseiben az ariánus eretnokség természetéről. Nemhiába olvasta újra Déry a börtönben Thomas Mann DOKTOR FAUSTUS-át és VARRÁZSHEGY-ét.²¹

A múltat faggató s a jövőt fürkésző esszé az ÍTÉLET NINCS lapjain töri át az epika kereteit. A kételkedés itt már kozmikussá válik, s ugyanakkor az ELBESZÉLÉS gondolatait is továbbgombolyítja, gyakran fájdalmas vagy ironikus irányváltózással. „*Nem tudom – írja Déry –, hogy higgyek-e a történelmi folyamatok csupasz szükségszerűségében. Bármilyen hű is az ember paleontológiai alaptermészetéhez, de ez az árnyalatoknak, a változásoknak csodálatosan gazdag, ravasz játékára ad lehetőséget, s talán az egyetlen remény úttalanságunkban.*”²² És: az emberiség „*fejlődése a legkevésbé sem nyugtat meg, bár tagadhatatlan, hogy ma már őserdeinkben és dzsungelinkben sem csak bunkókkal üjtük agyon egymást. A templomfal árnyékában, a nagy gödörben hadd húzódjam hát közelebb azokhoz ott lenn, akik már nem fejlődnek.*”²³

A történelem egyéni árát a történet is megfizeti. A fejlődés furfangjait az esszé megfogalmazza, a forma megjeleníti. Az ELBESZÉLÉS-ben az író érdeklődése ezért fordul fokozott mértékben a fejlődésregényt megelőző regénytípusokhoz. Mindenekelőtt a kalandregényhez, melyben a formateremtő hangsúly nem elsősorban egyén és külvilág gazdagodó, bonyolódó kölcsönhatására, személyiségépítő szerepére, hanem a különös események, epikus epizódok egyenes vonalú láncolódására esik. A láncforma az ELBESZÉLÉS egészében kitapintható, és különösen pasztikusán érzékelhető az Ott-hon-kör beltenyészetének és hazard kártyacsatáinak leírásában.²⁴ Tamás az új birodalmat egy új Gulliver kalandéhségével utazza be és térképezi fel. Mihelyt mohósága a sohasem látott területen partra vetette, és vezetője, a pénzes balekot orrontó, mozgékony ádámcsutkájú, bennfentes Rubinyi utat tört előtte, Tamás szeme előtt csodálatos, ismeretlen világ tárult fel. Mennél többet ivott a leendő paleontológus, annál nagyobb biztonsággal ismerte fel a paleontológia világhírű tudósait, akik inkognitójukat gondosan megőrizve kártyáztak az asztaloknál, s miután elvesztette húszezer aranykoronáját, egész nagyanyai örökségét, mellyel paleontológiai pályáját kívánta megalapozni, konflisban hajtott haza, és négykézláb kapaszkodott fel a lépcsőn.

G. A. úr komorabb kalandokban szerez bizonyosságot X. bizonytalan viszonyairól, amikor az idegen földre vetődött felvilágosult utazó felfedező és leleplező nyomozásával megismeri az omladozó, bővülő és szűkülő várost, melynek nincs középpontja; a szálloda – ablakán nincs kilincs – ajtáját kívülről zárják, és lámpáit központilag gyűjtják, oltják, többnyire alkalmatlan időben; a szegényes vendéglőket, ahol a levest csajkában, a főfogást repedt, csorba tányérban szolgálják fel az unatkozó pincérek, egy-egy szelet száraz és vékony kenyérral; az utcákat, melyeknek az óvatos polgárok általában az árnyékos oldalán járnak, mivel a napsütés elbizakodottá teszi az embert; a kerületi börtönt, hová G. A. egyelőre nem csenget be, bár tudja, hogy életfogytiglan el van ítélve; a bírósági eljárást, mely abból indul ki, hogy a tények alkalmatlanok az igazság kiderítésére, mivel az igazság „*a mindenkori vádlott ellentéte*”;²⁵ a külön vendéglőben bőségesen étkező lovasokat, akik felfogadott ösztövért szolgálják nyakában üget-

nek, és morcosak, ha a teherhordó csontos válla feltöri ülepüket; a késsel végrehajtott, műtéteknek elkeresztelt nesztelen gyilkosságokat, melyeket a járókelők egykedvűen vesznek tudomásul; Leone úrnak a Rajk-temetésre emlékeztető megható búcsúbeszédét a halott Elza felett, akinek férjét ő ölte meg, s aki – miután Leone vele töltött egy vigasztaló órát – belehalt bánatába; s a komornyikot, aki, meglehetősen kém, de mindenestre találóan foglalja össze az x.-beli életforma alapelvét: „*meztaláltuk a tökéletes egyensúly titkát, mivel súlytalanok lettünk, uram*”.²⁶ Déry már a Petőfi-kör sajtóvitáján úgy jellemezte a Rákosi-korszak irodalmi viszonyai közé ellátogató képzeletbeli utazó tapasztalatait, mintha Gulliver – a swifti sorrendet megfordítva – az óriások földjéről Liliputba érkezne.²⁷ G. A. úr is így érzi magát X.-ben.²⁸ S a swifti útirányt és útmutatást folytatja később Déry a DR. NIKODÉMUSZ LÁZÁR HÍRES ÚTIKALANDJAI-ban is, „*Lemuel Gulliver úr nyomdokain, Swift Jonathan úr irányítása szerint*”,²⁹ Gullivernek Liliputba és Blefuskuba tett kalandos látogatását modernizálja.

Az ELBESZÉLÉS a kalandregény egy korábbi nevezetes válfaját, Cervantes DON QUIJOTE-ját is visszaidézi. Hogy a témához Déryt belső érdeklődés és ironikus hajlandóság vonzhatta, arra az ÚJABB NAPOK HORDALÉKÁ-nak egy kései (1974. májusi) feljegyzése enged következtetni: „*Rég dédelgetett ötletem, tán már egy évtizede babrálgatok vele gondolatban, hogy írok egy mai Don Quijotét, ki erkölcsi eszményeinek fegyverzetében a mai magyar valóság megtisztítására indulna harcba. Sancho Panzaként egy józan magyar parasztot tennék melléje... Az idegen hangzású Dulcineát Juszticiára, rövidítve Jusztira magyarítanám, Don Quijote az ő szolgálatában vitézkednék. Hogy valóságos vér is folynék-e, még nem tudom.*”³⁰

A Búsképű Lovag éppannyira halhatatlan, mint amennyire élhetetlen; újra és újra feltámad, amikor csak a hittel vallott eszmény szembekerül a vonakodó valósággal. Déry két börtönbüntetésének *együttes* tanúságtétele kétszer is megidézte Don Quijote alakját: egyszer az ELBESZÉLÉS-ben és még egyszer a KYVAGIOKÉN-ban. Mindkét alkalommal a visszatekintő önvizsgálat jegyében.

Az ELBESZÉLÉS Tompa Tamásának figurája a tisztesség s a tompaság bottal esketett nászából született. Tamás az emberi tisztességre hivatkozva utasítja vissza orvos apjának azt a kísérletét, hogy a fiú izomsorvadásos vállára hivatkozva egy ismerős ezredorvossal mentesítse a katonai szolgálat alól. Tamás elhárító mozdulatát az apa – Don Quijote mellett Sancho Panza – annak félreérthetetlen jeleként értelmezi, hogy a fiú javíthatatlan futóbolond, aki sorozatos ballépéseit egyszer valamilyen jóvátéhetetlen ostobasággal fogja tetézni.

A bevonulás előtti estét Tamás a családnál szolgáló cseléddel, Erzsivel tölti, akit sárkányölő lovagként véd meg minden nemtelen szándék, alantas gyanú, tolvajt kiáltó – nem is aaptalan – vád ellen, de szerelmi kalandja balul üt ki a Rákóczi úti Pannónia Szállóban, és végül kettejük közül az ügyetlen és tapasztalatlan Tamás az, aki szűzen baktat haza előresiető, bár elnéző s a feltételezettnél jóval korosabb Dulcineájával.

Bevonulása után a segédszolgálatra beosztott langaléta önkéntes továbbra is Don Quijote marad: önként őrszolgálatot vállal egy csontjára aszott ősz hajú ember helyett, de a rabok levezelik, s a századparancsnok kaszárnyafogságra ítéli a szolgálati út megkerüléséért és őrhelye elhagyásáért. Tamás két hónapos katonaiidejének nagyobb részét fogdában töltötte.

Szolgálatának és büntetésének letöltését követően Tamás rendőri razziába került. Lett volna rá ideje, hogy megszökjék, de Don Quijote-i ártatlanságának tudatában nem látott okot a menekülésre. Kihallgató tisztjét rokonszenvesnek találta, akárcsak

azt az idősebb, tisztos, nyájas urat, aki a razziából azzal vágta ki magát, hogy egy lopott levéltárcát Tamás zsebébe csempészett. A fiú a rendőrtisztától csak akkor vonta meg bizalmát, amikor az tegezni kezdte, és udvariasságát gyávaságnak tekintette.

Don Quijote azért Don Quijote, mert eszményeinek a világgal való összeférhetlensége, sorozatos koccanása csak megerősíti ideáljaiban. Tamást apja hiába világosítja fel, hogy azért kerül állandóan konfliktusba a gyanakvó valósággal, mert együgyűnek látszik, a fiú nem hajlandó – és nem is tudna – ravaszkodni. Kiss professzor sem képes meggyőzni a diákokat arról, hogy nem lehet büntetlenül lelkesedni nagy eszmékért. (Igaz, később Kiss professzor is Don Quijote-i szélmalomharcot vív szobaberendezésnek kisebb bútordarabjaival, amikor hol ő maga féltékeny Magdára, hol pedig Tamásnak tulajdonít freudi féltékenységet.)

Az Otthon-kör nagy kártyakalandja is ábránd és valóság ütközését példázza: Tamás részegségében és megrészegedtségében Rubinyiban barátot, kártyapartnerreiben csupa nagy embert és tudóst tisztel, és nem veszi észre, hogy módszeresen kifosztják.

Don Quijote a magánéletben is Búsképű Lovag. Tamás fenntartás nélkül lelkesedik Dulcinea újabb alakváltozatáért, Braun Elzáért. Nagyra nőtt, széles vállú alakjában karcsú, törekeny, kis termetű lány figuráját – anyja hasonmását – látja, míg anyja Elzában – bőkezűen megelőlegezett anyósi féltékenységgel – női ruhába öltözött, döngő léptű dragonyost vesz észre. Tamás Elza lassú, józan, kissé prózai gondolkodását, beszédét és mozgását fürgének, élénknek és szaporának véli; ha megpillantja, istennőnek hiszi, aki az erdők és hegyek biztonságával mosolyog, s kinek kimért mozgása, járása súlytalannak tűnik. Villódzó szőke haja annyival emeli fel a földről, amennyivel Tamás megszépíti a valóságot.³¹ Csoda-e, ha Tamás nem veszi észre, hogy Elza családoknak használja, főnökének féltékenységét ébreszti fel vele, s csak azután hajlik felé, miután a Pénzüntézeti Központ túlkoros igazgatója, Balázsfalvi Boldogh Sándor alkalmasint már visszalépett. Ha koronként Tamás felfedez is némi ellentmondást Elza viselkedésében, a gyanút gáláns mozdulattal azonnal elhárítja.

Az ELBESZÉLÉS Don Quijote-i vetése a későbbi Déry-művekben is felüti fejét,³² szárban azonban a KYVAGIOKÉN lapjain szökken. Az önazonosságát hódító Don Quijote-i kalandokban kereső, a világra rácsodálkozó és önmagára rákérdező Kyvagiokén Polikárp a Margit híd budai hídfőjénél száll lóra – ki vonhatná kétségbe, hogy csakugyan lóra száll, ha Déry hőse nyeregbe pattanását megfellebbezhetetlenül egyszerű, rövid és tényközlő mondatban írja le, és lovagja lovaglását reális részletekkel is valószínűsíti? A Don Quijote-i fantasztikumot mindvégig kézzelfogható kalandok hitelesítik modern, sőt posztmodern jelleggel.

Ha egy parajzöld Tátra gépkocsit vesz észre maga előtt, Kyvagiokén megsarkantyúzza lovát, és átugrat az autón. Amikor Bécsben bebörtönzik, azon bánkodik, hogy nem hősi párharc dönti majd el sorsát, ám az emberi civilizáció iránti bizalma töretlen. Tizenhárom éves korában édesanyja a Margitszigeten felvilágosítja arról, mi a különbség férfi és nő között, s Polikárp tüstént a világ meghódítására szánja el magát, elhatározván, hogy költő, tudós és szabadságharcos lesz, a „józan emberiség” azonban sajnos „nem szereti a csillagragyogású példaképeket”.³³ Polikárp próféta csakhamar a fényes, igazságos jövődőről prédikál Hermann nagybátyjának, a Nasici Rt. vezérigazgatójának, és sztrájkot szervez ellene, a vezérigazgató úr azonban azon nyomban kipenderíti szűrét a vállalattól. Sebaj, a Vigadó kávéházban a Nyugat törzস্যsztalánál a folyóirat vezető munkatársai egymással versengve tüntetik ki Kyvagioként megtisztelő figyelmükkel, Babits azonnal felajánlja helyét Ady mellett az asztalfőn, Ignotus pedig menten rábizza a lapot.

Férfiúi és költői önérzetében megizmosodva, Kyvagiokén megházasodik, feleségül veszi Olgát. Keresztnevét ugyan nem szereti, de amikor az anyakönyvvezető emlékezteti, hogy az ANYEGIN egyik nőalakja is Olga, az ifjú költő beadja a derekát, s forradalmár létére igent mond a férfiszabó lányának, aki – mint az ELBESZÉLÉS Elzája – fehér batisztblúzt és elegáns angol kosztümöt visel. Nászútra előbb Velencébe, utóbb Pekingbe mennek, ahol – Polikárp tulajdon szemével látja – maga a császár fogadja őket, mandarinokkal a trón körül. „*Kedves kicsi uram, nem vette észre, hogy rászedték?*”³⁴ – kérdezi Olga Sancho Panza szerepében és modorában. Nem a császár, hanem egy Juan-Si-Kai nevű népi káder színe előtt jelentek meg. A császárt rég megfosztották trónjától.

Kyvagiokén nem veszi el lovagi lendületét. Elindul a császárváros bevételére, s Bécsben – kevés haszonnal – paprikával ügynököl, Nizzában a kaszinóban Dosztojevskijjel találkozik, és ruletten elveszti pénzét, Budapesten díszruhában, karddal, darutollas süveggel belép egy körúti kávéháznak álcázott kastélyba, mely (mint Elza az ELBESZÉLÉS-ben) a föld fölött lebeg, meghódítja a királynét, Anasztáziát (neve Arankáéra hasonlít), párbajozik a királlyal, Ágost Keresztély Frigyessel (neve Karinthy Frigyesére emlékeztet), ismét Bécsben részt vesz egy munkásfelkelésben, Berlinben többször egymás után agyonlövi Hitlert, és Budapesten, Rosinantéján lovagolva átveszi Horthytól a hatalmat, majd Magyarországot a költészet országának kiáltja ki.

Halála előtt három évvel az író így foglalja költői képbe Don Quijote-i önmagát, felelvén a *ki vagyok én?* (KYVAGIOKÉN) címben jelzett és önmagának feltett kérdésére: „*Az álom megduplázza az életet? Ám csak oly minőségben, amilyenben a víz tükre a följé hajló alakzatot. S mivel mikor ez – halandó! – visszavonja magát, a tükkörkép is eltűnik, a költők mi egyebet tehetnének, mint hogy mohó kézzel utánakapva megállítani igyekeznek az elúszni készülő tüneményt: igazolja létüket! Álmuk a bizonyíték.*”³⁵

Az ELBESZÉLÉS-ben egy abszurd regény is készülődik. Leginkább Tompa Tamás önkéntes őrszolgálatának van abszurd vetülete. Hogy a nagyra nőtt őrszem kisméretű kék pamutnadrágja a combjára csavarodott, és szabadon hagyta lábikráját, szűk és kicsiny zubbonya a hasán táncolt, a hónalján felhasadt, s csupán a könyökéig ért, és csukaszin sapkája a feje búbján billegett, az nem növelte a peckesen lépegető, első feladatát készségesen teljesítő segédszolgálatos tekintélyét, de még megmaradt a háború végi inség és katonai képtelenség humoros keretei között. Hogy az önkéntes önkéntelenül is viszolygott a veszélyes hadieszközöktől, s hogy Tamás megrémült a kezébe nyomott puskától, melyet használni sem tudott, de nem is lett volna hajlandó, az a káromkodó káplár szemében éppoly képtelenség volt, mint a riadozó marcona újonc számára a parancs, hogy lőjön a fegyverrel, ha megszökik egy rab. A börtönudvar fojtogató szűkössége, a szemetes, forró kockaköveken kopogó lépések zaja, a hangnak az ór torkában dobogó visszhangja, a szennyes udvar madártalan, árnyéktalan, izzó katlana, a mozdulatlan, fullasztó, izzasztó hőség, a szűk teret határoló négy hatalmas, áthévílt sárga fal, a magasban sorakozó vasrácsos apró ablakok, a vasrudak közé szorult leborotvált emberfejek, a fintorgó, vicsorgó, tátogó, röhögő arcok, a nyelvet öltögető, szitkozódó, obszcén szájak és hugyozó testek pedig már sohasem látott abszurd tájak mocskos, bűzös, lidércnyomásos, klausztrófóbiás pokolbeli bugyraiba tisztítják a hüledező önkéntest. Tamás alvilági tapasztalatában életképtelenségének bizonyosságát látja, melyet a világ azzal büntet, hogy kitaszítja magából.

Miközben az ELBESZÉLÉS írója számára a börtön természetszerűleg eleve a képtelenség közege volt, a börtönbüntetés egyes epizódjai az abszurditás benyomását már-

már karikatúrisztikus méreteken általánosították. 1957. július 10-én Böbe a beszélőn arcon csókolta férjét, és a fülébe súgta, hogy a kemény vonalas Molotov lebukott. A megtorlás nem maradt el. Az éber hallgatódzó László István százados azonnal jelentette a példátlan szabálysértést, s a börtönigazgatóság háromszorosan is megbüntette Déryt: visszavonta engedélyét, hogy az író az írószobában dolgozhasson; megtiltotta, hogy feleségétől gyümölcsöt kapjon; és elrendelte, hogy a jövőben Déry és Déryné csak szájon csókolhatja egymást. A közeli szabadulás bizonytalan reménysége hamarosan a per és az ítélet bizonyosságába váltott át.³⁶

Lázalom? Az, ahogyan az ELBESZÉLÉS képtelen elemei is egy „szatirikus lázalom”³⁷ egész regényt kitöltő abszurditásába torkolltak a G. A. ÚR X.-BEN lapjain. Ezt már nem büntette külön a cenzúrázó börtönhatóság, mivel nem értette, mit tesz az, hogy „*az elképzelt ítélőszéken kimondatott: meghalni nagyobb bűn, mint becselteni élni*”;³⁸ nem fogta fel, hogyan fordítja ironikusan visszájára a felismert szükségszerűséggel azonosított szabadság filozófiai fogalmát a konformizmust, az inséget és a szabadság hiányát gúnyoló tétel az x.-beli világról, ahol „*az emberek szükségleteiket a szabadságra cserélték be*”;³⁹ nem érzekelte, hogy mit fejez ki a kirándulásnak elkeresztelt halálmenet és haláltánc képet, képsort, allegóriát, jelképet és lázalomszerű, lidércnyomásos álomképet félelmetesen szuggesztív tárgyi egységbe foglaló abszurditása; s nem látta át, hogy mit sugall a mankójára támaszkodó x.-beli ügyész Kafka PER-étől is megérintett,⁴⁰ de Déry perének képtelen tanulságát képletesen általánosító képes beszéde: „*a tények... teljes-séggel alkalmatlanok arra, hogy az igazságszolgálatban felhasználjuk őket. [...] Tisztelt tanács, az igazságszolgáltatás egy megsebesült szarvas üldözése. [...] Arra kérem a bíróság sokat szenvedett tisztelt tagjait, hogy kényes bírói függetlenségük kevély tudatában, elfogulatlanul, csak a saját lelkiismeretükre hallgatva hozzák meg marasztaló ítéletüket. A szörnyű büntett égre kiált. Az igazságszolgáltatás fenséges elvének a balga tények mérlegelése éppúgy ellentmondana, mint a tanúvallomások vagy akár a vádlott vallomásának aggodalmaskodó, kicsinyes latolgatása. Tisztelt tanács, a vádlott mindig bűnös*”.⁴¹ Leone kirakatperébe, tudjuk, G. A. urat is be kívánták vonni, mert állítólag Leone életére tört...

X. abszurditása tehát Déry személyesen megszenvedett tapasztalata, magánemberi és világtörténelmi kétségeinek és kétségbeesésének kivetítődése. A kép képtelenségébe alkalmasint az író eredeti módon áthangolt és átkomponált olvasmányélményei is belejártak. Nemcsak Kafka PER-e, hanem Beckett MOLLOY-a is. A regényt Böbe 1958. szeptember 1-jén küldte be a börtönkórházba.⁴² Molloy tétován tapogatózó emlékezete a G. A. ÚR-ban tárgyasult: itt nem a tudat tudatlan, hanem a világ valószínűtlen. Az X.-be igyekvő, anyjához készülő, biciklin induló, mankón bicegő, majd hason csúszó Molloy testi kínjai az X.-be tartó, sok kilométeres roncstelepen átvergődő, mind lassabban vánszorgó, feldagadt bokájú, véresre horzsolódott, legyengült G. A. fizikai fáradalmait és fokozódó fájdalmait előlegezhetik, bár kétségtelen, hogy a G. A. ÚR első fejezete már készen volt, amikor Déry a MOLLOY-t (újra)olvasta, és az is tagadhatatlan, hogy G. A. útját az ipari civilizáció gépi roncsai között fekvő harckocsik és felemelt ágyúcsövek történelmi felkiáltójelekként, magyar mementóként is szegélyezik. Két évvel az antiutópia megírása előtt komor iróniával hirdette egy tábla a szétlőtt Úllői úton: így jár az a nemzet, amelyik saját belügyeibe beavatkozik.

Beckett groteszk humorára emlékeztet a G. A. ÚR hatodik fejezete. Míg Molloy az éhsége csillapítására összegyűjtött tizenhat szopogatókövét úgy igyekszik újabb és újabb rendszerek kidolgozásával elosztani és átcsoportosítani négy zsebébe, hogy folyamatosan, felváltva, egyenként és ismétlés nélkül vehesse szájába őket, ám megunva

az erőfeszítést, végül elhajtja tizenöt kavicsát, és elveszti, eldobja, elajándékozva vagy lenyeli az utolsót,⁴³ addig G. A. úr úgy jut X.-ben egy pepita térdnadrághoz, hogy elfogadja egy szenvtelen komornyik ajánlatát, melyet az a pepita nadrág unatkozó és kimerült tulajdonosának, a kereskedni rest boltosnak tesz: „*az úr eladja önnek a nadrágját, ezt ön megveszi, s eladja nekem. Én eladom önnek az én nadrágomat, ezt ön megveszi, s eladja az úrnak. Ezek után ön tőlem megveszi az úr nadrágját, s eladja nekem a kirakatban kiállított pompás pepita nadrágot. Az úr megveszi tőlem a pompás pepita nadrágot, s eladja nekem az én nadrágomat. Így egyikünk sem marad egy pillanatig sem nadrág nélkül, s mind a hárman rosszul járunk*”.⁴⁴

Az abszurd rendszer: variációk sora a semmire. Ezért semmisíti meg önmagát. Az ELBESZÉLÉS-ben részben, a G. A. ÚR-ban egészen.

Az ELBESZÉLÉS-ben az epikus kéreg alatt bűvópatakként lappang a líra, és olykor – a későbbi költői regények előhírnökeként – nagy erővel a felszínre tör.

Első ízben az első lapon. A Berzsenyitől vett idézet joggal került a készülő regény élére, és méltán lett mottója az egész történetnek: szellemi foglalata az író egyéni és közösségi igazságkeresésének, érzelmi töltése a mű indulati ívének, és költői cáfolata a Déry ellen emelt vádaknak. Jambikus lüktetése és anapesztussal gyorsuló szívverése a szándék tisztaságát hangsúlyozza, amikor dacosan hirdeti, hogy „*az ember nem véthet, ha józan*”, és makacsul vallja, hogy „*Előbb lehetne a lángból víz és jég / S az égi fényből vastag éjszaka, / Mint a valódi bölcsből rút gonosz*”.⁴⁵ Amit a kihallgató tiszt nem értett, értse az olvasó. Amikor másképpen nem tud, az író irodalommal érvel, és költészettel védekezik.

A lírai szín és szál az ELBESZÉLÉS szövetében másutt, másként és más funkcióval is jelen van. Olykor a szabad vershez közelít, mint a sötétség tömbjét felhasító fény expresszionisztikus színesztéziája: „*az Oktogonon az éjjel-nappal nyitva tartó Abbázia kávéház kiállt bele hangtalan fénynyelvén az éjszakába*”. Máskor az aktivista szabad vers és a lírai próza határmezsgyéjén tűnik fel, mint az Otthon-körben kifosztott Tamás komor hangulatát materializáló tompa derengés metaforát megszemélyesítéssel párosító mozdulata: „*A virradat az ablakokba akasztotta szennyes kendőit.*” Újra és újra visszatérő szerelmi szimbólumként, wagneri vezérmotívumként jelenik meg, valahányszor Elza s vele a vágy színre lép: „*nagy nyugodt női alak állt az íróasztala előtt, mint egy régi germán istennő, s nyílt homloka alól sugárzó tekintetét rászegezve, az erdők s hegyek biztonságával némán mosolygott maga elé*”. A lírai hevület elevenné, intimmé, érzelemmel telítetté teszi Déry szobabelsőit, melyek sohasem puszta tárgyak holt halmazát testesítik meg, hanem – mint Rippl-Rónai József vagy Bernáth Aurél enteriőrjei – mindig valamilyen személyiség, életforma és életérzés kisugárzásai. S megannyi lírai remeklést Déry képet és szóképet, leírást és hasonlatot, típust és trópuszt költői érzékenységgel és megjelenítő erővel egyesítő város- és természetábrázolása, mely akkor is alakjait jellemzi, ha jellemei nem tudják kifejezni érzéseik árnyalatait.

A zajló Duna leírása egyetlen szóval sem mondja ki, de mégis minden szavával, képpel sugallja, hogy a koros főnökét megfogni nem képes Elza most fogja megkéretni magát – jobb híján – Tamással: „*A jég zömében már leúszott a Dunán, már csak itt-ott bukdácsolt egy-egy kisebb, szürkén csillámló tábla a rohanó sötét folyó közepén; lent, a rakparton is teljesen elolvadt már a hó, néhol a fal tövében fehértelt még egy-egy halom, mint a tél utolsó, földre heveredett kuvaszai, egy-egy kis kupac, mint egy földre ejtett puha női zsebkendő. Odaát sárgán vonult a pesti part lámpasora. A parlamentben néhány ablak ki volt világítva. A hatalmas*

folyó egy-egy aprócska érthetetlen hullámában olykor megbuktatta magát egy lámpás buzgó fényecskeje, s egy perc múlva, mintha elunta volna, már ki is aludt; a mulandóság gyöngéden vigasztaló bája ülte meg az egész nagy éjszakai tájat. Langyos szél fúj.”

Amit mindebből a huszonkét éves leendő antropológus, Tompa Tamás ki tudott mondani, azt a hatvanhárom éves író három szóba foglalja: „*Szép este van – mondta Tamás a maga közönséges modorában*”, bár mindazonáltal lelkesen. A még tompább és érzéketlenebb, bár fürgébb észjárású és gyakorlatiasan számító Elzának – aki „*a sötét rakparton nem sugárzott olyan érthetően, mint megvilágított helyeken*”, s akinek ezúttal a hangja is mélyebben szólt – Déry iróniája már csak egyetlen szót juttat: „*Szép – mondta.*” Kommentárnak ennyi is elég.

Az ELBESZÉLÉS után írott regényeken a líra és az irónia két ága együttes szökőárként ömlik el, hömpölyög át és vágat keresztül, egymáson átcsapva, egymást erősítve vagy ellenpontozva. Sodrásukat és örvénylésüket, mozgásukat és ellenmozgásukat, szólamukat és ellenszólamukat a regényekbe foglalt elégikus és szarkasztikus, néha szó szerinti, többnyire azonban módosított, gyakran takart s rejtett versidézetek és utalások képlékeny tömege jelzi. Próteuszi gazdagságuk és kifejezőértékük egyszermind annak is félreismerhetetlen jele, hogy Déry nyelvművészete milyen sok ponton kötődik a magyar irodalom hagyományához, melyet eredeti szellemben folytatott és újított meg.⁴⁶

Elindulhat-e egy történet egyszerre tíz különböző irányba, egy börtönregény, egy sűrűsödő lélektani, társadalmi és történeti közegben mozgó életrajzi regény, pozitív és negatív fejlődésregény, esszé- és kalandregény, Don Quijote-regény, abszurd, lírai és ironikus regény felé? Elindulhat, de nem érkezhetsz meg. Cselekménye megszakad, a regényből elbeszélés lesz, s az elbeszélés összekapcsolt, de széttartó novellisztikus epizódokra oszlik. Az ELBESZÉLÉS mégis helytáll önmagáért, hiszen cselekménye olvasmányos és fordulatos, s jótáll az elbeszélőért, aki azzal is mentette, hogy megírta életét, s aki a börtön alvilági játékaiban és történelmi pokoljárásának epikus epizódjaiban kísérletezte ki későbbi nagy regényeinek polifon szólamvezetésű, de immár nagyvonalúan egységes kompozícióját. Így lehetett az ELBESZÉLÉS a szellem önvédelmének dokumentuma és Déry estéjének előjátéka.

Jegyzetek

1. Déry Tibor adományozólevele így hangzik: „*Kedves Péterem, már rég töröm a fejemet, miképp hálálhatnám meg neked valamiképp azt a megindító kedvességet, amellyel ismeretlenül barátoddá fogadtál távollétemben, s azt a sok szolgálatot, melyet e hosszú idő alatt feleségemnek, nekem tettél. Ürügynek használva ezt a karácsonyt, küldök neked valamit, ami talán örömdre s hasznodra fog szolgálni: egy a börtönben, a Fő utcán 1957-ben megkezdett, de be nem fejezett regényem egyetlen példányát, amelynek nem tudom,*

van-e valami értéke, de filológiai becse egyszer, majd halálom után bizonyára lesz, s azt te fogod gyűmölcsozteni. Gazdálkodj vele kedved szerint!

S addig akár el se olvasd!

Aranyos kis feleségeddel együtt sok szeretettel ölelek, kedves fiam.

960. XII.

Déry Tibor”

2. A mondat befejezetlensége lehet a börtön hektikus belső életének külső jele, de a történet bevégezetlensége mélyebben rétegződő okokra vall. Az ELBESZÉLÉS-nek lappanghat-

nak további részletei, ám adományozólevelében Déry a műre félreérthetetlenül mint „*be nem fejezett regény*”-re utal.

3. Vö. Botka Ferenc: DÉRY TIBOR HAGYATÉKÁBÓL. *Holmi*, VII. évf. 9. szám, 1995. szeptember. 1251–1252. Déry Tibor: REGÉNYTÖREDÉK. I. m. 1253–1272. A három füzet összerakozására Réz Pál hívta fel figyelmemet. Köszönet érte.

4. Vö. Ständeisky Éva: AZ ÍRÓK ÉS A HATALOM 1956–1963. 1956-os Intézet, 1966. 312. Vö. 346.

5. I. m. 346.

6. Vö. Botka Ferenc: ELŐSZÓ Déry Tibor: BÖRTÖNNAPOK HORDALÉKA című kötetéhez. Az előszót és a jegyzeteket írta, sajtó alá rendezte Botka Ferenc. A sorozatot a Petőfi Irodalmi Múzeum gondozza. Szerk. Kelevéz Ágnes. Múzsák [1959]. 11–12.

7. 1974. május 5-én folytatott beszélgetésünk során Déry Tibor elmondta, hogy A BEFEJEZETLEN MONDAT írása során már ismerte A VARÁZSHEGY-et, de elsősorban Proust bűvöletében élt, AZ ELTÚNT IDŐ NYOMÁBAN járt. Thomas Mann játékos, bölcs ironiáját öregkorára értette meg igazán, A KIVÁLASZTOTT-at A KIKÖZÖSÍTŐ-ben.

8. Déry Tibor: A KIKÖZÖSÍTŐ. Szépirodalmi, 1966. 21.

9. I. m. 131.

10. Déry Tibor: ÍTÉLET NINCS. Szépirodalmi, 1969. 415. Vö. 14., 315., 324., 541., 547.

11. Déry Tibor: KYVAGIOKÉN. Szépirodalmi, 1976. 13. Vö. 46–51., 129–132.

12. 1918-ban, az ELBESZÉLÉS történéseinek kezdetén Déry Tibor édesanyja ötvenhat éves volt, 1957-ben, a történet megírásakor kilencvenöt. Kényszerű távollétét Déry mátrai, genovai, földközi-tengeri, párizsi, majd New York-i filmforgatással magyarázta, s a börtönből küldött német nyelvű levelekkel hitelesítette, hogy ne nyugtalanítsa fölöslegesen a nagybeteg, ágyban fekvő asszonyt. A leveleket később Böbe fogalmazta és Fehér Ferenc fordította németre a német anyanyelvű és szabad idejében Goethét olvasó Sztina néni számára. LEVELES KÖNYV: EGY KORSZAK TÖREDÉKEI/1956–88. Válogatta és összeállította Horgas Béla és Levendél Júlia. Téka, Liget könyvek, é. n. [1988]. Déry Tibor Mamához szóló leveleit Darányi Sándor fordította magyarra. 9., 11., 12., 15., 16., 19., 20., 26., 27., 30., 31.,

35., 38., 45., 46., 50. Vö. Déry Tibor: KÉT ASSZONY. In: THEOKRITOSZ ÚJPESTEN. Szépirodalmi, 1967. II. 395–436.

13. Tervezett regényéhez Déry számos történelmi munkát és memoárt tanulmányozott át börtönévei alatt. Vö. HÁROM ASSZONY. Déry Tibor levelezése feleségeivel. Sajtó alá rendezte Botka Ferenc. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995. Déry-archívum 11. CXVIII., CXXIX., CXXXI. és CXXXVI.

14. I. m. LI.

15. Révai József: MEGJEGYZÉSEK EGY REGÉNYHEZ. In: KULTURÁLIS FORRADALMUNK KÉRDÉSEI. Szikra, 1952. 116–150.

16. Déry Tibor: G. A. ÚR X.-BEN. Szépirodalmi, 1964. 33.

17. I. m. 80.

18. I. m. 257.

19. Laurence Sterne: TRISTRAM SHANDY ÚR ÉLETE ÉS GONDOLATAI. Fordította Határ Győző. Az előszót írta Szentkuthy Miklós. Új Magyar Könyvkiadó, 1956. 149–150. Vö. Laurence Sterne: ÉRZELMES UTAZÁS FRANCIA- ÉS OLASZORSZÁGBAN. Fordította Kazinczy Ferenc fordításának figyelembevételével Határ Győző. Az utószót írta Kéry László. Európa, 1957. 84. Yorick inasa, La Fleur „*kabátjának kint lógó jobb zsebében bal kezébe véve, jobbjával kotorászni kezdett benne; majd ugyanezt tette bal zsebével*”, keresvén ura meg sem írt levelét.

20. Déry Tibor: A KIKÖZÖSÍTŐ. 378–379.

21. Az előbbi 1957. május 30-án, az utóbbit 1959. április 13-án juttatta el hozzá Böbe. Vö. HÁROM ASSZONY. LXXXVII., CXXXIX.

22. Déry Tibor: ÍTÉLET NINCS. 44.

23. I. m. 143. Az epika esszéizálódásának élesen látó, oknyomozó elemzését Déry TŰNŐDÉS, NOVELLA HELYETT című, 1966 júliusában írt eszmefuttatásában adja meg. In: A NAPOK HORDALÉKA. Szépirodalmi, 1972. 117–147. Vö. KYVAGIOKÉN. 147.

24. Tamás kártyakalandjának önéletrajzi alapjait Déry az ÍTÉLET NINCS 7. fejezetében (69–103.) jelenítette meg.

25. Déry Tibor: G. A. ÚR X.-BEN. 369.

26. I. m. 468.

27. Déry Tibor: BÖRTÖNNAPOK HORDALÉKA. 144.

28. 1960. január 15-én Böbe beküldte Dérynek Swift GULLIVER-jét a váci börtönbe. Vö. HÁROM ASSZONY. CLV.

29. Déry Tibor: SIRÁLYHÁTON – DR. NIKODÉ-

MUSZ LÁZÁR HÍRES ÚTIKALANDJAI. A szöveget gondozta és az utószót írta Botka Ferenc. Balassi, 1993. 43–110. – Az ÍTÉLET NINCS 45. oldalán Déry „*a lélek pikareszk kalandregénye*”-ként írja le első feleségével, az ELBESZÉLÉS Braun Elzájának is modellül szolgáló Pfeiffer Olgával való házasságának felbomlását s „*a nevelés utójáték*”-ot, amikor 1946-ban nem ismerte fel Olgát a Fővárosi Könyvkiadó igazgatójának titkárnőjében.

30. Déry Tibor: ÚJABB NAPOK HORDALÉKA. Szépirodalmi, 1975. 339–340.

31. Hogy Déry írói képzelete mennyire a Don Quijote-i látásmód művészi igényei szerint formálta meg az ELBESZÉLÉS-ben Braun Elza Pfeiffer Olgáról mintázott alakját, azt az ÍTÉLET NINCS Olgáról adott – egyes vonásaiban egybevethető, de korántsem Don Quijote-i – leírása példázhatja. 30., 32., 35., 45.

32. Déry Tibor: BÉCS, 1934. In: SZÍNHÁZ. Szépirodalmi, 1976. 579., 644.; BÖRTÖNNAPOK HORDALÉKA, 28.; G. A. ÚR X.-BEN, 267., 268., 330., 332.; ÍTÉLET NINCS, 402–403., 529–541.

33. Déry Tibor: KYVAGIOKÉN. 24.

34. I. m. 71.

35. I. m. 111.

36. Vö. Standeisky Éva: AZ ÍRÓK ÉS A HATALOM 1956–1963. 311.

37. Déry Tibor levele Kunsági Máriához 1959. január 9-én. HÁROM ASSZONY. CXXIX.

38. Déry Tibor: G. A. ÚR X.-BEN. 15.

39. I. m. 299.

40. Déry 1958. január 22-én bekérte s Böbe január 27-én beadta a börtönbe Franz Kafka: DER PROZESS című regényét. Vö. HÁROM ASSZONY. CXXXI.

41. Déry Tibor: G. A. ÚR X.-BEN. 369–370.

42. HÁROM ASSZONY. CXVIII.

43. Samuel Beckett: MOLLOY. MALONE MEGHAL. A MEGNEVEZHETETLEN. Fordította Török Gábor. Magvető, 1987. 89–96.

44. Déry Tibor: G. A. ÚR X.-BEN. 142.

45. Dérynek felesége beküldte Berzsenyi költeményeit. Vö. Kunsági Mária levele Déry Tiborhoz 1958. március 4-én. HÁROM ASSZONY. CXI.

46. Íme néhány költemény, melyekből Déry kései regényeiben közvetlenül vagy a szöveget

módosítva idéz. A versallúziók helyét a költők nevének és a versek címének jelzésével, előfordulásuk sorrendjében s a regények oldal-számát feltüntetve adom meg. G. A. ÚR X.-BEN: József Attila: LEVEGŐT!, 5., „KÖLTŐNK ÉS KORA”, 173.; Kölcsey Ferenc: VANITATUM VANITAS, 243.; Babits Mihály: ESTI KÉRDÉS, 243., 541.; József Attila: ÓDA, 245., KÜLVÁROSI ÉJ, 280.; Radnóti Miklós: HETEDIK ECLOGA, 289., 457.; József Attila: KI-BE UGRÁL..., 509.; Petőfi Sándor: SZABADSÁG, SZERELEM!, 545. (József Attila költeményeit Böbe 1957. szeptember 21-én juttatta el Déry Tiborhoz. Vö. HÁROM ASSZONY. XCVII.) – A KIKÖZÖSÍTŐ: József Attila: ÓDA, 34., KÓMÍVES KELEMENNÉ, 235. – ÍTÉLET NINCS: Kölcsey Ferenc: HIMNUSZ, 141.; Arany János: TOLDI, 141.; Babits Mihály: ŐSZ ÉS TAVASZ KÖZÖTT, 8.; Kosztolányi Dezső: A SZEGÉNY KISGYERMEK PANASZAI, 82.; József Attila: ELÉGIA, 120.; Radnóti Miklós: NEM TUDHATOM..., 120.; Kosztolányi Dezső: ESTI KORNÉL ÉNEKE, 149.; Arany János: MINDVÉGIG, 168.; Petőfi Sándor: EGY GONDOLAT BÁNT ENGEMET..., 314.; József Attila: KÖNYNYŰ, FEHÉR RUHÁBAN, 385.; Berzsenyi Dániel: A KÖZELÍTŐ TÉL, 385.; Petőfi Sándor: A TISZA, 326.; József Attila: KI-BE UGRÁL..., 464., 472., JÓZSEF ATTILA, 465., 472., PÁSZTORTÁNC (mint a MEDVETÁNC-kötet mottója), 466., „KÖLTŐNK ÉS KORA”, 470., TISZTA SZÍVVEL, 471., (HOVÁ FORDULJON AZ EMBER), 472., MEDÁLIÁK 9, 478–479., REMÉNYTELENŰL, 482.; Radnóti Miklós: TÖREDÉK, 492.; Petőfi Sándor: A FARKASOK DALA, 503.; Déry Tibor: ELTAKARVA ARCOMAT, 513–518. – KYVAGIOKÉN: József Attila: THOMAS MANN ÜDVÖZLÉSE, 26., MAGAS HEGYEN LAKOM, 47., HÁROM CSILLAG VAN AZ ÉGEN EGYSORBA, 47., FELSZÁNTOM A CSÁSZÁR UDVARÁT, 48.; Ady Endre: GÓG ÉS MAGÓG FIA VAGYOK ÉN, 55., 69.; Vörösmarty Mihály: SZÓZAT, 65.; József Attila: HAZÁM, 68.; Berzsenyi Dániel: A MAGYAROKHOZ, 93.; Faludi Ferenc: FORGANDÓ SZERENCSE, 94.; Vörösmarty Mihály: SZÓZAT, 125.; Petőfi Sándor: SZABADSÁG, SZERELEM!, 125.; Kosztolányi Dezső: A SZEGÉNY KISGYERMEK PANASZAI, 126.; Vörösmarty Mihály: ELŐSZÓ, 133.; Kölcsey Ferenc: HIMNUSZ, 142.

Déry Tibor

ELBESZÉLÉS (I)

„...mert az ember nem vétethet, ha józan,
Minden gonoszság hagyományból ered.
Előbb lehetne a lángból víz és jég
S az égi fényből vastag éjszaka,
Mint a valódi bölcsből rút gonosz.”
(Berzsenyi)

– Az ember tisztességes – mondta a diák.

– Igen – mondta az apa.

– Ami engem illet, én hiszek az emberi tisztességben.

– Igen – mondta az apa.

– Az ember tisztességes – ismételte a diák, s zavarában nagy, lapos arca kivörösödött, s megizzadt hatalmas lapáttenyerét végighúzta a nadrágszárán. – A hajlamai tisztességesek. Eredendően tisztességes, az a szent meggyőződésem.

– Igen – mondta az apa.

A diák egyre jobban kétségbeesett. – Hát nem az? – kérdezte ormóttan vastag hangján, amelyben hajszalarekként még néha egy-egy vékonyabb kamaszkori réteg is megmegezdült. – Hát nem az?

– Dehogynem, fiam – mondta az anya, egy karcsú kis fekete asszony, aki csillogó nagy hajával, két nagy szemével s vidám hangjával húsz évvel fiatalabbnak látszott koránál. – Igazad van, az emberek általában tisztességesek.

– Igen – mondta az apa.

Már-már az anyja is észrevette, hogy a fia nevetséges, de megbocsátott neki. – S ha az emberek általában nem volnának is tisztességesek – mondta a diák, mind a tíz ujjával végigfésülve nagy kazal barna haját –, én az akarok lenni. Eltökélt szándékom, hogy az maradok. Akár helyesli édesapám, akár nem.

– Igen – mondta az apa.

A diák felkelt az asztal mellől, s nagy vastag lábával kiment a szobából. Az anya megrendülten utánapillantott. A fiú természetesen megbotlott a nagy ebédlőszőnyeg s az ajtó előtti kis futószőnyeg találkájánál. Az anyja sóhajtott. – Nem lehet rajta segíteni – mondta az apa, egy ősz pofaszakállas, villogó szemüvegű, nyugalomba vonult orvos, kit csak az első világháború nagy emberanyag-szükséglete ráncigált ki újra a pályára. – Nem lehet rajta segíteni. Nevetséges figura. Kérdem, mi köze az emberi nem eredendő tisztességének vagy tisztességtelenségének ahhoz, hogy valaki bevonulás előtt a beteg jobb karjával szupervizitre jelentkezik-e? S kérdem, mi köze egyáltalán az emberi tisztességnek ehhez az egész istenverte háborúhoz?

– Nem akarja, hogy kivételezzenek vele – mondta az asszony könnybe lábadt szemmel.

Az orvos legyintett. – Nem lehet rajta segíteni – mondta. – Aki a maga mindennapi cselekedeteit egytől egyig mind erkölcsileg akarná igazolni, az előbb-utóbb elmeorvosintézetbe vagy akasztófára kerülne. Vagy én nem vagyok neki elég tisztességes?

– kiáltotta hirtelen elvörösödve, s csíptetőjét leakasztva az orra nyergéről, felesége felé hajolt, s vaksi szemével az arcába bámult. – Harminc éve élek veled, az álmaidat is ismered. Az én tisztességemre nem bízhatta volna rá magát?

Az asszony szólanul a két kezébe fogta az ura kezét, s ettől ez abban a pillanatban lecsillapodott. – Ne szóljak mégiscsak az ezredorvosának? – kérdezte. – Egy szavamba kerül, s hazaküldik azzal a nyamvadt deltoidos vállával. De ha holnap reggel bevonul, már sokkal nehezebb lesz kikaparni.

Az anya hosszan maga elé nézett. Az asztalon a kukoricakenyér kénsárga morzsái s az elcseppentett ecetes babfőzelék foltjai között kottafejszerű legyek mászkáltak, hasonlatosan a végeláthatatlan Schneider-féle ujjgyakorlatokhoz, melyeket fejük fölött a harmadik emeleti lakó kisasszony lánya pötyögtetett ki zongoráján délután kettő és négy között. A nyitott ablakon át hallani lehetett egy villamos csöngetését, amint a terézvárosi templom előtt éles ívben befordult a Király utcába. – Ne szólj az ezredorvosnak! – mondta az asszony.

Az apa újra elvörösödött. – Ezek szerint én nem tudnám, mi a tisztesség?

– Tudod – mondta az asszony, s kezének egy gyors, bájos mozdulatával megigazította a haját.

Az apa újra levette csíptetőjét, megtörülte egy darabka szarvasbőrrel, s üres szemével a levegőbe bámult. – Betartom a törvényeket s rendelkezéseket – mondta. – Amikor ezek nem szolgálnak világos útmutatással, saját igazságérzetemre hallgatva józan és méltányos igyekszem lenni. Ha lehet, mindig a gyöngébbnek fogom a pártját, még a magam pöreiben is, saját érdekeim ellen, hacsak nem súlyosabb gravamenről van szó. Megadom a koldusnak, ami a koldusé. S én ne tudnám, mi az tisztességesnek lenni?

– Tudod – mondta az anya.

– Egy huszonnégy éves siheder oktat ki engem?

– Ha valaki, akkor te tudod, mi az tisztességesnek lenni – mondta az anya, s édes mosolyával békítőn rámosolygott az öregemberre.

Az orvos fogta a mankóját, mely jobb kéz felől az asztalnak volt támasztva, s indulatosan beledöfte a kopott nagymintás sárga-piros szmirnaszőnyegbe. – De a tisztességes ember csak úgy tud megmaradni – mondta –, ha tisztában van azzal, hogy az emberek nagy többsége tisztességtelen. Te a fiadból futóbolondot neveltél.

– Bocsáss meg! – mondta az anya.

Az orvos felállt, s mankójára támaszkodva – két évvel ezelőtt tört el a lába – az ajtó felé indult. – Soha nem lesz olyan boldog, mint amilyen én voltam melletted – mondta sóhajtván. – Szegény hülye.

– Károly!

– Jól van, nem szólok, ha nem akarod – mondta az orvos. – Egyelőre még itt vagyok én a háta mögött. Csak egy dologtól félttem: hogy egyszer valamilyen jóvátehetetlen ostobaságot fog elkövetni.

– Ne szólj! – mondta az anya, gyönyörű fekete szeme könnybe lábadt. – Éljen a maga feje szerint. Tudod, Károly, milyen babonásan félek attól, hogy erőszakkal belevatkozom a más ember életébe, hát még a fiaméba! S csak vége lesz most már ennek a szörnyűségnek háborúnak!

A háborúnak az 1918-as októberi „őszirózsás” forradalom ugyan hamarosan véget vetett, de Tamásnak előbb még két keserves hónapot kellett leszolgáltatnia, amíg visszakerült a polgári életbe. Bevonulása előtt az utolsó estét Erzsivel, a családnál szolgáló mindenessel töltötte, aki már rég szívesen ágyába fogadta volna a mindig udvarias,

tiszta szájú, szemérmesen szégyenkező nagydarab diákot, ha ez le tudja győzni kamaszos félnökségét s az ennek palástolására hivatott lelkiismereti kétségeit. – Én a te helyedben nem kezdtem volna ki azzal a lánnyal – magyarázta egyszer egyik diáktársának, aki eldicsekedett neki cselédjük meghódításával –, mert az ilyen ügyekben sohasem tudhatod, mekkora része van az esetleges szerelmi vonzódásnak, s mekkora a lány gazdasági kiszolgáltatottságának. – Hát aztán! – felelte a másik. – Ne félj, azért így is jólesett neki.

Tamás nagy lapos arcát kollégája felé fordította, s egy ideig szótlantul elnézte. Tekintete ártatlan volt és félelmetes. A másik lesütötte szemét. A nagy lapos arc, melynek csak az állán serkent ki néhány ritka, szintelen szőrszál, s egyébként oly sima puha volt, mint egy csecsemő teste, kissé lelapított orrával, egybenőtt szintelen szemöldökével s elálló fülével minden csúnyasága ellenére már első ránézésre megkedveltette magát, s önkéntelenül pártfogói mosolyra fakasztotta az embert, sőt ha kölyök-kutyaszerűen ráncolódozó homlokát nézte, meg is nevette – de ha tekintetével találkozott, a nevetése hirtelen elállt. Az otromba, semmitmondó arc vakító fehér fogorrával elmerült a diák egész lényének ellenállhatatlan, gyermekesen kusza varázsa mögé, s az emberek egy jó része azonnal ellenőrzés nélkül, mosolyogva behódolt neki, a másik, természetesen jóval nagyobb része mint hasznavehetetlen hülye álmodozót ki-keresztelte gondolkodásából, s elutasította.

– Nem tisztességes dolog – mondta Tamás vastag hangján az ámuldozó kollégának –, ha az ember visszaél a nő gazdasági kiszolgáltatottságával! – Hülye, gondolta a másik. – Az sem tisztességes dolog – folytatta Tamás erősen elpirulva –, ha az ember olyan nővel fekszik le, akit nem személye miatt kívánt meg, hanem csupán durva férfivágyainak kielégítésére. – Hülye, ismételte gondolatban a másik, de nem mondta ki hangosan, mert Tamásról ismeretes volt, hogy – noha még életében nem ütött meg sem embert, sem állatot – már tizennyolc éves korában a Czája cirkuszban hibás jobb karja ellenére a csipőjénél fogva a levegőbe emelt, majd két perc alatt a vállára fektetett egy Mahomet Ali nevű, 110 kilós hivatásos török birkózót. – Nem, nem helyes – mondta fejét rázva, felállt az Erzsébet téri padról, szemben a Semmelweis-szoborral, ahonét a két diák a gyerekeiket sétáltató fiatal mamákat, nevelőnőket és gyerekkocsikat tologató horvát szoptatós dadákat nézegette, és felhevült szórakozottságában köszönés nélkül, hevesen gesztikulálva, kidüllesztett mellkassal, mint egy még le nem leplezett sárkányölő lovag eltűnt a sokadalomban.

Nem valószínű, hogy csupán karjának, lábának, nyakának vastagsága és fiatalúr mivolta ejtette volna meg Erzsébet szívét, vagy az a körülmény, hogy annyival magasabb volt a kis parasztnyecskenél, hogy az csak fejét felvetve tudott vele szót cserélni. Erzsébet már több mint négy éve szolgált dr. Tompáéknál, s amikor a második év vége felé a nagyságos asszony megengedte neki, hogy magához vegye, a cselédszobába, öt-éves törvénytelen leánykáját, akit egy Pest környéki sváb gazdacsaládnál helyezett el, a nyecske elhatározta, hogy hálából fizetesképp az első adandó alkalommal beengedi szobájába a nagy mahomet fiatalembert. Látni való volt, hogy százcincű keményített szoknyája, mindig tiszta, gömbölyű fehér karja, tejfehér hibátlan madonnaarc, melyet az egyik, kissé kancsalító szeme sem csúfított el, s a ruhák alatt felsejlő egész kemény, rugalmas fehér teste felhevítette Tamás képzetét; ha szoknyáját begyűrve, gömbölyű meztelen lábával padlót kefélt, a fiatalúr azonnal kiment a szobából. De Erzsébet hiába sütötte le szemérmesen a szemét, ha Tamás véletlenül ránézett, s hiába kacagott nagyokat édes csiklandósan, hosszan megfürdetve hangját pucér meleg szájá-

ban, ha a szomszéd szobában vagy a konyha közelében tudta a fiatalurat, s esténként, ha a nagyságos asszonytól rámolás után hangos „kezüket csókolom”-mal elköszönt éjszakára, hiába mosolyodott el titkosan, szinte csak a szája sarkával s a nefelejcskék kancsal szemével, miközben hátrapillantva behúzta maga mögött az ajtót, Tamás éjjel nem kopogott be a szobájába. Pedig fizetőkészségét utóbb a személyes vonzalom is egyre jobban növelte. Egy párbeszédet lesett el egyszer a szomszéd szobából a családi vacsorázóasztal fölött, mely megkacagtatta s megmelengette a szívét. – Sajnos, attól félek, szarka van a háznál – mondta a nagyságos asszony sóhajtva.

– Mi hiányzik? – kérdezte az orvos.

– Apróságok – mondta az asszony azon a mindig vidáman csengő, édes hangján, melyben még az ifjúság egész nagy rózsakertje nyílott.

– Egyszer egy korona, amit a pohárszéken felejtettem este, de reggel takarítás előtt még biztosan ott volt, máskor egy vadonatúj fekete gyapjúharisnyám, melyet még háború előtt vettem...

– Küldd el a lányt! – mondta az orvos, ujjjaival ősz pofaszakállát gereblyézve.

– Honnét kerítetek most másikat?

– A cselédszerzőből.

– Mind lop – mondta az asszony vidáman. – Ez legalább tiszta, és tud főzni.

– Hogy képzeli azt édesapám, hogy mama a pusztá gyanúra, minden bizonyíték nélkül kitesz valakit a kenyereből! – kiáltotta a diák, s vastag morgó hangja szinte elvékonyodott a felháborodástól. – Már engedelmet kérek, most, a háború kellős közepén, gyerekestül kitegyük az utcára ezt az asszony, csak azért, mert egy pár fekete gyapjúharisnya elkallódott? S egyébként is kezeskedem ennek a nőnek a becsületességéért. Szó sem lehet arról, hogy ez bármihez is hozzányúlna. Csak rá kell nézni arra a szelíd tiszta arcára...

– A kezére kell nézni, fiam – mondta az orvos. – De te alighanem máshova szoktál.

– Kikérem magamnak, édesapám – mondta a diák, s Erzsi, kezét kacagó szájára szorítva, az ajtó mögül is látni vélte, amint nagy elálló füle kivörösödik a méltatlankodástól. – Ilyeneket nekem ne mondjon! Ha ez az asszony tényleg lop, s van rá bizonyíték, akkor én magam fogom követelni, hogy jelentsük fel. De amíg bizonyíték nincs, addig nem lehet elküldeni, mert különben...

– Vele mész, mi? – mondta az orvos.

A diák felugrott, és büszkén felvetett fejjel, szótlánul kiment a szobából. Ennivalóan buta volt, még apja is mosolyogva nézett utána, csak az anyja sóhajtott. De éjjel nem kopogott be Erzsi szobájába. Egy fél év múlva csókolta meg először, s még aznap közölte vele – mihez tartás végett –, hogy nem fogja feleségül venni, mert minden valószínűség szerint kevéssé illenének egymáshoz. – Menjen a fenébe – mondta Erzsi –, már hogy képzeli azt, hogy én magához feleségül megyek? – Tamás a bevonulás előtti utolsó estéjét szemelte ki arra, hogy elköszönjön szüzességétől. Épp egy vasárnapra esett, Erzsinek kimenője is volt. Nyilvánvaló volt azonban, a napnál is világosabb a diák számára, hogy szülei hajlékában nem volna illő a szerelemnek áldoznia. Hogy anyjának, ennek a kis tiszta, édes szent asszonynak is voltak valaha szerelmi gerjedelméi, amelyeknek ő világrajöttét köszönheti, az oly messze esett tudatküszöbétől, mint akár annak a lehetősége, hogy ő valaha embert gyilkoljon. De egyébként is Erzsi egy ágyban aludt héteves kislányával. – Nem baj, annak jó álma van – mondta a menyecske halkán, szemét lesütve, s a szája sarkában mintha egy kis huncut mosoly rejtőzött volna, melyet a diák nem tudott mire vélni.

A Rákóczi úti Pannónia Szállóban vett ki egy szobát. 1918 augusztusában a háborús fővárosban, melyet a frontról hazaözönlő szabadságos vagy szökött katonák tízezei, a vidékről feltóduló parasztság, a Lengyelországból és Galáciából érkező menekültek teljesen kiforgattak külső képéből, az egykor előkelő Pannónia Szálló is más ruhát öltött. Ahol azelőtt vidéki nemesurak, képviselők, szolgabírák, főjegyzők, főispánok, jó módú földbirtokosok szálltak meg, ebédeztek és vacsoráztak tisztességes szolid kényelemben, ott most egy jellegtelen, sokrétegű, tíznyelvű tömeg forgott, amelyben a bukovinai kaftános zsidó lánckereskedő békésen oldalazott a Hajdú megyei nyolcvanhaldas zsirosparasztal, aki fia felmentése dolgában járt fenn a pesti minisztériumban, a terezvárosi zugügyvéd a nyugalmazott számvevőszéki tanácsossal, aki „fekete” rézgáliccal házalt. Ebből a kevert tömegeből Erzsí százcáncú keményített szoknyájával nem ütött volna ki, de amikor Tamás benyitott vele a szálló éttermébe, az üvegtetővel fedett nagy udvarra, ahol frakkos pincérek bókászáltak a fehér abroszos asztalok között, Erzsí egy kis meglepett kiáltással hirtelen elsurrant mellőle, csak a szálló bejáratánál érte utol. – Ej, ide már nem megyek be – mondta durcásan.

– Miért nem? – kérdezte a diák fülig vörösödve.

– Csak! – mondta Erzsí, s vállát megrántva, lehajtott fejjel cipője orrát vizsgálgatta. – Hát akkor a szobában vacsorázunk, jó? – mondta egy idő múlva Tamás, aki előzetes étel- és italáldozat felmutatása nélkül tapintatlanságnak tartotta volna, hogy ágyba szálljon szerelmével. – Énnekem nem kell vacsora – mondta Erzsí. Érezni lehetett, hogy fekete lakkcipőjében ujjhegyen áll a lába, mintha egyik percről a másikra el akarna iramodni, a homlokába húzott százcáncú selyemkendő alól – melyet Tamástól kapott ajándékba – sűrűn kipislogott az utca felé, ahol a Rákóczi úti vasárnap esti forgalom húzott el a szálló kapuja előtt. – Nem akarsz jönni? – kérdezte a diák, s a szíve a torokban szólt. A kis parasztmenyecské nem felelt.

– Szólj, ha nem akarsz.

– Ej – mondta Erzsí –, mit kérdez annyit!

Nem volt üres kétágyas szoba, csak egyágyas, az is csak udvari. A portás kifejezetten merev arccal nézett a diákra.

– Hogyhogy nincs kétágyas szoba?

– A szálloda tele van, nagyságos úr – mondta a portás.

– Talán mégiscsak van egy?

– Sajnálom – mondta a portás.

– Ha volna szíves még egyszer utánanézni – mondta Tamás, a hangja észrevehetőn remegett az izgalomtól. Erzsí három-négy lépésnyire állt a háta mögött, s minden szót hallott. – Szeretnék egy kétágyas szobát, ha lehet...

– Sajnos, nincs.

– Különös – mondta Tamás.

A portás nem vesztette el türelmét, állt és hallgatott. – Tetszik? – kérdezte egy idő múlva.

– Ön különösnek találja, hogy 1918 augusztusában, a háború kellős közepén nincs üres kétágyas szoba a Pannóniában? – kérdezte a diák mellett egy ember.

– Igen, különösnek találom – mondta Tamás, és az idegen szeme közé nézve teljes hosszában kihúzta magát. Az ember elhallgatott. – Igényt tetszik tartani az egyágyas szobára? – kérdezte a portás. A diák még egy fenyegető pillantást vetett a mellette álló idegenre, ez szótlánul eloldalgott. A szálloda étterméből kiszűrődött a halk cigányzene. Tamás abban reménykedett, hogy Erzsí nem fut ki hirtelen az utcára. – Hát ha

bizonyos, hogy nincs kétágyas szoba – mondta –, akkor legyen szíves... – Miután bediktálta adatait a portásnak, és – poggyászuk nem lévén – előre kifizette a szobát, tüntetőn karon fogta Erzsit, és a piros futószőnyeggel letakart, de csak homályosan kivilágított lépcsőn felment az első emeleti egyágyas udvari szobába, melynek egyetlen lefüggönyözött ablaka a világítóudvarra nyílt. Vacsorát nem hozathatott, mert háború alatt szünetelt a szobában való kiszolgálás. A londoner szívességből lement két konyakért, de csak egy fél óra múlva jött vissza. Tamás az időt udvarias, elmés társalgással igyekezett elütni, tiszteletteljes távolságban a fiatal menyecskétől, aki kezét ölében nyugtatva, moccanás nélkül, egyenes derékkal ült az alacsony kopott bársonyfotelen. A diák számára nem tűrt kétséget, hogy kíméletlen durvaság volna, ha minden felavató szertartás nélkül egyenesen a tárgyra térne. Egyébként sem lehetett tudni, hogy a londoner melyik pillanatban kopog be. Minthogy Erzsi elfoglalta a szoba egyetlen ülőalkalmatosságát, Tamás ide-oda rohangászott az ajtó s az ablak között, s olyan szeretetreméltón és szellemesen társalgott, hogy egy akasztott embert is megnevettetett volna. Erzsi egész idő alatt le nem vette szemét a cipője orráról, s csak néha vetett egy meg-megrebbenő kancsal tekintetet az ajtó felé, mintha a menekülés lehetőségeit mérlegelné.

– Fáradt vagy? – kérdezte a diák.

– Nem – mondta Erzsi.

A diák megállt előtte, lenézett rá nagy lapos arcával. – Mondd meg nyugodtan, ha fáradt vagy.

– Nem vagyok fáradt – mondta Erzsi.

– Rosszkedvű sem vagy?

– Nem – mondta Erzsi.

– Pedig annak látszol.

Erzsi a fejével intett, hogy nem rosszkedvű.

– Van az úgy néha – mondta a diák –, hogy az embernek hirtelen megromlik a kedve, maga sem tudja, mitől. Mondd meg nyugodtan, ha nem jól érzed itt magad, akkor szép csendesen hazamegyünk, mert a világért sem akarnám, hogy itt valami a kedved ellenére történjék.

– Nincs semmi bajom – mondta Erzsi.

A diák újra megállt előtte. – Ha például megbántad volna, hogy eljöttél velem! – mondta nagyon gyöngéden, s vastag, izzadt ujjjaival állánál fogva maga felé emelte Erzsi sápadt madonnaarcocskáját. – Nem haragszom meg, ha megmondod, mert én inkább levágnám a fél karomat, hogysem erőszakot tegyek valakin.

– Maga mafla – mondta Erzsi.

A diák ettől valamiképp megkönnyebbült, s kettőzött erővel és szeretetreméltósággal igyekezett tovább mulattatni leendő szeretőjét. – Még nem mondtam el neked, hogy a jobb karom azért hibás – magyarázta csillogó fehér fogsorával –, mert gyerekkoromban csonttuberkulózisban szenvedtem, s vagy annak következtében, de lehet, hogy attól függetlenül, bár egyidejűleg, az egyik vállizom, az úgynevezett deltaizom elsorvadt. Ezért nem tudom a jobb karomat vízszintesnél magasabbra emelni, s ezért is rövidebb vagy két centivel a jobb karom a balnál, meg a jobb vállam is ennyivel keskenyebb.

– Nem baj az – mondta Erzsi, s egy kicsit elmosolyodott, először, amióta a szállodába értek.

– Mert egyébként aztán teljesen egészséges vagyok, nem kell félned – mondta a fiú, s egész nagy arcával biztatón, mint egy komoly, érett férfi ránevetett Erzsire.

Egy órával azután, hogy a londiner felhozta a konyakot, hazamentek. Szótlanul lépegettek egymás mellett az időközben már lecsendesedett Rákóczi úton, melynek az augusztusi hőségben megpuhult aszfaltjárdája s megsült házfalai most adták vissza a napközben felszitt hőséget és bűzt; szinte sűrűbb volt most a levegő, mint delelő nap-sütésben. A ritka villamosok is csak a hőséget kavarták fel maguk mögött, mely még az égboltot is eltakarta sűrű szövédményével, a csillagokat is alig lehetett látni. A Rókus Kórház apró börtönablakai az irdatlan nagy sárga falban hályogosan csillogtak a gázlámpák citromszínű fényében.

Erzsi, aki jövet egy negyed lépéssel el-elmaradozott a diák mögött, most egy cipőhossznyival előtte járt. Szemlátomást sietett, keményített szoknyája apró hullámokat vert kemény lábikrája körül. Csak egyszer lassított le egy gondolattal a fiú széles válla mögé, amikor a Nemzeti Színház előtt egy csapat részeg katoná az arcukba rikoltozott. Gyalog mentek le a Nagykörúton a Király utcáig, egész úton egyikük sem szólalt meg.

A Nagymező utcába, kapujuk elé érve, Erzsi a diák karjára tette a kezét. – Nem baj, fiatalúr, megesis az mással is. Ne búsuljon! – mondta, s egy gyors könnyű csókot nyomott Tamás arcára, mielőtt a házmester beengedte őket a kapun.

*

Az álmatlanul eltöltött éjszaka után, másnap reggel hat órára a diák bevonult az Üllői úti kaszárnyába a 32. cs. és kir. gyalogezredhez. Apjának, aki elmenetelekor még aludt, levelet hagyott hátra, melyben elbúcsúzott tőle, és őszinte fiúi szeretetéről biztosította. „Ha sok dologban nem egyezik is a véleményünk – írta –, de higgye el, édesapám, hogy nem mindennapi szeretettel csüggök magán, s a legnagyobb tisztelettel adózom tiszta és kemény jellemének s annak az önfeláldozó emberbaráti munkának, melyet életében végzett. Tudom, hogy sok megpróbáltatás érte, s hogy férfiasan viselte el őket, s nem akarom most úgy elhagyni a házát, ki tudja, mennyi időre, hogy érzelmeimet illetőleg akár a legkisebb kételyt is hátrahagyjam lelkében. Szeretem és becsülöm magát, édesapám. A neveltetésemre fordított sok fáradságát nem köszönöm meg külön, az szülői kötelessége volt, de megköszönöm s forró hálát érzek azért, s remélem, ezt nem tekinti tapintatlanságnak, hogy anyámat egy egész életen át boldoggá tudta tenni. Soha ember úgy meg nem érdemelte a boldogságot e földön, mint az én tiszta életű édesanyám, s meggyőződésem, hogy aki ezt meg tudta neki szerezni, az legalábbis méltó hozzá. Még egyszer kérem, ne vegye zokon, hogy ezt a kényes tárgyat én, a gyermekük egyáltalán szóba merem hozni, s hogy a szülők életének egy oly részét is figyelemmel kísértem, amely kívül esik a fiúi illetékességen. Csak azért szólok erről, még egyszer bocsánatot kérve, hogy kifejezést adhassak legforróbb hálámnak s annak a reményemnek – félve írom ezt le, s kérem, a világeért ne tekintse tiszteletlen figyelmeztetésnek – annak a reménynek tehát, hogy soha semmi nem fogja megzavarni boldogságukat.”

A levelet anyjának adta át, zárt borítékban, továbbítás végett, s egyúttal a könnyes szemmel s mosolygó szájjal búcsúzó, törékeny kis asszonynak a szívére kötötte, hogy távollétében a szokottnál is jobban törődjék Erzsi kislányával, aki az utóbbi időben nagyon hozzászokott, fél napokat is csendesen eljátszogatott a diák szobájában, ennek vastag paleontológiai könyveiben az érthetetlen ábrákat nézegetve. Meg volt róla a győződve, hogy anyja elérte a finom célzást, s a lopás méltatlan gyanújával illetett cselédet nem fogja távollétében elbocsátani vagy akár csak nyílt gyanakodásával megbántani, ami most kétszeres sebet ejtene szívéen. Amikor elbúcsúzott Erzsitől, természetesen anyja jelenlétében, az volt a benyomása, mintha a cselédnek is ki volna sírva a szeme.

Reggel hat órára pontosan kiérkezett a kaszárnyába. De a katonaeletben sehogy sem találta meg a helyét. Már a bevonulás másnapján ötnapi kaszárnyafogságra ítélték, s bármilyen hihetetlennek tetszik, ha az ember tekintetbe veszi a fiatalember szelid, engedelmes természetét, a katonaságnál eltöltött két hónap nagyobb felét részint a kaszárnya, majd később a rákosszentmihályi barakktábor fogdájában, részint „ferserftében” töltötte, noha törvénytisztelő s rendszerető lelkével igyekezett betűre betartani minden szabályt és rendelkezést, s följobbvalói, káplártól a századparancsnokig, nagy többségükben első perctől kezdve megkedvelték az ártatlanul együgyű, mindig mosolygó, szíves, udvarias, nagy langaléta önkéntest. Tamás itt is úgy járt, mint iskoláiban: állandóan botladozott egy láthatatlan hálóban, melynek bogait saját maga rántotta a bokájára.

Reggel hat órától délig várakozott egy szobában, melynek – mint általában az egész kaszárnyának – állott vizelet- és hagymaszaga volt. Még tizenöt-húsz ember örölte az időt körülötte, többnyire öreg népfelkelők, pocakos pesti kereskedők, iparosok vagy hivatalnokok, izületi gyulladásokkal, lúdtalpakkal, visszerekkel, szívbillentyűzavarokkal vagy hatdioptriás szemüvegekkel, akiknek az 1,80 m magas, erős, vállas fiatalember természetesen azonnal elmagyarázta késői bevonulásának kórképét, az elsorvadt deltaizmot, amelynek következtében jobb karja két centivel rövidebb, s vízszintesnél magasabbra nem bírja felemelni, amit azonban, ha fel van öltözve, szerencsére nem lehet észrevenni. – Minek kell az embernek háborúban a karját vízszintesnél magasabbra emelni – kérdezte savanyúan az egyik kereskedőféle –, hacsak nem akar legyeket fogdosni a lövészárookban. – Vagy az ágyúgolyók felé kapkodni, hogy mindjárt visszadobálhassa őket az ember – mondta egy másik. Ezen már jóízűen röhögtek. – Teszem, azért is szükség lehet rá – mondta egy alacsony ember, foglalkozásánál fogva valószínűleg szatócs, akinek mind a két fülébe vatta volt dugva –, azért is, ha jó magasan fel akar akasztani egy táblát a hadállásra, hogy: „Mindjárt visszajövök.” Most már az egész társaság derült, Tamás deltoidizma egy jó darabig nem került le a napirendről. Gazdája fehér fogaival harsányan együtt nevetett a többiekkel.

Délben levitték őket a raktárba, beöltöztetni. A kék pamutnadrág, amelyet Tamásra adtak, csavarhúzószerűen ölelte körül combját, s lábikrájáig ért, zubbonya a hasáig, s hónaljban azonnal kirepedezett. Az ő méreteire szabott egyenruhákat a négy éve tartó háború már elfogyasztotta a hozzá való emberekkel együtt. A beöltözött harcosok nézegették egymást, és röhögtek. Tamás a feje búbján billegő csukaszürke sapkával s könyökig meztelen karjával úgy festett, mintha a Barokaldi cirkuszban akarna fellépni háborús pótbohócként. Az őrmester szótlanul, olyan reménytelen szomorúsággal nézte a legénységi szállására bevonuló csapatot, mintha láttára az emberiségbe vetett hit utolsó maradéka is szétfoszlott volna lelkében, s nyilván csak keresztényi alázatának s katonás önfegyelmének volt tulajdonítható, hogy nem fakadt hangosan sírva. Csak a kezével legyintett, és kiment. – Jó ember lehet – mondta Tamás a szomszédjának, a vattás fülű, szatócs formájú közlegénynek, aki ágya szélén ülve egy hazulról hozott zsíros kenyeret eszegetett. – Ez a rókaképű? – csámcsogta ez vissza. – Ismerem, már inkább csak leírásból. Ez olyan jó ember, hogy az Üllői úton a verebek lefordulnak a fákról, ha elmegy alattuk.

– Nem hiszem – mondta Tamás. – Talán összetéveszti valakivel. Láta a szemét, hogy milyen szomorú?

Körülötte az emberek mind rágcsáltak, zsebben hozott krakkóit, sajtot, paprikás szalonnát, töpörtyűt, ki-ki, amit a sorsa ráért, volt, aki libacombot szopogatott. Nem

lehetett remélni, hogy már első nap menázsit kapnak. Tamás nem evett, mert szándékosan otthon hagyta az anyja készítette nagy vajpapiros csomagot, másik ágyszomszédja, egy hosszú, sovány cigány szintén csak a nyálát nyelte. De akármit ettek, nem ettek, Tamás kivételével mind egyformán el volt keseredve, s minél többet nyeltek, annál súlyosabban. A libacombos, kövér, pirosposzsgás tőzsdeügynök, aki evés közben is szakadatlanul nyomogatta, masszírozta isiászos lábát, s minden harapás után egy feltűnő nagyot sziszegett, az egész társaság véleményének adott kifejezést, amikor megállapította: – Mi már csak igazán az emberiség söpredéke vagyunk, hát jól nézhet ki ez a háború, a nyavalya üssön bele, ha már ránk is szükség van.

– Én még csak az emberiség söpredékéhez sem tartozom – mondta egy csontváz soványságú, ősz hajú ember –, mert én tulajdonképp egy halott ember vagyok. Olyan alacsony vérnyomásom van, hogy az orvos azt mondja, jog szerint én már nem is élhetnék.

Tamást, noha a szokottnál hallgatagabb volt, már ezen az első délelőttön megkedvelték szolgálatkészségéért és állandó szíves mosolyáért. De most sem hiányzott az az egy-két ember, aki – bárhol fordult is meg, bármilyen társaságban vagy közösségben – valamilyen érthetetlen s mindig felderíthetetlen oknál fogva, első pillanattól kezdve megorrolt rá, ellenszenvesnek, terhesnek, idegesítőnek tartotta, néha valósággal üldözte gyűlöletével. Ezek az emberek, akik jóindulatú vagy zavart mosolyát gúnyolódásnak, szelidségét fölényességnek, megütközött hallgatását kihívásnak érezték, szerencsétlenségére többnyire azok közül kerültek ki, akik mindennapi életében sorsát irányították, iskoláiban a tanárai, a katonaságnál följebbvalói, későbbi életében a nála mindenkor hatalmasabbak, nyilvánvalóan az élet s az ábránd ellentétét példázgatván. Az Üllői úti kaszárnyában is már első nap szembetalálkozott velük.

Kora délután egy káplár jött be a szobába, s az ágyaikon üldögélő, hangosan fecsegő, adomázó és röhögő társaságból magához intette az ajtóhoz legközelebbi ágy gazdáját. – No, egy rövid kétórás őrszolgálatra szükségem van egy emberre – morogta.

– Jelentem alássan, ne engem tessék kiválasztani – mondta a megszólított. – Nekem olyan alacsony vérnyomásom van, hogy ha ki tetszik most állítani a napra, én azonnal elájulok. Az orvos szerint nekem már nincs is jogom élni.

Tamás előbaktatott a szoba sarkából. – Én majd elmegyek helyette – mondta készségesen mosolyogva.

– Maga meg miféle maskarába öltözött? – morogta a káplár, s undorodva végignézett az önkéntes-stráfos közlegényen.

A kaszárnya börtönudvarába vezette le, egy száz lépés hosszú, negyven-ötven lépés széles, kockakövekkel kirakott térségre, melyet négy oldalról háromemeletes kopár falak vettek körül, apró vasrácsos ablakkal. Az udvarban sétálgató őrszem Tamás felé nyújtotta puskáját. – No vegye már át, mit báméskodik, az isten rúgja szét ezeket a nyamvadt önkénteseket ahányan vannak – morogta a káplár a puskára rácsodálkozó Tamásra –, vegye át, s ha szökési kísérlet van, akkor lőjön beléjük.

Tamás hápogott. – Miféle szökési kísérlet?

– Hát nem tudja, hogy hol van? – ordította a káplár.

– Hogyne tudnám – mondta Tamás szívélyesen mosolyogva. – A 32-es gyalogezred laktanyájában.

– Mit röhög a pofámba, hogy dúlna a fejére ez a granárium – üvöltötte a káplár. – A börtönudvarban van, nem látja?

Tamás nyakát forgatva szemügyre vette a vasrácsos ablakokat. – S hogy én lőjek

ezzel a puskával? – mondta, lélegzet után kapkodva. – De kérem, én még nem tudok puskával bánni.

A régi őrszem oldalba lökte. – Vegye már el a puskát – mondta. – Nyugalom, nem lesz itt semmiféle szökési kísérlet.

– De ha mégis lenne – mondta Tamás. – Egyrészt nem tudok a puskával bánni, másrészt én nem lövök bele élő emberbe, mert én csak segédszolgálatra vagyok beosztva.

A káplár szóltanul ránézett, s a szemében ugyanaz a tehetetlen szomorúság tükröződött, amelyet Tamás délben az őrmester tekintetében vélt fölfedezni. A bánat szemlátomást úgy elgyengítette, hogy nem tudott szóhoz jutni. Tamás átvette a puskát, s megkezdte ide-oda kopogó sétáját az udvar kőkockáin, melyek között itt-ott egy-egy sárgára aszott fűcsomó verte ki üstökét a kegyetlenül tűző nap alá. A hatalmas sárga falak is ontották a hőséget. Az a szegény ember itt tényleg elájult volna, gondolta Tamás, s a keze fejével lecsapta homlokáról a rágyúlt verejtéket, csak jól tettem, hogy beálltam helyette. Az udvar kőkockáin a döglődő fűcsomók kivételével az életnek semmi jelét nem lehetett felfedezni, egy hangya nem mászott ki a repedések közül, egy légy nem zümmögött, egy madár árnyéka nem képződött fölöttük. Az udvar egyik sarkában egy csomóba összegyűrt piszkos újságlap kotlott saját hírei fölött, itt-ott összetaposott cigarettacsikkok őrizték egy-egy sárga fogú, nikotinbűzös száj emlékét. De a falakon végig, mind a három emelet magasságban, az összes rácsos ablakok, mint egy-egy nyitott, habzó, bűzös száj, meg voltak rakva eleven mozgó falatokkal, leborotvált emberfejekkel. Két-két vasrúd közé szorítva homlokukat, tátogtak, fintorogtak, viczorogtak, egyik szorosan a másik fölött, szélesre nyitott fekete szájüregekkel röhögtek, szemüket kerekre meresztették, majd behunyták, a nyelvüket öltögették, az orruk vastagon vagy soványan kiállt a két rúd között. Minthogy már az első emelet is meglehetősen magasán húzódtak a falban, alattuk egy sor befalazott ablakkal, mozgolódásuk nesze nem hallatszott le a lent sétáló őrszemig, csak egy-egy hangosabb kiáltásuk sercent le a kövezetre, vagy ha egyik-másik ablakban négy-öt összetorló fej egyszerre kezdett nevetni, vagy egy mocskos szó érkezett le, szétloccsantva Tamás fülében ocsmány tartalmát. Az ég áthevített, izzó csatornafedélként csukódott rá a négy falra.

A környezet megfelelt az önkéntes lelkiállapotának. Akár befelé pislantott, akár kifelé nézett, egyforma nyomorultan érezte magát. Minthogy szemérmes füle eddig általában óvatosan elzárkózott minden nyílt felvilágosítás vagy suttyomban beszerezhető tudás elől, 22 éves kora ellenére keveset, jóformán semmit sem tudott a világ éjszakai rejtelméről; beírte azzal a kissé sommás, tapintatos, szigorúan tudományos tájékoztatással, amit imádott édesanyja adott neki 12-13 éves korában az emlősállatok, köztük az ember fajfenntartó őstőneiről s ezeknek kielégítéséről. A Pannónia Szállóban elszenvedett tapasztalat a legmélyebb kétségbeeséssel töltötte el; a szobájában magányosan eltöltött éjszaka azt a meggyőződést érlelte meg benne, hogy halálosan beteg, életre képtelen ember. S katonaéletének első napja megerősítette ebben a hitében: immár nem tűrt kétséget, hogy a világ kiveti magából, mint ahogy a fecskék kidobják a fészekből az életre gyöngye fiókat.

Vállára akasztott, ide-oda lóbáló puskával, mélyen bánatos gondolataiba merülve, melyek néha hosszú percekre teljesen kirekesztették a külvilágot, némán ide-oda tapogott a forró kövezeten. Egy alkalommal azon vette magát észre, hogy homloka s a kicsiny sapka által fedetlenül hagyott fejrészek hirtelen megnedvesednek. – Hogyan, hát esik az eső? – mormolta meglepetten, s felnézett az égre. Ez tiszta, derült volt, felhőnek nyoma sem látszott rajta. Lekapta sapkáját, az is nedves volt.

– Nem értem – mondta félhangosan. – Miféle nedvesség ez? Nem értem.

– Dehogynem érted – felelte önmagának, miközben szemügyre vette körös-körül az ablakokban a vigyorgó vagy hangosan röhögő rabokat.

– Az lehetetlen – mondta félhangosan.

– Miért volna lehetetlen? – felelte önmagának, miközben még egyszer megtekintette nedves sapkáját s a kövezeten közvetlenül a háta mögött a kis sárga tócsát.

– Azért lehetetlen – mondta félhangosan –, mert ilyen ocsmányságot csak nem követnek el. Mit vétettem nekik?

Miközben sapkáját, majd lehajolva a kövezetet vizsgálgatta, odafönn a raboknak olyan virágos jókedvük keletkezett, hogy az egész udvar harsogott a nevetéstől.

– Hogy mit vétettél nekik? – felelte önmagának. – Nekik semmit. De a világnak azzal, hogy vagy. Más őrszeggel ezt biztos nem merik megcsinálni, mert az beléjük lőne. De te nem vagy életképes. A világ nevében ezt adták tudtadra.

Szégyenében rákvörösrre pirulva megfordult, s kiszaladt az udvarról. A második emeleti folyosón, hol legénységi szállása volt, szembetalálkozott egy aranycsillagos egyenruhával. – Jelentem alássan tiszt úrnak – mondta, mivel nem ismerte a rangjelzést –, engem beosztottak őrszolgálatra a börtönudvarra, de minthogy még csak ma reggel vonultam be, s még nem tudok a puskával bánni, a rabok megsértettek.

– Mi... micsoda? Egy szót nem értek. Meg van maga veszve? – mondta a hadnagy hirtelen kidülledő szemmel.

– Elhagytam az őrhelyemet – magyarázta Tamás, nagy lapos arcát ártatlan kék szemével a hadnagy arca felé tolván –, mert hiányos kiképzésem folytán nem tudom ellátni a szolgálatot.

A hadnagy egy lépést hátrált. – Mondja, maga beteg? – kiáltotta dühtől reszkető hangon. – Miket beszél itt összevissza? Azt hiszem, napszúrást kapott.

– Jelentem alássan, teljesen egészséges vagyok – mondta Tamás.

– Ha nem beteg, akkor hülye – ordította a hadnagy. – Mit mondott, hogy a rabok megsértették magát? Mivel sértették meg?

Tamás még jobban elvörösödött. – Nem kívánom, hogy megbüntessék őket – mondta –, csak azért említettem meg, hogy megmagyarázzam, miért hagytam el az őrhelyemet.

Másnap reggel századraportra kellett jelentkeznie. A századparancsnok főhadnagy a folyosón felállított hosszú sor végére, Tamás elé érve alighanem megsejtett valamennyit az önkéntes lelki összetételéről, s mindössze ötnapi kaszárnyafogságra ítélte a szolgálati út megkerülése miatt, mivel panaszával egy idegen tisztnél s nem közvetlen följebbvalójánál, az őrmesternél jelentkezett; az őrhely elhagyása miatt jóval szigorúbb büntetés járt volna. A káplár tíznapi szigorítottat kapott. A riport további eredményeként az őrmester még aznap másik egyenruhát szerzett az önkéntes számára, az új nadrág már a bokájáig ért, kabátujja majdnem a csuklójáig.

Tamás az ötnapi fogság alatt valamennyire magához tért; természetének eredendő derűlátása és testének vasegészsége áttemelte a válságon. Elhatározta, hogy Erzsinek levelet ír, ennek a tervnek a keresztülvitelére azonban nem került sor, mert nem tudta a szeretője vezetéknevét. Haza is mehetett volna; fogolytársai napközben mind elszökdöstek, még a vidékiek is, s csak délután vagy esti menázsiosztás előtt tértek vissza, de erre Tamás semmi szín alatt sem volt kapható, társainak minden rábeszélése ellenére sem. A foglyok őrizetével megbízott öreg népfelkelő első két nap álmélkodva figyelte a makacs foglyot a teljesen üres szobában, harmadik nap már káromkodott; egy szál

nyavalyás közlegény miatt neki is egész idő alatt ott kellett rostokolni a helyszínen. Negyednapra úgy megdühödött, hogy egyetlen foglyot sem engedett kiszökni, maga kísérte őket az árnyékszékre, ahonnét, ha magára maradt az ember, két perc alatt elballaghatott a kaszárnya kapujához, s maga hozta őket vissza. Meg is volt az eredménye: az egész társaság – összesen hatan voltak – úgy megutálta Tamást, hogy senki sem szólt hozzá, de egész nap csípős megjegyzésekkel fűszereztek minden korty levegőt, melyet Tamás beszívott.

– Tudtam, hogy ez lesz a vége – kezdte például az egyik.

– Minek? – kérdezte egy másik, noha jól tudta, hogy hova bandzsít a szó.

– Annak, ha valaki elszeperálódik. Annak mindig a többiek isszák meg a levét.

– Pedig én ismertem nagyon derék egyszerű önkéntes urakat is.

– Akad, nem mondom.

– De vannak aztán emberek, akik túl jónak tartják magukat ahhoz, hogy a mifélekkel közösködjenek. Ők nem szöknek ki a kaszárnyából, mondják.

– Mert ők tisztességes úriemberek, ők nem csalnak, mondják. Miért? Mert derogál nekik, hogy ők is ugyanúgy csaljanak, mint az egyszerű szegény ember.

– Meg hogy az tudjon róla.

A rákosszentmihályi táborban, ahova Tamás néhány nap múlva kikerült két másik önkéntes-stráffossal együtt, nem adódtak ilyesféle nehézségek, mert itt a fogdából nem lehetett kiszökni. Az itt eltöltött vagy másfél hónapot az októberi forradalomig a diák ugyancsak nagyrészt négy fal között, többnyire szigorítottban szolgálta le, főképp a századparancsnok, egy homoszexuális hajlamú őrnagy jóvoltából, akit természete a lányos képű, karcsú fiatal fiúk felé vonzott, s aki első szempillantásra megutálta a férfias megjelenésű, tenyeres-talpas nagy darab önkéntest. Magyarországon ekkor, a háború vége felé ütötte fel fejét először az ún. spanyol influenza, mindenféle szövődményes következményével, amely százszámra vitte el az embereket; ez is jó időre négy fal közé zárta Tamást, aki inkább lábán viselte el negyvenfokos lázát, őrlítő fejfájásait, középfülgyulladását és hólyaghurutját, hogysem kimenjen a barakkból, s bevonuljon a 16. helyőrségi kórházba vagy a táborbeli barakk-kórházba, ahol az emberek úgy hulltak el, mint a legyek. A vele lakó közvitézek tőlük telhetőleg fedezték, segítették és ápolgatták, a vízfordás, padlófelmosás, söprögetés, egyéb munkák ráeső részét elvégezték helyette, még az ágyát is megvetették, és kikisérték az árnyékszékre, amikor néhány napig olyan gyöngye volt, hogy alig állt a lábán, sőt szerét ejtették, hogy a barakk-kórházból egy marék aszpirint és kinint is lopjanak számára.

Szeptember második felére nagyjából talpra állt; erősen lefogyott ugyan, de önbi-zalma, melyből a Pannónia szállóbeli éjszaka annyira kiforgatta, hogy gyermekes bánatában néha már-már öngyilkosságra gondolt, újra felgyarapodott; a világ – amint a barakkban tapasztalhatta – láthatólag mégsem vetette ki szívéből. Tíz-tizenöt kilót leadott testsúlyából, de az öreg népfölkelők a barakkban, munkapadjuk mellől elszólitott kisüzemi munkások, szakmájukból kiráncigált iparosok, földjükről letépett Pest vidéki parasztok, pincérek, hordárok stb. akármilyen rosszkedvűek voltak is, baráti segítségükkel legalább ugyanannyival felhizlalták az emberekbe vetett hitét. Körös-körül a világban háború dúlt, a népek gyilkolták egymást, de Tamás nefelejcskék szemé lassanként újra visszakapta bűnbeesés előtti, régi ostoba fényét.

Egy nap felkereste az egyik önkéntes, akivel együtt vonult be az Üllői útról Rákosszentmihályra, s aki egy idő óta a századirodában dolgozott. Hullámos hosszú hajú, karcsú fiú volt, nagy fekete szemmel s betegesen fehér arcbőrrel, valószínűtlenül nagy

orrlika volt egyébként szabályos arcában, hajának erős pomádészaga. Haláp Mihálynak hívták, a homoszexuális őrnagy kedvencei közé tartozott.

– Szervusz, örezsem – mondta Tamásnak. – Hogy vagyunk, hogy vagyunk?

– Megvagyok – mondta Tamás.

– Lefogytál, örezsem. Nem ízlik az egyszerű, kemény, egészséges katonaelet?

Tamás nem felelt. De a nagy orrlikú fiút az elhallgatott válasz is szerfölött jól mulattatta, hangosan, vékonyan nevetett. – Mit is akartam mondani, az irodai kimutatásokból látom, hogy te még nem fizettél elő hadialbumra.

– Nem – mondta Tamás. – Nem is fogok.

– Nincs dohányod?

– De van.

– Hát akkor, örezsem – mondta Haláp, egy finom kerek karmozdulattal aláhúzva a kérdését, s közben lábujjhegyre emelkedve kissé előrehajolt, mintha altesti fuvallataitól akarna megszabadulni –, hát akkor miért nem teljesíted hazafias kötelességedet?

A monarchia hadseregei ekkor már minden fronton vereséget szenvedtek, az északi front, csakúgy, mint a déli, lassú bomlásban volt, állásaikat elhagyva egész zárt kötelek indultak hazafelé a harcterekről, de a hadügyminisztérium kitartóan tovább gyűjtötte az előfizetéseket a „hadialbumra”, amely a k. u. k. hadsereg dicső haditetteit volt hivatva megörökíteni. Kétféle kiadásban kívánták megjelentetni, egy egyszerűbbet 50 koronáért s egy díszesebbet 80 koronáért. Aki az 50 koronásra jegyzett elő, az háromnap, aki a 80 koronásra, az ötnapi szabadságot kapott.

– Édesapám vagyonának jó részét hadikölcsönbe fektette – felelte Tamás. – Ő maga 62 éves kora ellenére, civil létére önkéntes munkát végez a hadseregnél, díjtalanul, s két éve szolgálat közben eltörte a lábát, azóta mankón jár. Én magam bevonultam. Azt hiszem, ezzel teljesítettük, amit te hazafias kötelességnek neveztl.

– Példás család vagytok – mondta a nagy orrlikú fiú, vékony hangon hosszan nevetve. – De édes örezsem, ha kiguberálsz nyolcvan koronát, akkor öt napra hazamehetsz.

– Tudom – mondta Tamás.

Haláp kisujját finoman kinyújtva, kigömbölyített könyökkel kérdő mozdulatot tett. – No és?

– A szabadság nem pénzzel lemérhető árucikk – mondta Tamás. – Helytelenítem, hogy áruba bocsátják, s ezzel oly előnyhöz juttatják a módosabb embereket, amelyeket a szegényebbek napi tizenkét fillér zsoldjukkal nem szerezhetnek meg maguknak.

Haláp már másnap bosszút állt. Délben a 3. század menázsikiosztásánál ő felügyelt. A koszt már jó ideje ehetetlen volt, az egykor jó komiszkenyér helyett ragacsos, fekete, dagasztott sarat osztogattak a legénységnek, rohadt krumpliból készült főzeléket, zsi-zsikes babot, éretlen, rágós, gyakran férges szalonnát. Az emberek morogtak, a pöcegödörbe öntötték az ételt, fogytak, mint az égő cigaretta, de nyíltan még nem tették szóvá panaszukat, lázongásra még sehol sem került sor. Egy Préda Sándor nevű öreg népfelkelő, cipőfelsőrész-készítő a gyárban gyűjtötte meg aznap a kanócot.

Az öreg Préda nem szeretett szabadlábban lenni; ideje nagyobb részét, csakúgy, mint Tamás, a fogdában morzsolgatta el. Ha a riportokon beszédre a nyolcnapos, tíznapos, húsznapos istenítéleteket, elégedetten behunyta az apró szürke szemét, megpödürte nyílegyenesre suvikszolt bajszát, s nagyot, jólesőt sóhajtott; ilyenkor madarat lehetett volna vele fogatni bűnös jókedvében. Az egész században Tamás kivételével – akiben az apró természetű öreg Préda úgy megbizott, mintha a fia volna – senki sem tudta, hogy

a fogda parancsnoka, egy továbbszolgáló őrmester, Préda bácsi tulajdon sógora, aki Sanyit reggel beszívja a nagy kapun, s estére szélnek ereszti a hátsó kis ajtón, gyakran két-három napig tartó kirándulásokra is. – Alázattal, minek nekünk hadialbum? – mondta az önkéntes távozása után ravaszul kacsintva Tamásra. – Ha az ember hazamegy, teszem három napra, csak a család szívét fájdtítja vele, amikor újra be kell rukkolnia. Odahaza nyavalyakórság, nyomorúság, a gyerek, az unoka beteg, az asszony, mint a konflisló, hát persze hogy felveti őket az irigység, amikor az ember visszamegy erre a finom úri helyre, parádézni, a hasát süttetni a jó őszi napsütésben, s kövérré hízni a jó extrakosztont, amit itt zabál. Rendes ember megkíméli a családját az ilyen izgalmaktól, mert nincs ártalmasabb az egészségre, mint az izgalom, teszem, azt a jó önkéntes urat is majd' megütötte az előbb a guta, amikor látta, hogy itt nem lehet keresni a hadialbummal.

Az emberek röhögtek kínjukban, de másnap délben, menázsiosztáskor, amikor csajkájukba merték azt az elemezhetetlen, barnás színű, édeskés bűzű pépet, amit a k. u. k. hadvezetőség aznapi ebédjükre szánt, egyszerre kitört az eddig nyelt keserűség. Ahogy odakünn zsugorodtak a frontok, benn, a hátországbán is foszladozott a fegyelem, az embereknek már nemcsak a szemük nyílt ki, de a szájuk s itt-ott a bicskájuk is. Egy-egy helyen, főképp a pesti kaszárnyákban úgy felborult a rend, hogy pl. Tamás egész katonáskodása alatt egyetlen újonckiképzésen sem vett részt, s a két hónap végén puskáját éppoly kevéssé tudta volna megtölteni s elsütöni, mint bevonuláskor; mondanunk sem kell, hogy nem a saját hibájából.

Préda bácsi a sorban, mely az ebédosztó kondér felé kanyarodott, Tamás mellé került. A kis, csámpás lábú öreget, nagy bajszával s ravaszul csillogó, apró vidám szemével majd szétvetette az idegesség, már tíz napja kikerült a fogdából, s nehezen bírta a hosszú szabadlábon levést. Amikor az előttük álldogálók a kondérból felszálló szagra a fejüket kezdték csóválni, még előbből pedig alig-alig elfojtott morgás, méltatlankodás hallatszott, Préda bácsi erélyesen, vidáman megpödörte a bajszát.

– Már megint nyűgglődik ez a büdös nép – mondta szigorúan. – Ezeket ha egész nap sült galambbal meg mazsolás kuglóffal etetné az ember, akkor is reklamálnának, a fene a telhetetlen begyükbe. Mondom magának, Tompa úr, manapság már nem lehet bírni ezekkel a nyavalyás prolikkal, olyan követelődzők lettek.

A szakács a csajkájába merte a pépet. Préda bácsi megszagolta.

– Mi ez? – kérdezte hangosan.

A szakács csodálkozva nézett az arcába.

– Mi ez? – ismételte Préda bácsi még hangosabban, hogy hátrafelé is meghallják.

Haláp, aki a szakács másik oldalán állt, előrelépett. – Mi baja?

– Azt kérdelem tisztelettel, hogy mi légyen ennek az ételnek a neve – mondta Préda bácsi.

A nagy orrlikú önkéntes beletekintett a csajkába. – Minek kell magának a nevét tudni? Babfőzelék marhahúskonzervvel.

– Ez?

– Ez hát.

Préda bácsi kihúzta magát, a feje lassan vörösödni kezdett. – Ez babfőzelék marhahúskonzervvel? – kérdezte.

– Ne tartsa fel az ebédkiosztást! – kiáltotta az önkéntes. Az emberek Préda bácsi köré kezdtek gyülekezni, azok is, akik már a teli csajkájukat vitték a pöcegödrök felé, visszaballagtak az illatozó kondérhoz. – Gyerünk, a következő! – kiáltotta az önkéntes. A szakács Tamás csajkájába merte a babot.

– Ez babfőzelék marhahúskonzervvel? – ismételte Préda bácsi.

– Hallja, menjen innét tovább, amíg jó dolga van – kiáltotta az önkéntes ingerült, hegyes hangján. – Nem érünk rá arra, hogy magával külön eltársalogjunk a menüről.

– A menüről? – kérdezte Préda bácsi nyugodtan. – Ejnye no, a menüről? A babfőzelékről marhahúskonzervvel? Ezt mondja menünek? De azt a keserves könnyáztatta úrjézuskrisztusát ennek a cafrangos világnak, háborúban ne menüvel etessék az embert, hanem tisztességes, becsületes magyar étellel, a menüt pedig zabáltassák meg a némettel, ha már kitalálta, a bele forduljon ki tőle, ahányszor belefal. Szóval ezt a büdösséget menünek hívják? Hát egye meg az önkéntes úr, ha szereti, nekem nem kell.

S azzal jobb kezét messzire kitarva nyugodtan lefelé fordította a csajkáját, s a sűrű barna pépet kicsorgatta belőle a földre, s ugyanakkor szabad kezével észrevétlenül oly ügyesen lökte meg alulról a mellette álló Tamás csajkáját, hogy az felbillent, s ugyancsak kilötytyintette tartalmát a földre. Az önkéntes a vastag cuppanó hang hallatára villámgyorsan Tamás felé fordult, s szemöldökét felvonva, aranygyűrűs mutatóujját kecsesen önkéntestársra mellének szegezte.

– Aha, szóval te vagy itt a felbujtó, no azt gondolhattam volna – mondta a megrökönyödött diáknak, aki ámuldozva nézegette kezében az üres csajkát.

Jobbról-balról, körös-körül mindenfelől újabb vastag cuppanások, loccsanások, kotyogások hallatszottak, az öreg népfelkelők, ki örvendezve, ki hangosan káromkodva a földre üritették ki csajkájukat, a poros napsütötte gyakorlótér hamarosan úgy festett, mintha tehéncsorda vonult volna át rajta. A hátulsó, még üres kézzel várakozó sorok felbomlottak, az emberek a kondér köré tódultak. Hangos káromkodások hallatszottak, itt-ott egy fenyegető ököl emelkedett az önkéntes felé. – Ide ne told még egyszer azt a lukas, fehér pofádat – rikoltotta valahonnét egy dühösen kiforduló, keserű hang –, mert itt dögöljek meg, ha nem etetem meg veled egymagad az egész kondért. – Fejjel lefelé kell beállítani azokat, akiknek van pofájuk ezt idetálatni – mondta egy másik vastag hang. Mintha adott jelre, az emberek kezdték egymáshoz kongatni üres csajkáikat, elébb rendszertelenül, aztán ütemesen, tamtam, tamtamtam, az egész hatalmas kiterjedésű táborban hallani lehetett a nyomorultak csajkariadóját.

Másnap százdraportra, majd ezredraportra vitték Tamást és Préda bácsit. Egy fél évvel előbb, még a régi szigorú fegyelem idején, hadbírótság elé állították volna őket. Tamás mint „felbujtó” s mint iskolázott, szélesebb látókörrel bíró, tehát nagyobb felelősséggel tartozó egyed így is csak azért került el szigorúbb megtorlást, mert egy önként jelentkezett tanú, egy Sinkovics János nevezetű öreg kispesti kárpitos vallomása alapján kiderült – s ezt három más tanú is igazolta –, hogy Sinkovics véletlenül maga verte ki Tamás kezéből a csajkát, amikor előrefurakodva, a nagy tolongásban könyökével oldalba taszította az önkéntes urat. A diákot negyvennap, heti egy böjtnappal és egyessel szigorított tábori fogságra ítélték, Préda bácsit két hónapra s a legközelebbi frontra induló menetszázadba való beosztásra.

– Legközelebbi menetszázad? Hol leszek én már akkor! – mondta Préda bácsi Tamásnak, amikor rájuk csukódott a fogda ajtaja. Elégedetten körülnézett, mint aki végre hazaérkezett, harciasan megpödrötte nagy bajszát, s vidáman ráhunyorgott a diákra.

– Azt gondolja, Tompa úr, hogy Préda Sándor, 52 éves cipőfelsőrész-készítő még meg tudja menteni az osztrák–magyar államiságot? – kérdezte. – Mert ha igen, akkor természetesen azonnal expressz vágatok a frontra. Egyébként megkövetem, zokon ne vegye azt a kis mókát a csajkáival. Ma este a sógorom mind a kettőnket kienged a kis ajtón, s én elviszem Tompa urat egy testvérnémhez Erzsébetre, ott olyan nyu-

godtan meglesz magának, amíg ez a nyavalyás háború, a rosseb essen bele, véget nem ér, mintha a kedves mamája téli almának tette volna el az almáriom tetejére.

Tamás természetesen nem ment el téli almának Erzsébetre, s ezúttal tizenhat napot töltött a fogdában. Október elején apja közbenjárására, melyről azonban a diák nem tudott, áthelyezték a Tárcaközi Miniszteri Bizottság Nádor utcai irodájába, ahol a forradalom kitöréséig aktákat iktatott és másolt, majd a Tárcaközi feloszlása után végleg hazament.

(Folytatása következik.)

ÍRÓPER, 1957

Az úgynevezett „nagy íróper” vádiratát közöljük.

A januári „íróbegyűjtéskor” még az operatív csoportban sem tudták pontosan, mi legyen a vád. Erre példa a február 2-ra elkészült VIZSGÁLATI TERV is (Holmi, 1991. október) és a kihallgatási jegyzőkönyvek anyaga. Ezek hitelességét megkérdőjelezi, hogy többségüket kézzel írta a kihallgató tiszt, aztán diktálta (?) gépbe, amit az őrizetes aláírt. Kétséges, kapott-e időt rá, hogy elolvassa, és kapott-e lehetőséget, hogy kifogásolja az eléje tett szöveget. A hónapokig húzódó, sokszor éjszakába nyúló vallatások során a cellában még önvizsgálatot, önvallomást, lelkiismeret-vizsgálatot is írtak velük.

A VIZSGÁLATI TERV-et még Háy Gyula, Zelk Zoltán, Tardos Tibor, Varga Domokos, Fekete Gyula és Molnár Zoltán ügyében készítették. (Déryt később, április 20-án tartóztatták le.) Végül az egyik jelentés augusztus 17-én közli a vizsgálat, majd 30-án a nyomozás befejezését. Ekkor osztották két csoportra a vizsgált „személyeket”, az első csoportba sorolták Déry Tibort, Háy Gyulát, Zelk Zoltánt és Tardos Tibort.

Közben már folyik a Nagy Imre-per vádlottainak vallatása is. Egy június 22-i FELJEGYZÉS arra utasít, hogy Déry kihall-

gatásának anyagából minden Nagy Imre tevékenységére utaló anyagot csatoljanak. Viszont a négy író vizsgálati irataiban fellelhető az is, hogy Nagy Imrét és Losonczy Gézát is kihallgatták a hozzájuk fűződő kapcsolatukról.

Talán érdemes megemlíteni, hogy az írók VÁDIRAT-ának elkészítése előtt (augusztus 20-án) Biszku Béla a szovjet követségen járt megbeszélésen. Ezt az ún. JELCIN-DOSSZIÉ-ban közölt jelentés bizonyítja. Ebből kiderül, hogy az íróper egyben a Nagy Imre-per előkészítése is: „...Biszku elvtárs közlései alapján, valamint a Kádár elvtárs által az SZKB KB részére megküldött vádindítvány tanulmányozása alapján úgy tűnik, hogy a Nagy Imre és társai, illetve az írócsoport elleni két per lefolytatásáról hozott határozat célravezető.”

Ennek a jóváhagyásnak másnapján kapja meg Déry a határozatot a nyomozás befejezéséről augusztus 21-én, 22-én Háy, 29-én Tardos és 30-án Zelk. Ezután készül el a VÁDIRAT szeptember 11-én. Ezt a legfőbb ügyész átküldte a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának Népbírósi Tanácsa címére. Szeptember 18-án jóváhagyták, és kitűzték a tárgyalást október 3-ra, aztán valamilyen ürüggyel kétszer is elhalasztották, míg vé-

gül október 25-re újra kitűzték. A zárt tárgyalás november 5-ig tartott. A bírói emelvényen Vida Ferenc tanácsvezető, mellette a népbírák. Jelen vannak még a védőügyvédek: az első és negyedrendű vádlotté dr. Zalán Kornél, a másod- és harmadrendűé dr. Krémer Miklós. A vádlottak padján elől Déry és Háty, mögöttük Zelk és Tardos. Mindegyik mellett két-két „smasszer”.

A vádbeszéd után kezdődik a vádlottak és a tanúk kihallgatása. Déry kihallgatása másnap folytatódik, még aznap sor kerül Háty Gyulára, egészen 22 óra 30-ig! És harmadnap is Háty áll a bíróság előtt, utána kezdik el Zelk Zoltán kihallgatását, a következő napra is jut belőle, hogy aztán Tardoséval fejezzék be. A tanúk megidézése október 30-án kezdődött, befejezése után az ügyész súlyos büntetést kért. Ezután kaptak szót a védőügyvédek. A tárgyalás utolsó napja november 5. volt. Az ítélet kihirdetésére november 13-ig kellett várni. Kimondták, hogy az első- és másodrendű vádlottak „bűnösök; a népi de-

mokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom vezetésével elkövetett bűntettben”, a másod- és harmadrendű vádlottak ugyancsak, de ők nem a vezetésben, hanem „tevékeny részvételben” mondták ki bűnösnek. Az ítélet ismert: Déry kilenc, Háty hat, Zelk három, Tardos másfél év börtönbüntetését kapott. Mellékbüntetés Déry és Háty teljes vagyonek Kobzása, Zelk és Tardos pénzbüntetése. Majdnem nevetséges a záradék: „Az eddig felmerült bűnügyi költségekből 238 Ft-ot kizárólag I. rendű vádlott, míg a fennmaradó 3.920 Ft-ot a vádlottak egyetemlegesen kötelesek megfizetni... Az ítélet ellen fellebbezésnek helye nincs.”

Az itt közölt VÁRIDAT a hatóság sajátos nyelvén fogalmazza meg az írók és a tanúk közléseit. Tárgyi tévedéseket is tartalmaz. (Például Zelk Zoltán „a felszabadulás óta folytat költői tevékenységet”.) A vallo-mások jegyzőkönyvét is a vizsgálók fogalmazták, magnófelvételt csak a tárgyaláson használtak (49 magnószalagot fogyasztottak el).

Sinka Erzsébet

VÁDIRAT

Közzéteszi Sinka Erzsébet

A tárgyalás anyagát a Legfelsőbb Ügyészségnek 1957. szeptember 12-én küldték át. Utána tartották meg az „előkészítő ülést”.

Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsát 1957. szept. 18-i előkészítő ülésre a Legfőbb Ügyész képviselőjét szóban értesítette: Vida Ferenc tanácsvezető

A szóbeli értesítés mellé tanulmányozásra megküldték a vádiratot.

VÁDIRAT

Déry Tibor és társai ellen a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom vezetése és más bűntettek miatt.

Az 1956. október 23-án kirobbant fegyveres ellenforradalmi támadás előkészítésében, az ellenforradalmi erők előretörésének támogatásában, a burzsoá restaurációs törekvések megvalósításában a magyarországi írók egyes, reakciós csoportjai – szövetségben a nyíltan ellenforradalmi elemekkel – tevékeny részt vállaltak abból a célból, hogy megsemmisítsék a népi demokratikus vívmányokat, megdöntsék a szocializmust építő államrendszert. Az írók egyes csoportjainak ellenforradalmi tevékenysége teljes egészében megfelelt az ellenforradalom kirobbantását előkészítő azon imperialista törekvéseknek, amelyeknek kifejezően hangot adott a „Szabad Európa Bizottság” nevű nyugati kémközpont által 1956. októbere előtti hetekben körlevél formájában forgalombahozott uszító felhívása.

Az ellenséges szervezet – felismerve a magyar írók egyes reakciós csoportjainak az ellenforradalom kirobbantása előkészítésében való jelentőségét és ellenséges magatartásuk fontosságát, az ellenforradalomra nyíltan uszító iratot elsősorban a szövetségeseiknek tekintett, egyes reakciós értelmiségi csoportokhoz juttatta el, hogy megfelelő tájékoztatást adjanak az ellenforradalmat előkészítő, ellenséges taktikai lépésekhez. (Eredeti körlevél.)

Az ú.n. „nemzeti kommunizmus” talaján álló ellenséges csoportosulás ellenforradalmi tevékenységében jelentős szerepe volt Déry Tibor írónak és a fenti restaurációs célkitűzések tevékeny támogatóiként mutatkoztak bűntársai is.

I

A nyomozás a következőket állapította meg:

D é r y T i b o r polgári származású író 1918-ban bekapcsolódott a munkásmozgalomba, majd a magyarországi kommün leverése után különböző nyugati országokban tartózkodott. A felszabadulás után mint elismert és megbecsült író 1948-ban Kossuth-díjjal, 1954-ben Népköztársasági Érdemrenddel tüntették ki.

1955. folyamán csatlakozott a Nagy Imre volt miniszterelnök személye köré tömörült ellenséges csoportosuláshoz és vezető szerepet töltött be államellenes célkitűzéseik megvalósításában.

Az áru előző csoport tagjai 1955. őszén szervezett támadást indítottak az állami és pártvezetés politikája ellen – felhasználva a kulturális élet területén megmutatkozott egyes hiányosságokat. Megszervezték az ú.n. írók memorandumának akcióját, mely ellenséges támadásba bekapcsolták a csoportosulás tagjai és politikai elvbarátai köréből Déry Tibort is. Déry, Zelk Zoltántól tudomást szerezve a csoport akciójáról, egyetértésének kifejezéséül aláírásával látta el az ú.n. írói memorandumot, majd Zelk Zoltánnal együtt közreműködött a memorandum nyilvánosságra hozásában. Amikor a párt és az államvezetés elítélő álláspontot foglalt el a Nagy Imre vezette csoport szer-

vezett akciójáról és emiatt az aláírók egy része vissza akart vonulni, a csoportosulás tagjai elhatározták, hogy megakadályozzák az aláírások visszavonását. Ennek szellemében Déry Tibor nem vonta vissza aláírását.
(*Eredeti okirat, Zelk Zoltán vallomása.*)

Az ellenséges csoportosulás tagjai közül elsősorban a csoportosulás vezetőjével, Nagy Imrével tartott szoros kapcsolatot és egyre gyakoribbá vált személyes érintkezéseik során – melyet Déry Tibor kezdeményezett – kialakították közös, államellenes politikai elképzeléseiket. Tevékenyen résztvett a csoport szervezett megbeszélésein, amelyeken ellenséges nézeteik kialakítása és kicserélése mellett fokozatosan előkészítették a vezető szervek tagjainak leváltása tervét, illetve a hatalom erőszakos átvételét. A nyomozás által lefoglalt eredeti okirat bizonyítja, hogy az ellenséges csoport egyes tagjaival való személyes megbeszélések mellett 1956. február és szeptember között Déry Tibor mintegy tíz esetben vett részt az áruló csoport szervezett megbeszélésein, melyek egy részét Déry Tibor lakásán tartották meg.

A nyomozás által lefoglalt másik eredeti okiratban Déry kifejezésre juttatta azt a nyilvánosan is hangoztatott állásfoglalását, hogy az állam felső vezetését „alkalmatlannak” tartotta az általa elképzelt politikai vonal megvalósítására.
(*Déry Tibor által Nagy Imréhez írt eredeti levél.*)

Az ellenséges csoportosulás célkitűzéseinek propagálása érdekében felhasznált vita-fórumok közül a Petőfi-kör volt az, ahol a csoporthoz tartozó Déry Tibor a sajtóvita alkalmával több ezer résztvevő jelenlétében nyíltan reakciós, az államrend ellen lázító gyalázkodó felszólalást tartott abból a célból, hogy különösen az ifjúságot megnyerve ellenséges eszméinek, szembefordítsa a proletárhatalommal és az állam felső vezetése, valamint annak politikai vonala elleni „forradalmi” tettekre buzdítsa. Az áruló csoport legjelentősebb tagjaival egyetértésben Déry előre felkészült felszólalására. A felszólalás fogalmazványát megbeszélte Losonczy Gézával, Haraszi Sándorral és Zelk Zoltánnal.

Előre tájékozódott a tervezett felszólalásról Donáth Ferenc is. Az útszéli hangú, a népi demokratikus rendszer egészét alapjaiban támadó beszédvázlatba – teljes egyetértésük kifejezésre juttatása mellett – beleegyeztek és így került sor a sajtóvitán résztvettek széles nyilvánossága előtti elmondására.

A nyomozás által lefoglalt eredeti okirat szerint Déry többek között kijelentette, hogy „...bajaink kútforrása a szabadság hiánya”. Durva, szidalmazó hangon követelte a felső vezetés leváltását és kifejezésre juttatta, hogy „az eszmék egész rendszerét kell bíráló tárgyává tenni”. Az állam- és a pártvezetésben előfordult hibák elferdítése, mértéktelen felnagyítása mellett teljes egészében tagadta a népi demokrácia elért eredményeit és azt állította, hogy „...jelenlegi, gyakran áldatlan, gyakran nyomorúságos állapotunkat csak kis részben tekinthetjük emberek tévedéseinek... Szerkezetbeni hibákról van itt szó, melyek szükségtelenül megnyirbálják az egyén jogait és feleslegesen növelik terheit”.

Az október 23.-án kirobbant ellenforradalmi támadás egyik jelszavának magvaként mutatkozott a sajtóvitán elhangzott felszólalásában az ifjúsághoz intézett uszító szövege, melynek keretében többek között kijelentette: „arra kérem a fiatalokat, a magyar ifjúságot, ne feledkezzenek meg elődjéről, a márciusi ifjúságról. 48-as ifjúságnak szoktuk nevezni. Azt szeretném, ha volna egy 56-os ifjúságunk is, amely a nemzetnek »segítségére« lenne a jövő meghódításában”.

(*Eredeti okirat.*)

Ez ellenséges fellépésében megnyilvánuló ellenforradalmi célkitűzések jellegére rávilágít, az ellenforradalom legvéresebb napjaiban megtartott rádióbeszéde, melyet az Irodalmi Újság november 2.-i ellenforradalmi jellegű számában is közzétettek és amelyben korábbi reményeinek és kívánságainak beteljesüléseként állapította meg, hogy a magyar ifjúság „október 23.-án felállt és helyreütötte a nemzet becsületét. Megrendülten és tisztelettel megemelem a kalapomat előtte. Úgy, ahogy kértem és kívántam és reméltem; 48 ifjúsága után most támadt a hazának egy 56-os ifjúsága is”.
(*Eredeti okirat, november 2-i sajtócikk.*)

Dérynek a sajtóvitán elmondott, a népi demokratikus államrendet nyíltan gyalázó, támadó és a Népköztársaság megdöntésére buzdító felhívása nyomán felbátorodtak a legreakciósabb burzsoá elemek, mozgásba lendültek a szétvert, de meg nem semmisített kizsákmányoló osztályok maradványai, aktivizálódtak a munkáshatalom megsemmisítését célzó ellenforradalom kiobbantására.
(*Sipos Gyula tanúvallomása.*)

Déry Tibor a nyomozás során elismerte, hogy „Vétettem azért is Petőfi-köri beszédemmel, mert a párt ügyét utcára vittem, a széles pártonkívüli tömegek körébe és az általam felvetett kérdéseket az ellenforradalmi szándékkal résztvevő hallgatók kihasználhatták saját javukra”.
(*Déry Tibor vallomása.*)

A Petőfi-körben történt fellépését megelőzően is és azt követően közzétett egyes írásaiban – a Nagy Imre-csoport ellenséges célkitűzéseinek megfelelően – tükröződik a népi demokrácia eredményeinek lebecsülésében is kifejezésre jutó szembenállása az államvezetés politikájával.

Az október 23.-án kiobbant ellenforradalmi támadást bevezető tüntetés napjának délelőttjén, – miután résztvett az Írószövetség elnökségi ülésén annak elhatározásában, hogy küldöttségileg követelik a tüntetés engedélyezését, a tüntetésnek programot adnak és abban résztvesznek, – vállalkozott arra, hogy az Irodalmi Újság rendkívüli számában közzétett írószövetségi kiáltványt a Bem téren a tüntetők előtt felolvassa. A Nagy Imre hatalomrakerülését követelő kiáltvány Déry által való felolvasására, rajta kívül álló okokból nem került sor.
(*Örkény István, Zelk Zoltán vallomása.*)

Amikor nyilvánosságra került Nagy Imre miniszterelnöki kinevezése, a csoporthoz tartozó, illetőleg politikai célkitűzéseivel egyetértő írók tevékenysége arra irányult, hogy Nagy Imre az eseményeket forradalomként értékelje. Az írók említett körének tevékenysége keretében Déry Tibor október 24.-én délelőtt személyesen közölte Nagy Imrével elgondolásaikat annak a követelésnek kifejezésre juttatásával, hogy az eseményeket „forradalomként” kell értékelni és az ellenforradalmárok részére engedményeket kell tenni.
(*Tardos Tibor vallomása.*)

Október 26.-án Déry résztvett az Írószövetség elnökségének röpirat formájában közzétett azon határozata meghozatalában, amely teljes amnesztiát követelt a népi demokratikus államrendet fegyverrel támadó ellenforradalmárok számára, s a szovjet

csapatok kivonulására, „nemzeti egységkormány” megalakítására, az események „nemzeti mozgalom” minősítésére vonatkozó követeléseket is tartalmazott.

(Eredeti okirat és Örkény István tanúvallomása.)

Október 27.-én résztvett Nagy Imre ama rádiónyilatkozatának összeállításában, amely a vezető szervek határozatának meghamisításával tette közzé az események „forradalomként” való értékelését. Nagy Imrével, Gimes Miklóssal, Losonczy Gézával, Lócsei Pállal, Haraszi Sándorral és Jánosi Ferencsel együtt megkezdte a fogalmazvány szövegvezését, a teljes megfogalmazásban azonban nem vett részt.

(Gimes Miklós, Örkény István vallomása.)

Október 28.-a és 30.-a között az ellenforradalmat dicsőítő rádióbeszédet tartott, amelyben többek között kijelentette, hogy: „Boldog és büszke vagyok, hogy íróársaimmal együtt, mesterségünknel fogva első hallói és leírói lehettünk a nemzet szavának. A magyar történelemnek ez a legnagyobb forradalma, egyúttal az első győzelmes forradalom is, amióta a magyar történelmet jegyzik.” Dicsőítette az ellenforradalmárok fegyveres harcát és súlyosan rágalmazta az államrend politikai vonalát. Többek között azt mondta, hogy „...tíz év alatt lépésről-lépésre kilopták lábunk alól az országot. Azt hittük, a szocializmust fogjuk megépíthetni és ehelyett vérből és hazugságból rakott börtönfalak közé zártak”. Beszéde végén a „forradalom” érdekében történő további nemzeti összefogásra buzdított.

(Eredeti okirat.)

Uszító és ellenséges szándékait nyíltan leleplező rádióbeszédét az Irodalmi Újság november 2.-i számában is közzétették.

(Sajtókivonat.)

Október 26.-án „Tisztelet a forradalom halottainak” című felhívást szerkesztett, amelyben ugyan fellép az utcai „ítélkezés” ellen, azonban követeli, hogy „vonják felelősségre mindazokat, akik a nép ellen vétkeztek”. Követeli az általa „bűnösöknek” tartott személyek bírósági felelősségrevonását és felszólít mindenkit, hogy a „vétkeseket” adják át a rendőrség vagy honvédség járőreinek. E felhívást a Magyar Honvéd november 2.-i számában is közzétették.

November 2.-án kapcsolatba lépett a fegyveres ellenforradalmárok katonai vezetőjével, Maléter Pállal és arra vállalkozott, hogy a fegyveres ellenforradalmárok tevékenységének segítése céljából az Írószövetségtől „propagandistákat” küld a Kilián laktanyába. A Maléertől kapott megbízást továbbította az Írószövetség titkárságának, melynek nyomán Kautzky Norbert író és Kiss Károly fiatal költőt a Kilián laktanyába küldték „propaganda munkára”. A nyomozás által lefoglalt eredeti okirat szerint a Kilián laktanya „forradalmi” bizottságának propaganda osztálya értesült arról, hogy Déry Tiborral történt megbeszélés alapján az említett írókat a Kilián laktanyába küldték.

Déry Tibor a nyomozás során vallotta, hogy: „Maléertől kapott feladat végrehajtását, illetve elintézését úgy értékelem, mint amely tevékenységemmel az ellenforradalmat segítettem.”

(Eredeti okirat, Kautzky Norbert és Kiss Károly vallomása.)

A „nemzeti forradalom” propagálása érdekében november 2-án megjelent a Beloiannisz-gyár munkástanácsánál, majd a MÉMOSZ-székházban megtartott gyűlésen.

Déry Tibor november 4.-e után tudatosan szembefordult a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány politikájával és uszító tevékenységet fejtett ki abból a célból, hogy akadályozza a törvényes kormány célkitűzéseinek megvalósítását, hátráltassa a konszolidációt. Minden lehetőséget felhasznált arra, hogy ellenforradalmi nézeteit propagálja, uszítson a kormány intézkedései ellen és a népi demokratikus államrend megszilárdulásának érdekeivel szembenálló áramlatokat támogasson.

A magyar népgazdaság aláásására alkalmas sztrájkhullám fenntartása céljából megjelent november 15.-én a Vasas Szakszervezet Magdolna úti székházában megtartott gyűlésen, ahol felszólalásában a sztrájk fenntartására uszított. Hangoztatta, hogy a munkások „garancia nélkül a munkát ne vegyék fel”. A nagyobb hatás elérése kedvéért a közvélemény egyes rétegeit nyugtalanító álhírekről is tett említést és a törvényes kormányt rágalmozta. A gyűlésen megjelenteket a „lefogás” veszélyével rémítette. Követelte a munkáshatalomhoz hű fegyveres erők lefegyverzését és a hallgatóságot az ellenséges törekvés támogatására buzdította. A gyűlés résztvevőit felszólította, hogy jelenjenek meg – az ellenforradalmi érdekeket képviselő – Nagybudapesti Központi Munkástanács Akácfa utcai helyiségében tartott gyűlésen.

(Eredeti jegyzőkönyv és Örkény István tanúvallomása.)

Déry maga is megjelent a Nagybudapesti Központi Munkástanács gyűlésén és ott a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány politikájával ellenkező, a többpártrendszer visszaállításának reakciós terveit támogató felszólalásában uszított a népi demokratikus államrend megváltoztatása érdekében. Tudomására jutott, hogy a szerveződő „Petőfi Párt” kidolgozott egy olyan tervezetet, amelyben a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány helyett „Kormányzótanácsot” kívántak létrehozni, Kodály Zoltán elnöklétével. A kormányzótanács összetételét illetően „koalíciós” elgondolásaikat kívánták érvényrejuttatni. Déry Tibor egyetértve a reakciós célkitűzésekkel, a Nagybudapesti Központi Munkástanács elnökségi ülésén propagandát fejtett ki a tervezet felolvasása útján, majd a kéziratot a gyűlés elnökének átadta.

Déry felszólalását abban az időpontban mondta el, amikor a Központi Munkástanács elnöksége határozatilag követelte a szovjet csapatok kivonását, a varsói szerződésből való kilépést. Déry a fellépésével igyekezett alátámasztani az ellenséges határozatok „helyességét”. Felvetette többek között annak „szükségességét”, hogy az ENSZ útján a nyugati hatalmakhoz kívánnak fordulni a „dolgozók” érdekében.

A nyomozás során lefoglalt eredeti okirat tartalmazza, hogy Déry kijelentette: „Semleges helyen kell lefolyni a tárgyalásnak, ezért javasolja Olaszországot.”

(Eredeti okirat, Rácz Károlyné, Rácz Sándor és Babai István tanúvallomása.)

A konszolidáció akadályozása céljából agitációt folytatott annak érdekében is, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt az októberi eseményeket ellenforradalomként értékelő állásfoglalásával szemben, a közvéleményt ellenséges irányba hangolja.

Déry Tibor látogatást tett az ebben az időpontban Budapesten tartózkodó Krisna Menon indiai nagykövetnél, aki félrevezető módon úgy tájékoztatta, hogy a Magyarországon lezajlott ellenforradalom „nemzeti demokratikus szabadságharc” volt. Mint az Írószövetség elnökségének tagja 1956. december 28.-án megtartott gyűlésen, majd 1957. január 16.-án az „Avanti” című olasz polgári lap munkatársának adott nyilat-

kozatában – agitatív célból – méltatta a „forradalom” általa hangoztatott „érdemeit” és tiltakozását juttatta kifejezésre a kormány állásfoglalásával szemben.

Az Írószövetség említett elnökségi ülésén megtartott beszédében a magyar írók nevében azt jelentette ki, hogy „...népünk történelmének s benne a magyar munkásmozgalomnak legnagyobb, legtisztább s legegységesebb forradalma nyomatott el kevés államférfiúi bölcsességgel, elhamarkodottan...”. Azt a rágalmat hangoztatta, hogy a magyar nemzet „nyomás” alatt áll és hogy az ország lakosságának csak az írókban van bizalma, őket tekinti „szellemi vezetőjének” a nemzet „nagy tragikus korszakában”.

(Eredeti okirat, Háty Gyula, Zelk Zoltán vallomása.)

Az „Avanti” című olasz polgári lap munkatársának adott, közzétételre szánt nyilatkozatában a Magyar Népköztársaság nemzetközi érdekeit súlyosan sértő módon állította, hogy: „meg vagyok győződve arról, hogy ez volt a magyar történelem legszebb forradalma és a magyar munkásmozgalomé is. Jól tudom, hogy a hivatalos értékelés nincs ezen a véleményen ebben a kérdésben; csak azt mondhatom azonban, hogy – véleményem szerint – ez a hivatalos értékelés ellentétben áll az egész néppel”. Majd más helyen azt a kijelentést tette, hogy „...mi, az írók voltunk az elsők (ha nem lett volna más érdemünk), akik fellázdadtunk és mi voltunk az elsők az országban, akik nyíltan kimondtuk a nép érzelmét. És azt hisszük, hogy ez az ok, amiért megszületett a lakosság bizalma irántunk”.

(Eredeti sajtókivonat, fordítás olasz nyelvből.)

Déry Tibor aktív támogatást nyújtott azon törekvések megvalósítása érdekében, hogy egyes írócsoportok és az ellenforradalmi célkitűzéseket képviselő Központi Munkástanács között kormányellenes együttműködést alakítsanak ki. Ennek keretében közvetlenül segítséget nyújtott Háty Gyulának a Nagybudapesti Központi Munkástanácshoz 1956. december 1.-i kelettel megküldött levél megfogalmazásában.

H á t y Gyula földbirtokos származású író 1918 óta résztvett a munkásmozgalomban, a Magyar Tanácsköztársaság leverése után emigrációban élt, a felszabadulás után, mint elismert író Kossuth-díjjal tüntették ki.

1955-ben bekapcsolódott az állami vezető szervek politikája ellen indított támadásba, melynek élén a Nagy Imre és a személye köré tömörült ellenséges csoportosulás állott. Az ú.n. írói memorandum akció során, – egyetértve a csoportosulás célkitűzéseivel, – aláírta a memorandumot, a későbbiek folyamán azonban aláírását visszavonta.

A vezető párt és állami szervek lejáratását célzó ellenséges akció keretében 1956. október 6.-án az Irodalmi Újságban közzétett „Miért nem szeretem” című cikkében a párt vezető funkcionáriusainak tekintélyét aláásó módon, rágalmazó állításaival, – a hibák mértéktelen felnagyításával, ugyanakkor a népi demokrácia eredményeinek elhallgatásával – uszított a felső vezetés ellen. E cikke jelentős mértékben elősegítette a pártfunkcionáriusok és a proletárhatalomhoz hű más személyek elleni pogromhangulat kialakulását. A csoportosulás bomlasztó tevékenysége keretében 1956 októberének közepe táján megjelent a Zrínyi Katonai Akadémián rendezett irodalmi ankéton több más íróval együtt. Az ankéton – az említett cikkének szellemében – a magasabb katonai parancsnokok tekintélyének lejáratása céljából felszólalt.

(Márton András, Főrizs József, Vámosi Gyula, Szabó Ferenc vallomása.)

Az október 23.-án kirobbant fegyveres ellenforradalmi támadás napjának délelőttjén Zelk Zoltánnal és más írókkal együtt résztvett abban a delegációban, amely követelte a tüntetés engedélyezését.

A Központi Vezetőség tagjaival folytatott tárgyalás nyomán október 30.-án, az ellenforradalom legvéresebb időszakában tette közzé a Rádióban „Naplójegyzetek” címen a felső vezetést rágalmozó és támadó cikkét abból a célból, hogy a felkelés kirobbantásáért teljes egészében a korábbi vezetést tegyék felelőssé. Az ellenforradalmi eseményeket az ifjúság „méltóságteljes, tisztaszándékú, hazafias” tüntetésének nevezte, mely „jogosan” indított támadást az államvezetés ellen. A „forradalom” méltatásaként többek között azt a kijelentést tette: „...mindenki lássa, hogyan próbálta eloltani az alacsony intrika szennyvize a forradalmi tüzet, amely azonban elolthatatlannak bizonyult”.

(Eredeti okirat, rádiókivonat.)

Az említett cikkében, de ezt megelőzően október 25.-én és 26.-án közzétett rádiófelhívásban Nagy Imre és áruló csoportja pozícióját igyekezett erősíteni.

Október 30.-án a „Magyar Nemzet” című lap részére adott sajtónyilatkozatában, – melyet másnap közzétettek, – nyíltan uszított az államrendet súlyosan rágalmozó állításaiival, tápot adva az államrend elleni fokozódó reakciós támadásnak.

Ugyancsak október 30.-án sajtónyilatkozatot tett a „Kispesti Figyelő” című ellenforradalmi lap részére, amelyet a november 2.-i számukban tettek közzé. Az ellenforradalmi lap munkatársai a nyilatkozattételre való felkérés során tájékoztatták Háy Gyulát arról, hogy lapjuk első számában kívánják közzétenni az általa mondottakat. A további ellenforradalmi tettekre buzdító felhívása körében többek között a következőket mondotta: „...A kispesti ifjúságnak üzenem – mondotta Háy Gyula, – hogy csak azt sajnálom, hogy nem vagyok pár évvel fiatalabb. Ami tőlem telhetett, ott voltam az ifjúsággal az Országház-téren, a Bem-szobornál. Láttam, hogy az ifjúság messze felülmúlja a legvérmesebb elképzeléseket is. Én – ezért bocsánatot is kérek – nem hittem azt, hogy 12 évi ilyen lélekgyilkoló nevelés után az ifjúság ennyire fegyelmezett és öntudatos tud lenni. Azt hiszem, hogy ez a forradalom az erkölcs forradalma is, mindaz, ami salak, a tűzben kicsapódott belőle, és maradt a tiszta érték...”

Felhívta az ifjúságot a „forradalom” vívmányának megszilárdítására és a további politikai harcra, melynek fő céljául a „függetlenség” kivívását jelölte meg: „Mindenestre egyet tudunk: függetlenségünket nem adjuk, ahogy azt a hős forradalmárok sem engedték. Ez életcél, s ezt többre fogjuk becsülni, mint minden eddigi forradalmi megmozduláskor.”

(Sajtókivonat, Major András tanúvallomása.)

November 4.-én reggel, – miután tudomást szerzett arról, hogy a proletárhatalomhoz hű belső erők által segítségül hívott szovjet csapatok megkezdték az ellenforradalom fegyveres felszámolását, és miután a Rádióban meghallgatta az áruló Nagy Imrének a nyugati hatalmak segítségét és beavatkozását kérő, a lakosságot a szovjet csapatok elleni harcra felhívó nyilatkozatát, – megjelent a Parlamentben abból a célból, hogy a magyar írók nevében – bár erre senkitől megbízást nem kapott – hasonló szellemű nyilatkozatot tegyen közzé. A több nyelven elkészített és Tildy Zoltán, – a Nagy Imre által alakított burzsoá többségű kabinet tagja – által jóváhagyott, a Rádióban személyesen beolvasott nyilatkozata a következőket tartalmazta: „Itt a Magyar Írók Szövet-

sége! – A világ minden írójához, tudósához, minden írószövetségéhez, akadémiajához, tudományos egyesüléséhez, a szellemi élet vezetőihez fordulnak segítségért. – Kevés az idő! A tényeket ismeritek, nem kell ismertetni. – Segítsetek Magyarországon! Segítsetek a magyar népen! Segítsetek a magyar írókon, tudósokon, munkásokon, parasztokon, értelmiségi dolgozókon! – Segítsetek! Segítsetek! Segítsetek!

(Kivonat a rádió adásából.)

November 4.-e után Háy Gyula tevékenyen részt vett annak a törekvésnek a megvalósításában, hogy az írók egyes csoportjai és az ellenforradalmi jellegű Központi Munkástanács között együttműködést hozzon létre a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány politikai célkitűzéseinek megakadályozása végett. November 30.-án írószövetségi megbízás alapján a Nagybudapesti Központi Munkástanácshoz címzett, proklamáció jellegű levelet szerkesztett. E felhívásban támadta a kormány vezetőinek az egyes reakciós írócsoportok ellenforradalmi tevékenységét elítélő állásfoglalásait és a „közvélemény” nevében azt a közlést tette, hogy „...a közvélemény az ilyen megnyilvánulásokért az egész kormányzatot teszi felelőssé”. A kormányzat álláspontját „demagógiának” nevezte. Az egyes írók ellenforradalmi magatartását illetően kijelentette, hogy: „Mi írók büszkéek vagyunk és büszkéek is maradunk arra, hogy október 23. eszmei előkészítésében jelentős részünk volt... Aggudalommal tölt el bennünket, hogy kormányzati szervek különféle megnyilvánulásaiban... megállapítható a közelmúlt eseményeinek szüntelen át- meg átértékelése...” A kormányzat által kiadott, az ellenforradalom kétségtelen tényeit tükröző „Fehér Könyv” lejáratása céljából azt állította, hogy „nem a történelmi igazság megállapítását, hanem ellenkezőleg, annak eltorzítását szolgálja”. Burkoltan állást foglalt a gazdasági helyzetünk aláásására alkalmas sztrájk mellett. A kormány elleni uszítás keretében kijelentette, hogy „A legnagyobb rokonszenvvel szeretnénk mielőbb támogatni olyan törekvéseket, amelyeknek célja az, hogy a nemzet főerőire támaszkodó széles nemzeti alapon nyugvó, függetlenségért, nemzeti szabadságért és szuverenitásért küzdő... kormány jöjjön létre”. Felszólította a Központi Munkástanácsot arra, hogy „Mivel az Írószövetségnek ezidőszert semmiféle publikálási lehetősége nincs, kérjük önöket, hogy a rendelkezésükre álló sajtóban közöljék ezt a levelünket és a benne foglalt gondolatokat minél szélesebb körben propagálják”.

A nyomozás megállapította, hogy a Háy Gyula által részben Déry Tibor segítségével megfogalmazott levelet a Nagybudapesti Központi Munkástanács ellenforradalmi célkitűzéseinek megfelelően használta fel december 5.-én közzétett tájékoztatójában és a „Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa” nevű ellenforradalmi szervezet, többszörözött körlevelében.

(Háy kézírásával javított eredeti okirat, a hivatkozott sajtóközlemények, Karsai Sándor, Bali Sándor, Rácz Sándor vallomása.)

Z e l k Zoltán kispolgári származású író 1922-től résztvett a munkásmozgalomban, 1926-ban tagja lett a Magyarországi Szocialista Munkáspártnak. 1928-tól a Szociáldemokrata Párt tagja volt, majd 1945-től az MKP–MDP tagja a párt feloszlataáig. A felszabadulás óta folytát költői tevékenységet. 1955-ben Haraszi Sándor révén személyes kapcsolatba került Nagy Imrével, aki ellenséges politikai nézeteinek hatása alá vonta. 1955 végén résztvett az ú.n. írói memorandum közzétételében azáltal, hogy Déry Tiborral történt megbeszélés alapján felolvasta az Írószövetségben. E tevékenysége miatt pártbüntetésben részesült.

1956 júniusában az Újságíró Klubban jelen volt akkor, amikor Déry Tibor felszólalásának tervezetét ismertette a Nagy Imre köré tömörült ellenséges csoportosulás egyes vezető tagjaival. Zelk megismerve a felszólalás anyagát, egyetértését és helyeslését fejezte ki.

Az október 23.-án kirobbant fegyveres ellenforradalmi támadás napjának délelőttjén résztvett abban az írószövetségi küldöttségben, amely követelte a tüntetés engedélyezését.

A tüntetésen való személyes részvétele során a Bem téren, egyetemi hallgatók felhívására egy gépkocsi tetejéről beszédet mondott, amelynek során azt a valótlan állítást tette, hogy a Szabad Népből az Írószövetség nevében közzétett közlemény, mely szerint az Írószövetség nem szervez tüntetést és abban nem vesz részt – nem az Írószövetségtől származik.

(Hámos György, Benjamin László, Palotai Boris és Máté György tanúvallomása.)

Október 23.-án éjjel résztvett egy írószövetségi küldöttségben, mely azzal a követeléssel lépett fel a felső vezetés felé, hogy ne lövessenek a felkelőkre. E fellépésük nyomán Zelk Zoltán október 30.-án tette közzé a Rádióban „Kik ülnek a gépfegyvereknél” című uszító írását. Útszéli hangon szidalmazta a kormány egyes tagjait, és a kormányt a Sándor utcában felvonuló egyetemi hallgatók „gyilkolásával” rágalmazta. A Nagy Imrét dicsőítő cikkében azt a valótlan állítást tette, hogy Nagy Imre „valójában fogoly volt akkor”.

(Rádiókivonat.)

Október 24.-én az Irodalmi Újságban való közzététel céljára „Feltámadás” című, „forradalmi” tettekre lázító felhívást készített, amelyet október 29.-én tettek közzé a Rádióban. Az ellenforradalmárokat „mártírok”-ként feltüntető felhívásában többek között azt írja, hogy „Óh magyar ifjúság, ti város peremének meggyalázott drága népe, hozzátok könyörgök, oldozzatok fel bűneimből, és fogadjatok magatok közzé, mert higgyétek el, a lelkem már régen a tiétek”. Gáli József és Angyal István vezető ellenforradalmárok Zelk Zoltánnak ez uszító írását többszáz példányban sokszorosították és terjesztették. Zelknek erről előzetesen nem volt tudomása, azonban írásának terjesztéséről utólag tudomást szerzett és az ellen nem tiltakozott.

(Rádiókivonat, röpcédula, Angyal István, Gáli József, Benjamin László vallomása.)

November 4.-e utáni magatartásával közreműködött az írók egyes csoportjai által képviselt kormányellenes célkitűzések megvalósításában. Mint az Írószövetség elnökségének tagja résztvett az egyes, ellenforradalmi jellegű határozatok meghozatalában. Az Írószövetség december 18.-i taggyűlésén a kormány politikája ellen lázító közbeszólásokat tett, feldicsérte az ellenforradalom rémtetteit és rágalmazta a proletárhatalomhoz hű fegyveres erő tagjait.

(A taggyűlésről felvett jegyzőkönyv.)

T a r d o s Tibor polgári származású író, 1938-tól 1947-ig Franciaországban tartózkodott és ott 1941-től résztvett a munkásmozgalomban, 1942-től a Francia Kommunista Párt tagja volt. Írással foglalkozott, könyveit és egyéb írásait közzétették. 1947-től a Szabad Néppel munkatársa 1955-ig. Irodalmi tevékenységet folytatott, melyért két esetben a József Attila-díjjal tüntették ki.

A Nagy Imre köré tömörült ellenséges csoportosulás által propagált eszmeáramlat hatása alatt 1956-ban megjelent szépirodalmi és publicisztikai írásaiban hangot adott az államvezetés politikáját támadó gondolatoknak. Az Irodalmi Újságban közzétett „Önálló kommunista gondolkodást” című írásában úgy állította be, mintha a munkásmozgalomban való részvétel lehetetlenné tenné az önálló gondolkozást. A „Tengervíz sós” című, ugyancsak az Irodalmi Újságban közzétett cikkében az „abszolút igazmondás” kispolgári követelését hangoztatta. Hasonló szellemben készült „Egyedül Budapesten” című riportja is, melyek mindegyikét jellemzi az államvezetésben tapasztalható hibák mértéktelen felnagyítása, a népi demokrácia eredményeinek elhallgatása.

1956. június 27.-én a Petőfi-kör sajtóvitáján felhasználva, előre elkészített felszólalásában, a Nagy Imre vezette csoportosulás politikai nézeteinek propagálása céljából az államvezetés politikáját támadó, uszító és rágalmazó állításokkal izsította a több-ezerfős gyűlés hangulatát. E káros magatartása miatt a pártból kizárták.
(*Eredeti okirat.*)

Az október 23.-án kirobbant fegyveres ellenforradalmi támadást előkészítő tüntetésen résztvett.

Október 24.-én üzemi kapcsolatait felhasználva személyesen közreműködött egyes felső vezetők leváltását követelő ellenforradalmi célkitűzések propagálásában.
(*Zsoldos Árpád, Berger Antalné, Papp Ferenc tanúvallomása.*)

Október 29.-én, az ellenforradalommal szövetségbe lépett Nagy Imre és áruló csoportja hatalmi pozíciójának erősítése céljából „Imre bácsi mellett vagyok” című cikket írt, amelyet október 30.-án a Rádióban közzétettek.

Uszító cikkében úgy állította be, mintha Nagy Imre az államvezetés foglya lett volna, aki azonban „szabaduló fogoly”, mert élére állt a „forradalmi” mozgalomnak, elhatárolva magát az előző államvezetéstől.
(*Rádiókiadvonat.*)

November 20.-a körül lakásán megjelent Szirmai Ottó ellenforradalmártól tudomást szerzett arról, hogy ő és társai „Élünk” című illegális ellenforradalmi sajtóterméket készít és terjeszt.

II

A vádbeli tényállás a terhelték részbeni bűnösségére is kiterjedő ténybeli beismerésén, a nyomozás által lefoglalt okiratokon, tárgyi bizonyítékokon, a kihallgatott tanúk vallomásain alapszik.

A fentiek alapján:

D é r y Tibor I. r. terheltet (aki 1894. október 18.-án Budapesten született, apja neve: Déry Károly, anyja neve: Rosenberg Ernesztin, nő, felesége neve: Kunsági Mária, büntetlen előéletű, író, magyar állampolgár, magyar nemzetiségű, havi jövedelme kb. 5.000 forint, budapesti II. Krecsányi u. 10. sz. alatti lakos);

H á y Gyula II. r. terheltet (aki 1900. május 5.-én Abonyban született, apja neve: Háy Mór, anyja neve: Weinberger Gizella, büntetlen előéletű, magyar nemzetiségű, magyar állampolgár, gimnáziumi érettségig tett író, nő, Majoros Évával, 2 gyermek apja, Leányfalun telkes villa tulajdonosa, havi jövedelme kb. 12.000 forint, budapesti I. kerület Jégverem u. 5. sz. alatti lakos);

Z e l k Zoltán III. r. terheltet (aki 1906. december 18.-án Érmihályfalván született, apja neve: Zerkovics Ármin, anyja neve: Herskovits Mária, író foglalkozású, nő, Báthori Irénnel, magyar nemzetiségű, magyar állampolgár, büntetlen előéletű, vagyontalan, havi jövedelme kb. 4.000 forint, budapesti XIV. kerület Columbus u. 54/b. sz. alatti lakos) és

T a r d o s Tibor IV. r. terheltet (aki 1918. január 20.-án Berettyóújfalun született, apja neve: Tardos Henrik, anyja neve: Katz Róza, író foglalkozású, 10 fél-év egyetemet végzett, büntetlen előéletű, magyar nemzetiségű, magyar állampolgár, nő, Kövendi Judittal, két gyermek apja, vagyontalan, havi jövedelme kb. 2.500 forint, budapesti XII. kerület Kálló esperes u. 8. sz. alatti lakos)

v á d o l o m

Déry Tibor I. r. terheltet a BHÖ. 1. pont (1) bekezdésébe felvett, a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom vezetésének büntettével,

Háy Gyula II. r. terheltet a BHÖ. 1. pont (2) bekezdésébe felvett, a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom előmozdításának büntettével,

Zelk Zoltán III. r. és Tardos Tibor IV. r. terheltet a BHÖ. 2. pontjába felvett, a b.) és c.) alpontokba ütköző izgatás büntettével,

m e r t

I. r. terhelt 1955-től folyamatosan, mint a Nagy Imre köré tömörült ellenséges csoportosulás tagja vezető jellegű tevékenységet folytatott az államvezetés politikája ellen irányuló támadás szervezésében és végrehajtásában, az ellenséges politikai nézetek terjesztésével az ellenforradalom kiobbantásának előkészítésében, az ifjúság egyes rétegeinek az ellenforradalom célkitűzései számára való megnyerésében, a Nagy Imre vezette áruló csoport hatalomra-jutásának elősegítésében, a burzsoá restauráció megvalósítása, a népi demokratikus államrend megdöntése céljából, majd

november 4.-e utáni magatartásával akadályozta a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának a politikai és gazdasági konszolidációra irányuló célkitűzései megvalósítását,

II. r. terhelt 1956-tól folyamatosan a Nagy Imre vezette áruló csoport ellenséges politikai nézeteit propagáló, az államvezetés tekintélyének lejáratását célzó tevékenységet folytatott, hogy elősegítse Nagy Imre és áruló csoportja hatalomrajutását, a reakciós erők előretörését,

november 4.-i többnyelvű rádiófelhívásában a nyugati hatalmak beavatkozását kérte, majd tevékenységet folytatott abból a célból, hogy kormányellenes együttműködést hozzon létre az írók egyes csoportjai és az ellenforradalmi célkitűzéseket képviselő Központi Munkástanács között,

III. r. és IV. r. terhelt 1955, illetőleg 1956-tól folyamatosan a népi demokratikus államrend ellen uszító agitációs tevékenységet folytatott.

III

A Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa elsőfokú hatásköre és illetékessége az 1957. évi 34. tvr. 5. §. 1.) bekezdésén alapul.

Indítványozom a terheltek előzetes letartóztatásának további fenntartását.

Bíróság elé idézendők:

I., – IV. r. vádlottak terheltként a Legfőbb Ügyészség Politikai Főosztálya útján.

Tanúként:

Benjamin László, Örkény István, Trencsényi Waldapfel Imre, Madarász Emil, Sipos Gyula, Kautzky Norbert, Emerich Lászlóné, Rajcsányi Károlyné, Erdős László János, Máté György, Palotai Boris, Kuczka Péter, Hámos György, Tamási Áron, Rideg Sándor, Vámosi Gyula, Szabó Ferenc szds., Kővári Ferenc szds., Rácz Károlyné, Kovács Tiborné, Zsoldos Árpád, Berger Antalné, Papp Ferenc, Bethlen Oszkár, Sarkadi Imre, Illyés Gyula, [a következő tanúk lakcíme: körzeti börtön vagy gyűjtőfogház parancsnoksága – S. E.] Gimes Miklós, Szirmai Ottó, Gáli József, Angyal István, Márton András, Babai István, Major András, Pintér Erzsébet.

Budapest, 1957. évi szeptember hó 11. napján

Dr. Szénási Géza sk.
Legfőbb Ügyész.

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának
Népbírószági Tanácsa

Nb. II.0010/1957–4.

Szigorúan titkos.

V é g z é s

A Népbírószági Tanács megállapítja, hogy a Legfőbb Ügyész 0709/1957 számú vádiratát 1957. évi 34. tvr. 5. §. 1. bek. alapján terjesztette elé s így D é r y T i b o r és 3 társa ellen a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom vezetésével elkövetett és más bűntettek miatt indított bűnügyben hatáskörrel és illetékességgel bír. Megállapítja továbbá, hogy a terheltek terhére az előterjesztett vádirat-

ban rótt cselekmények bűncselekmények, a vád megalapozásához szükséges bizonyítékok rendelkezésre állnak. A Legfőbb Ügyészség a terhelteknek a börtönben alkotott műveit szerezze be és a Népbírói Tanácsnak bocsássa rendelkezésére. A vádirat – a Legfőbb Ügyész képviselőjének azzal az előterjesztett módosításával, hogy Déry Tibor I. r. vádlott BHÖ. 1. pont (1) bek. szerinti bűntettének helyes megnevezése a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom kezdeményezésével elkövetett bűntett – helyesen tartalmazza a cselekmények törvényi minősítését.

A Népbírói Tanács nem észlelte, hogy a nyomozás során megsértették volna a Bp. rendelkezéseit.

Ezért a Népbírói Tanács az előterjesztett vádiratot elfogadja,

Déry Tibor I. r., Háy Gyula II. r., Zelk Zoltán III. r. és Tardos Tibor IV. r. terhelt előzetes letartóztatását az érdemi döntéshozataláig fenntartja, egyben elrendeli Déry Tibor I. r. terhelt egészségi állapotának dr. Kelemen Endre és dr. Balassa László igazságügyi orvosszakértővel történő megvizsgálását. A nyomozati iratok I. kötet 016–018-ig oldalon foglaltak lemásolását és a szakértőknek kiadását elrendeli.

A megtartandó tárgyalásra I–IV. r. terhelt elővezetését a vádiratban 1–34 sorszámban felsorolt tanúknak, valamint dr. Bencze László orvos (idézendő B. M. útján) tanúkénti, dr. Kelemen Endre és dr. Balassa László szakértőkkénti megidőzését.

A tárgyalás határideje: 1957. évi október hó 3. napjának d.e. 9 órája.

Budapest, 1957. szeptember hó 18. napján.

Dr. Vida Ferenc s.k. Szabó Sándor s.k. Maróti Károly s.k.
tanácsvezető népbíró népbíró

Fehér Kálmán s.k. Keresztes Sándor s.k.
népbíró népbíró

[A tárgyalás kitűzött időpontját a tanácselnök betegsége miatt későbbi időpontra halasztották, az időpontot nem jelölték meg.

Újabb halasztást is elfogadtak. – S. E.]

(A vádirat teljes szövege itt jelenik meg először.)

Gereben Ágnes

EGY ELMARADT KIRAKATPER

Iszaak Babel vallomásai

Alig húsz éve – vagy éppen a felgyorsult világban helyesebb volna így mondani: *már* húsz éve – minden áldott reggel megjelentem egy lehangolóan szürke moszkvai egyenlakótelep szélső kockaházában, Iszaak Babel özvegyének ötödik emeleti lakásában. A méltóságteljes és akkor még nem is túlságosan idős hölgy beengedett, bólintott, majd a korabeli szovjet viszonyokhoz képest szolid eleganciafelét sugárzó fogadószobába invitált, ahol a sublót alsó fiókjából, sok-sok kézirat, cikk-kivágás közül némán előhúzott egy gyűrt füzetet. És én az öblös, kényelmetlen karosszékre süppedve egész délelőtt másoltam a térdemen egyensúlyozott papírlapokra a tincaceruzával rótt naplót, amelyet az író 1920 nyarán, a „lengyel hadjárat” alatt vezetett Szemjon Bugyonnij szilaj – s mit tagadjuk, inkább rabló haramiákra meg középkori pogromlovagokra, mintsem a proletár világforradalom osztályharcos katonáira emlékeztető – kózákjai között. Ebben a puha fedelű, gyűrt füzetben már ott voltak a majdani LOVASHADSEREG első vázlatai is, megannyi kezdetleges, görcsös ujjgyakorlat. Furcsa, hogy szinte jelentéktelen változtatásokkal – ott, a füzetben, a szemem láttára! – varázslatos elbeszélésfragmentumok lettek belőlük.

A ház asszonya időről időre megjelent, és teával kínált, finoman elhárítva szüntelen mentegetőzéseimet amiatt, hogy betörtem a csonka család: anya, lánya és a nagyapjára kísértetiesen hasonlító, mégis szép vonású fiúunoka furcsán visszafogott, mosolytalan életébe. Az egykori metróépítő mérnök – akinek a szép ruhák iránti szenvedélyéről olyan megvető undorral írt a Babel házaspárral az 1930-as évek közepén mintegy két évig közös lakásban élő Sinkó Ervin az EGY REGÉNY REGÉNYÉ-ben – Wessely László ajánlására fogadott. Akkoriban ehhez mindkét részről némi bátorság kellett. Antonijina Nyikolajevna azonban erről nem vett tudomást. Csupán annyit kért, hogy az egy hónapig tartó munka során ne másoljam le a napló *teljes* szövegét, mert ezzel közösen vétenénk a szerzői jog hatálya alá eső művek külföldre juttatását a cenzúrahivatal engedélyéhez kötő szovjet törvények ellen. Ami ürügyet szolgáltatott volna arra, hogy újra elodázzák Iszaak Babel válogatott kötetének sokszor ígért megjelenését. Márpedig unokája felnevelésén kívül Babel özvegye éppen a művek publikálását tartotta élete fő céljának. Annak ellenére, hogy tudta: a cenzorok – a kontraszelekció hullámain magasra emelkedett, reménytelenül tehetségtelen embereknek a kiválóság iránti, fojtogató gyűlöletével – durván meghamisítják, megcsonkítják ezeket a szövegeket. Az eredmény száználmas, néha pedig egyenesen mulatságos volt. Ám ezt akkor még nagyon kevesek tudták: a nyugati baloldali értelmiségnek a Szovjetunió melletti agresszív propagandája miatt az 1970-es évek végén Babel holland fordítója sokáig még Nyugaton is szinte csak szamizdatban terjeszthette a LOVASHADSEREG könyvészeti ritkaságnak számító 1926-os első kiadása és a hat évtizeddel később megjelent változat különbségeiről írt dolgozatát. A két szövegváltozat, az ideológiai Mórickaként mindennütt „arra” való utalást sejtítő cenzori éberség e láttelepe ma már aligha okozna meglepetést – talán csak az 1966-os cenzor szexuális természetű álszentségén derülnék.

(Vajon hogy' sikerült Wesselynek elfogadtatnia a magyar kiadásnak a bővérű eredeti Babel-szövegeket nemegyszer „überoló” erotikáját?!)

A napló meg a LOVASHADSEREG szövegének, valamint a lengyel hadjárat bőséges memoáriródmánának néhány évvel később Budapesten is publikált összevetéséből¹ váratlan dolgok derültek ki. Például az, hogy az ellene egykoron felhozott vádakkal szemben Babel egy csöppet sem színezte ki és a legkevésbé sem túlozta el a valóságos történelmi eseményeket. Pedig ezt maga is többször elismerte, s kritikusai az ő korában és később is oldalakon át elemezték a LOVASHADSEREG „hiperbolikus” ábrázolási technikáját. A naplóból kiviláglik, hogy a lengyel hadjárat a szüntelen eső- meg szegénység verte, lankasztóan szürke galíciai tájakkal a háttérben *valóban* színpompás volt. Abszurd, groteszk és szürreális, a folklór meg a *farce* elemeivel. Mint a LOVASHADSEREG. A szövegek összevetése arról árulkodik, hogy Babel nem egy helyen még vissza is fogta amúgy híresen játékos, túlzásokra csakugyan hajlamos képzetét.

A napló bejegyzéseiből levonható másik érdekes következtetés az volt, hogy az író sokkal jobban viszolygott a szovjet rendszer mindennapi valóságától, mintsem azt korábban egyáltalán feltételezni lehetett. Pedig az önmagának készített feljegyzésekből is látszik: mindent megtett, hogy – miként később Oszip Mandelstam fogalmazott a politikai rendőrségen tett vallomásaiban – „belenőjön” a szovjet valóságba. Ahogy Babel a kockás füzetben véletlenül megmaradt levelében írta: „*Két álló héten át a végső kétségbeesés állapotában éltem. Ez a vad, állati kegyetlenség miatt volt, amelynek tombolása egyetlen percre sem lankadt, meg attól, hogy világosan megértettem, mennyire alkalmatlan vagyok a pusztításra, mennyire nehéz elszakadnom a régi dolgoktól, mindattól, ami talán csakugyan nem jó, de számomra mint kaptár a mézet, árasztja a költészetet.*” És az utókor számára naivitásában elborzasztó folytatás: „*Most már kezdek rendbe jönni. Nos, hát lesznek olyanok, akik csinálják a forradalmat, én meg – nos, én megéneklek azt, ami oldalt van, ami mélyebben rejlik.*”

Az egyetlen kötetnyire sikerült életmű, sajnos, nem tudta megvalósítani ezt a vonzó programot. És nemcsak azért, mert ez lehetetlennek bizonyult a szabadság és az egyenlőség nevében indult, de a társadalomra már a kezdet kezdetétől rabságot és egyenlőtleniséget kényszerítő szovjet rendszer feltételei közepette. Babel alkatilag sem volt alkalmas rá. Az író Belgiumban élt és azóta meghalt húga szintén az 1970-es évek végén küldte el nekem bátyja több száz orosz nyelvű levelének másolatát, amelyek teljes olasz, angol, holland és részben német fordítása akkor már olvasható volt (az orosz azóta sem: a nemrég még „ellenforradalmár” Babel ma túlságosan az előző rendszerhez tartozik, túlságosan „vörös”, hogy episztoláris hagyatékának piaca legyen a pénzhiány ellenére irigylésre méltó módon virágzó oroszországi könyvkiadásban).

A művek kötete és a magánlevelek önálló korpusza mellett mostanában újabb, kétségtelenül *Iszaak Babel írói munkásságának részét* alkotó szövegek válnak ismertté: Oroszországban közel egyidejűleg többen is kiadták az írónak a szovjet politikai rendőrség fogságában tett vallomásait.² Az emocionális, sőt időnként felesleges „anyázásba” csapó kommentároktól eltekintve váratlanul gazdag forrás ez. Csalóka is persze. Hiszen a közzétett dokumentumokból például úgy látszik, mintha Babel neve mindössze néhány nappal letartóztatása előtt, 1939. május 11-én került volna fel először a Lubjanka vallatószobáiban, Nyikolaj Jezsov kihallgatásán. Ez pedig az addigra börtönbe vetett írók, politikusok hosszú listáját nézve nyilvánvaló tévedés. Miként az a kínálkozó feltételezés is kockázatosnak tűnik, amely Jezsov említett kihallgatását ok-okozati kapcsolatba hozza Babel elhurcolásával.

A vádak

Ennek előrebocsátásával viszont el kell ismerni, hogy hallatlanul érdekes forrás vált közkinccsé például azzal a jegyzőkönyvvel, amelyben Bogdan Kobulov, az NKVD irodalmi ügyekre szakosodott egyik leghíresebb nyomozója saját nemrégii főnöke, Nyikolaj Jezsov – a Sztálin parancsára letartóztatott „véres törpe” – kihallgatását rögzítette. Moszkvai irodalmi körökben köztudomású volt, hogy Babel közel állt Jezsov odesszai származású feleségéhez; Ilja Ehrenburg alighanem joggal írta az EMBEREK, ÉVEK, ÉLETEM lapjain, hogy „a bölcs rabbit” – így hívta barátját – a szovjet vezetők élete és általában a hatalom iránti lebírhatatlan kíváncsiság vitte a sznob hölgy „irodalmi szalonjába”. Nem tudni, szeretője volt-e Jezsova Babelnak; ezzel egyébként rajtunk kívül a férj, sőt az NKVD 3. osztályú kapitányi rangú nyomozója se volt tisztában. Sok minden másban viszont egy cseppet sem kételkedtek. *„J. Sz. Jezsovának és ezeknek az embereknek a kapcsolata – vallotta a politikai rendőrség volt főnöke a felesége körül forgolódo értelmiségiekre utalva – már csak azért is gyanús volt, mert például Babel, amennyire tudom, az elmúlt években szinte semmit nem írt, gyanús trockista körökben forgolódott, azonkívül szoros kapcsolatban állt egy sor francia íróval, akiket korántsem tarthatunk a Szovjetunió szimpatizánsainak. [...] Azonkívül – igaz, csak személyes megfigyeléseim alapján – gyanítom, hogy a feleségem és Babel között kémkapcsolat is lehetett.*

KÉRDÉS: Milyen tények alapján jelenti ezt ki?

VÁLASZ: *A feleségem szavaiból tudom, hogy körülbelül 1925 óta ismerte Babelt. Mindig azt állította, hogy nem állt vele intim viszonyban. A dolog arra korlátozódott, hogy feleségem kapcsolatban akart állni egy tehetséges, sajátos emberrel. Több ízben az otthonunkba is meghívta Babelt, ahol természetesen magam is találkoztam vele. Észrevettem, hogy Babel követelőző és goromba a feleségemmel. Úgy láttam, a feleségem egyszerűen fél tőle. Világos volt számomra, hogy ezt nem magyarázza a feleségem irodalmi érdeklődése, hanem valami komolyabb dologról van szó. Intim kapcsolatukat már csak azért is kizártnak tartottam, mert Babel ez esetben aligha lett volna olyan goromba vele, már csak az én társadalmi helyzetem miatt sem. Kérdésemre, hogy van-e Babellal olyan kapcsolata, mint Kolcovval [vagyis kémkapcsolata – G. Á.], a feleségem hallgatott, vagy erőltetnül cáfolta ezt. Mindig is gondoltam, hogy bizonytalan válaszával egyszerűen el akarta előlem titkolni Babellal való kémkapcsolatát, nyilván azért, hogy ne avasson be számos ilyen természetű ismeretébe.”*

A szöveg, mint a Lubjanka kazamatáiban rögzített vallomások általában, újra óvatosságra int. Számításba kell venni, hogy többnyire a fogolynak az „aktív nyomozás” alatt vagy után elhangzott szavai kerültek a jegyzőkönyvbe (a szovjet politikai rendőrség *Újnyelvében* így nevezték a kínvallatást). Azonkívül a nyomozótisztek büntetlenségük tudatában, mint látni fogjuk, gyakran meghamisították az eredeti vallomást. Nagyezsda Mandelstam hiába méltatlankodott az emlékirataiban, hogy mit képzelnek ezek az NKVD-ben, még az utókort is hülyének nézik a hiteltelen dokumentumaikkal?! Nem nézték annak: a „mindent szabad” dosztojevskiji mámorában az utókor egyszerűen nem létezett számukra.

Mindazonáltal Jezsov idézett néhány mondata a letartóztatott alacsony intellektuális és morális színvonalán kívül hitelesen dokumentálja a paranoiás gondolkodástól elszakott utókor számára a Babellal szemben felhozható s alig néhány nappal később fel is hozott vádakat. Például a „nem írást”, amely – erről tanúskodik a kor hangsúlyozottan durva, militarizált szemléletű és szóhasználatú, fenyegetőzésekkel teli szovjet irodalomkritikájának sok száz gyöngyszeme – már az 1920-as évek végétől éppoly gyanús volt, mint az, ha történetesen egy regényíró történelmi témákhoz fordult. A

korabeli Szovjetunióban ugyanis mind a hallgatás, mind a múltidézés a gyönyörű jelen pimasz tagadásaként, ellene való nyílt lázadásként, sőt uszításként értékelődött, mivel kétségbe vonta a VIDÁM FICKÓK című korabeli film dalából országos programmá változtatott szlogent, miszerint „*az élet egyre vidámabb, az élet egyre jobb*”.

Azután Jezsov vallomásából kitűnően gyanús volt a nyugati, általában a külföldi kapcsolatok *puszta léte*, ami az orosz-szovjet kultúrában a sztálini diktatúra előtt és utána is magában foglalta az árulás lehetőségét s ezáltal magát az árulás gesztusát. (A terror meg a végsőig kiszipolyozott gazdaság mellett talán éppen ez volt a rendszer hosszú fennállásának egyik titka: sokáig még legmegátalkodottabb ellenfelei, a koncentrációs táborokat járt másként gondolkodó demokraták is elképzelhetetlennek tartották, hogy a sokat idézett orosz szólásmondás szerint *kivigyék a szemetet a házból*. Ezért rázta meg a demokratikus ellenzék sokat szenvedett tagjait, hogy a szovjet birodalom összeomlását elsőként megjósoló Andrej Amalrik a resztalinizáció viszonyai közepette egyáltalán szóba mert állni a Moszkvában akkreditált nyugati tudósítókkal. A belső tilalmakra-tabukra épülő zárt társadalmat megrendítő igazi áttörést pedig a férje le tartóztatása ellen tiltakozó Larisza Bogoraz nyílt levele jelentette a londoni *Time* címlapján, majd a zsidó aktivisták eleve látványos kudarcra ítélt repülőgép-elrablási kísérlete, amelynek nyomán a világ közvéleménye először volt kénytelen tudomást venni arról, ami felett korábban ideológiai okokból igyekezett szemet hunyni: hogy ugyanis a szovjet zsidók körül valami *nem stimmel*.)³

A nyugati kapcsolatok vádja Iszaak Babellal szemben mindenképpen helytálló volt. A több nyelven, franciául például számos dialektusban is szabadon társalgó író – tessék megnézni a tartását, az arckifejezését a Nyugat-Európában róla készült fényképeken! – hihetetlenül jól, *otthon* érezte magát az európai polgári, értelmiségi közegben. Az orosz kultúra kevés számú képviselőinek egyike volt, akiket Nyugaton nem feszélyezett a kisebbségi és egyszerre felsőbbrendűségi érzéssel elegy idegenség, amely sajátos módon a szovjet korszak végéig – de csak addig! – külföldön, így nálunk is mindig messziről felismerhetővé tette a Szovjetunióból érkezett utast. Babelnál szó sem volt ilyesmiről. Sőt az éles szemű Viktor Sklovszkij már évekkal barátja első nyugat-európai útja előtt, 1924-ben így beszélt róla: „*egy külföldi, Párizsból*”. Ötvenöt évvel később Valentyin Katajev GYÉMANTOS KORONÁM című – magyarul is megjelent, az összes nála jobb orosz íróig gyűlölködéssel ábrázoló – memoárjában azt írta róla, hogy „*idegen testnek érezte magát a közegben, ahol élt... a lelkét Párizs csillapíthatatlan szomja uralta; mindenféle ürüggyel igyekezett külföldre, Párizsba kerülni...*”. És Babel csakugyan remekül érezte magát Nyugat-Európában. Ehrenburgtól az őt politikai vitákba belerángató Szuvarinig sokan megírták, hogy ritka, de hosszú külföldi útjain hősünk egy darab két lábon járó boldogság volt: járta az autószalonokat, a bírósági tárgyalásokat, a tárlatokat és csak úgy, az utcákat. Egyedül írni nem tudott igazán külföldön. Arról nem beszélve, hogy a hármast – zsidó, orosz és európai – identitású Babel orosz ingben, szláv tájjal a háttérben éppoly „organikus” látványt nyújtott, mint egy párizsi kávéházban; ez azonban már nagyon messze vezet komor témánktól.

A harmadik vád, amely 1939 májusában a politikai rendőrség nemrég még mindenható vezetőjének szájából elhangzott a Lubjanka nyomozótisztjei előtt, Babel és a „trockisták” kapcsolata. Ez is igaz! Az 1920-as évek közepén és második felében a szovjet szellemi élet sajátos módon úgy alakult, hogy valamiféle esztétikai értékek létét elismerő értelmiségi nemigen lehetett más, mint „trockista”. Nem ideológiai, kivált pedig nem aktuálpolitikai megfontolások miatt, hanem az irodalmi életben kialakult

konstelláció nyomán. Az „útítárs” írók – ez is Trockij elnevezése a bolsevik párthoz nem csatlakozó, a rendszert azonban elfogadó alkotó értelmiségről – többnyire az Alekszandr Voronszkij vezetete folyóiratokhoz, almanachokhoz, csoportokhoz csapódtak. A Lenin családjában nagy bizalommal övezett egykori papnövendék, a marxista bolsevik illegális küzdelem régi katonája ugyanis publikációs s vele megélhetési lehetőségeket, emellett pedig egy ideig ideológiai védelmet biztosított számukra. Ám ő maga is, miként előbb-utóbb a bolsevik vezetés szinte minden tagja, ellenzékbe került a gátlástalanul előrenyomuló Sztálinnal és primitív, másodvonalbeli emberekből álló környezetével szemben. E folyamatban a hatalomból és perifériájáról kiszorítottak gyakran óhatatlanul a korábban már félreállított pártellenzékhez sodródtak, nemegyszer csakugyan a trockisták különböző köreihez vagy azok holdudvarához csapódtak – és több-kevesebb joggal süttötték rájuk a lassan gyűjtőnévvé váló „trockista” bélyegét.

A Babellal szembeni vád Jezsov szájából tehát azt jelentette, hogy az író kapcsolatban állt Sztálin ellenzékével. Erőszakkal fenntartott, illegitim hatalom számára, amely ráadásul hagyományosan retteg a tulajdon értelmiségétől, ez csakugyan veszélyes: aki nincs velünk, az ellenünk *lehet*.

Noha Jezsov néhány mondata kifeszítette a Babel elleni vádirat vázát, egyáltalán nem biztos, hogy az ő kihallgatása adta az ötletet az író letartóztatásához. Hiszen például Alekszej Szeckij, az 1939 májusára régen agyonlőtt írószövetségi funkcionárius is megemlítette őt 1937. július 29-i vallatásán, az általa ellenforradalminak nevezett írók sorában, Borisz Pilnyak, a régóta halott Andrej Belij és mások mellett; ezzel közel egy időben Pilnyakból is kiverték Babel nevét a Lubjankán. Ám akkor, úgy látszik, még nem érett meg az idő a letartóztatására.

Néhány vékony dosszié?

Amelynek közvetlen körülményeiről egyébként éppen negyedszázada ismerjük három asszony: a feleség, a család éppen babysitterként a lakásban tartózkodó ismerőse, valamint a tisztelő jó barát előbb cenzúrázott, majd eredeti formában közreadott emlékezését.⁴ Elsősorban Pirozskova szóban is megismételt határozott állítását, miszerint férje letartóztatásakor a „csekesták” csupán néhány vékony dossziét vittek el. Szerinte már csak ezért sem volt érdemes illúziókat táplálni a KGB-ben esetleg fennmaradt Babel-művek iránt (amelyek visszaszerzéséért egyébként ő maga férje elhurcolása után még vagy harminc évig oroszláncként küzdött, amíg kézhez nem kapta az akták *elégetési jegyzőkönyvét*).

Most napvilágra került a másik oldal tanúságtétele, és ez megkérdőjelezi az asszony álláspontját, aki alighanem a szüntelen Babel-mesék áldozatául esett: az író élete utolsó éveiben ugyanis mindenkit – főleg a neki számlálatlanul előleget folyósító szerkesztőségek kéziratbehajtásra érkező képviselőit – azzal áltatta, hogy ír, hogy még csak néhány hétre van szüksége az új művek végleges formájának kialakításához. Moszkvaszerte elterjesztette, hogy otthon egy pántos ládában lelakatolva őrzi a kéziratokat. A folyóiratok küldőnceit meglátván nemegyszer demonstratív módon rátelepedett erre a ládára – amelyben valószínűleg nem voltak új Babel-művek. Hiszen 1934-től többé-kevésbé tudta, később Sinkó Ervinnek gyakran elmondta: nincs számára hely ebben az irodalomban: „...Amíg nem publikálok, addig csak lustasággal vádolnak. Ha azonban publikálnék, egyszerre sokkal komolyabb, sokkal veszedelmesebb vádak zuhatagát idézném erre a kopasz fejemre! [...] Azok között, akik előszóval és nyomtatott betűvel invitálnak táncba, sokan vannak, akik ezt csak azért teszik, mert tudják, hogy amint ráállok az első keringőre... Addio, mare!”

Ebben a helyzetben csak egyvalami háríthatta el *egyszerre* a publikálás veszélyét és a nem publikálás vádját: ha Babel azt állítja, hogy megállás nélkül dolgozik. Így is történt, és Pirozskova alighanem ezért lepődött meg azon, hogy a peregyelkinói nyaralóból az NKVD emberei csak néhány kéziratcsomót vittek magukkal. Vele szemben azonban kénytelenek vagyunk a házkutatást végző három NKVD-snek, Nazarovnak, Koptyevnek és Rajzmannak hinni, akik listát készítettek „*az államvédelmi főosztályra szállítandó*” – vagyis elkobzott – tárgyakról.

„1. I. E. Babel nevére szóló 2977. számú társadalombiztosítási kártya.

2. Cím- és telefonjegyzék – 2 db.

3. Notesz feljegyzésekkel – 3 db.

4. Mindenféle [így!] kéziratok – 9 mappa.

5. Különböző levelek – 10 db.

6. Feljegyzések egyes papírlapokon – 8 db.

7. Könyv Kamenyev szerkesztésében – 1 db.”

A zsákmányt a társadalombiztosítási kártya kivételével két lenvászon zacskóba gyömszölték, lepecsételték, és a letartóztatott Babellal együtt leadták egy bizonyos G. Kutirjev alhadnagynak, aki az átvételt a 2. osztály 3. egysége nevében eszközölte.

A nyaralóban tartott házkutatást ugyanazon a hétfői napon, 1939. május 15-én egy másik követte, már Babel távollétében, a városi lakásban, miután Moszkva forgalmas központjában az író mögött bezárult a Lubjanka nehéz vaskapuja. Most előkerült az ott készült jegyzőkönyv is: „*A házkutatásnál jelen voltak: Je. P. Sztjepanov, a házkezelőség képviselője és Eszter Grigorjevna Makotyinszkaja nevelőnő.*” Az író egyéves kislányára vigyázó értelmiségi nő férjét és lányát ekkorra már elhurcolták; teljes nevét az NKVD emberei valószínűleg a nyomozók számára rögzítették egy esetleges későbbi felelőségre vonáshoz. A két tanú egyébként viszolyogtatóan cinikus módon a törvényességet volt hivatva biztosítani az NKVD akcióinál; ezt a szerepet a nyaralóban Babel felesége és egy éjjeliőr játszotta.

A lefoglalt és a majdani vádak bizonyítására az államvédelmi főosztályra szállítandó tárgyak sokatmondó listája:

„1. 623 326. sz. személyi igazolvány I. Em. Babel nevére.

2. Szakszervezeti tagkönyv No. 034 613.

3. Látcső, két darab, NN. 257 125, 42 605.

4. Különbféle kéziratok 15 (tizenöt) dosszié.

5. Különbféle rajzok, vázlatok 43 (negyvenhárom) db.

6. Az autótutak sematikus térképe – 1 db. [Az utóbbi két tárgy terrorcselekmények szándékát bizonyíthatja – G. Á.]

7. Külföldi lapok – 4.

8. Külföldi folyóiratok – 9.

9. Különbféle fényképek – 110 db.

10. Filmnegatívok – 12 db.

11. Jegyzetfüzetek – 11 db.

12. Notesz feljegyzésekkel – 7 db.

13. Telefonregiszter – 2 db.

14. Dosszié, benne szerződések, bírósági és más igazolások.

15. Különbféle levelek – 400 db.

16. Levelezés – 254 lap.

17. Külföldi képeslapok és levelek – 87 db.

18. Táviratok – 30 db.”

Szó sincs tehát arról, hogy „néhány vékony dossziét” vittek volna el... Babel pályája szempontjából igazi kincseshánya ez az informatív irathalmaz, amelynek listáján a lát-szólagos rend ügyesen leplezi a káoszt. Nehéz megítélni például, hogy melyik tétel tartalmazza a dedikált könyvekből kitépett ajánlásokat, ugyancsak többnyire „trockis-ták” kézírását, tehát megannyi bűnjelet. Amelyeket ezúttal öt vászonzsák nyelt el, hogy gondosan lepecsételve, átvételi elismervény fejében ismét Kutirjev alhadnagyhoz kerüljenek a Lubjankára. A fogoly számára leltárba vették a fogkrémét, borotvapamacsát, fenőszóját, régi (így szerepel a listán!) szandálját, mosdószivacsát, szappantartóját és kulcsosomóját tartalmazó táskát is. Az átvételi elismervények alján pecsét hirdette: „A bírói szervek által meghozott ítélet után vissza nem igényelt tárgyak, értékek és pénz három hónap letelte után az állam tulajdonába kerülnek.”

A vallomások

1939 májusától kezdve 1940 januárjában történt kivégzéséig Babelt számos kihallgatásnak vetették alá; rögtön letartóztatása után Svarcman kapitány és Kulesov főnyomozó az ún. futószalagrendszerben három nap és három éjszaka megállás nélkül vallatta. Az ekkor készült mintegy ötvenoldalas jegyzőkönyvvel azonban sem ők, sem a főnökeik nem voltak megelégedve. Az ő feladatuk ugyanis – nagy valószínűséggel, ám a dolog természetéből fakadóan mindmáig nem dokumentálhatóan – *egy monstre értelmiségi per előkészítése volt*. Nagy nevekkel és természetesen óriási nyilvánosság előtt: amint az addig megtartott kirakatperekben már szokássá vált, Nyugat-Európából és az Egyesült Államokból meghívott írók, újságírók jelenlétében. Az ő feladatuk az volt, hogy cikkekben, könyvekben adják közre s ezzel világszerte tekintélyükkel hitelesítsék a Sztálin rendszere ellen támadó nemzetközi kémközpontokról szóló képtelen vallomásokat. A politikusok, katonatisztek után az írókra, művészekre került volna a sor. Ezért tartóztatták le Babellal közel egy időben a híres rendező Mejerholdot, valamint a világszerte ismert újságírót (és az NKVD spanyolországi megbízottját), Mihail Kolcovot.

A kínzások között a foglyokkal számos vallomást írtattak a cellájukban. Ezeket később a kényelmes (vagy lusta, esetleg csak műveletlen?) nyomozók zanzásítva felhasználták a hivatalos jegyzőkönyvben. 1996-ban – még mielőtt az orosz levéltárak a törvényi szabályozás áthatolhatatlanná szőtt páncélja mögé bújva újra elzárkóztak volna a világ elől, gyakorlatilag lehetetlenné téve a források tanulmányozását! – kilenc ilyen ceruzával, illetve lila tintával írt Babel-szöveg vált publikussá. „*A Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma. Központi Levéltár. Különleges fond. Az R-1252. számú ügy mellélete*” feliratú, „*TITKOS!*” jelzéssel ellátott szürke dossziében csak egyetlen dokumentumon szerepel dátum: 1939. június 21.

A legelső jegyzőkönyvben Babel mintha a nagyobb rossztól tartva önként magára venné azokat a bűnöket, amelyekről Jezsov vallomásában olvastunk. „*Letartóztatásomat számomra végzetes körülményeknek, valamint az elmúlt években tanúsított írói terméketlenségemnek tulajdonítom; ennek következtében az elmúlt években egyetlen valamennyire is jelentős művem sem jelent meg a sajtóban, amit szabotázsaként lehetett értékelni. Vagyis úgy, hogy a szovjet viszonyok közepette nem kívánok írni.*

KÉRDÉS: *Ezzel azt akarja mondani, hogy mint író tartóztatták le, aki az elmúlt években nem adott közre valamennyire is jelentős művet? Nem gondolja, hogy letartóztatása tényének ez a magyarázata túlságosan naiv?*

VÁLASZ: *Önök igaza van, természetesen téllenkedésért, terméketlenségért egy író nem tartóztatnak le.*

KÉRDÉS: *Akkor vajon miben rejlik letartóztatásának valódi oka?*

VÁLASZ: *Sokat voltam külföldön, és közeli kapcsolatban álltam néhány neves trockistával, köztük Voronszkijjal.*”

Írói terméketlenség, külföldiekkel való kapcsolat, trockisták. Egy szörnyű kor szörnyű érvelése. Jól látható célja, hogy a csakugyan naiv, kétségbeesett elterelő hadművelettel a fogoly megpróbálja előre elhárítani a külföld javára történő kémkedés vádját. De a sete-suta fogalmazás még valamit leleplez: az író szavait visszhangzó kérdések feltűnő mesterkéltségét. A vallomások közreadói megfejtették a rejtélyt – a jegyzőkönyv mellett a KGB archívumában megtalálták Babel saját kezűleg írt eredeti szövegét, amelyből a kihallgatási dokumentum „továbbfejlesztett” változata készült. Ez önmagában nem szenzációs felfedezés, hiszen – mint annyi posztszovjet tudományos eredményt, egy napilap, a moszkvai *Szegodnya* publikációja nyomán – 1993 óta ismerjük Mihail Kolcov kihallgatási jegyzőkönyveit, amelyekbe a kérdések közé az NKVD nyomozói csirizzel felragasztották a fogoly kézzel írt, majd ollóval darabokra szabdalva vallomásainak megfelelő részét.

Kényelmesebb volt-e így a vallatóknak? Vagy az írástudó ember iránti önkéntelen tisztelet motiválta őket? Esetleg éppen ellenkezőleg, a cinizmus? Talán mindez együtt. Tény: Babel vallomása is így keletkezett. A zárkában írt eredeti változat, az életéért küzdő fogoly primitív verbális fordulatokba öltöztetett ideológiai engedményeivel együtt is háromdimenziós irodalomtörténeté kerekedett. Voronszkijről például – aki *Krasznaja nov* című folyóiratában, a szovjet korszak első igazi irodalmi fórumán gyakran komoly politikai nehézségek árán is közölte Babel, Pilnyak, Vszevolod Ivanov legjobb elbeszéléseit – az R-1252. számú ügy gyanúsítottja megírta, miként „hozta össze” a fiatal írónemzedék tagjait Trockijjal. *„Voronszkij lakásán 1924-ben vagy 1925-ben felolvasást tartottunk, amelyre Trockij és Radek is eljött. Bagrickij a GONDOLATOK OPANASZRÓL című elbeszélő költeményét olvasta; ott volt Leonov meg még valaki – nem emlékszem rá pontosan, talán Vszevolod Ivanov.*”⁵ *A felolvasás után Trockij az alkotói terveinkről, életüinkről faggatott bennünket, majd néhány szót szőtt a francia regényről. Emlékszem, a tisztán irodalmi kérdésekről Radek megpróbálta politikai témákra terelni a beszélgetést, de Trockij leállította ezt a próbálkozást.*”

Ezt a jelenetet a kihallgatási jegyzőkönyv összeállítói alaposan felvizezték, hosszan ecsetelve, miként iszogattak, politizáltak az írók az akkori pártelit szálláshelyeül szolgáló „Nacional” Szállóban, Voronszkij szobájában, *„trockista tekintetek és értékelés súlya alatt*”. De a vallatók cizelláló buzgalma korántsem szorítkozott az ilyen érzékletes részletekre. Munkájuk ékes bizonyítéka annak, hogy a magát ép ésszel megmagyarázhatatlan okokból baloldalinak nevező szovjet rendszer legfőbb erőszakszervezete, a politikai rendőrség szüntelen, görcsös ellenségteremtő igyekezetében szükségét érezte: mielőtt megöleti áldozatait, dokumentálja azok állítólagos ellenforradalmi tevékenységét. Babel és Jezsova kapcsolatának tisztázása során itt például már szó sincs ledér szexuális vonatkozásokról (amelyeket egyébként Babel elismert a kihallgatásokon). Az 1938 novemberében egy Moszkva környéki szanatóriumban rejtélyes körülmények között – a boncolási jegyzőkönyv szerint luminál-túladagolás következtében – harmincnégy évesen meghalt asszony, a Gorkij által alapított és támogatott *SzSzSZR na sztrojke* című orgánus szerkesztőségi titkára a készülő értelmiségi per forgatókönyve szerint *illegális rendszerellenes szervezkedést folytatott*. Babelnak azonban a cellájában még csak ennyi mondanivalója volt a „Jezsova-vonalról”: *„Az SzSzSZR na sztrojke munkájába valóban Jezsova, gyakorlatilag e kiadvány szerkesztője vont be. Kisebb-nagyobb szüine-*

tekkel 1936-tól letartóztatásom napjáig dolgoztam a folyóiratnak.” Az 1939. június 15-i kihallgatáson, éppen egy hónappal a fogoly letartóztatása után, Szerikov és Kulesov nyomozó viszont már részletes adatokat követelt Jezsova állítólagos ellenforradalmi szervezetéről – noha arról Babel saját kezű vallomásaiban egyetlen szó sem volt.

„KÉRDÉS: Nevezze meg e csoport személyi összetételét.

VÁLASZ: Jezsova szavaiból ismeretes előttem, hogy szovjetellenes csoportjának tagja volt Ivan Katajev (letartóztatva 1937-ben), Jevgenyija Ceher, a Pártellenőrzési Bizottság munkatársa és Ceher, a férje, egy moszkvai kiadó dolgozója, a neves Komszomol-munkás Bobrisev testvérek (letartóztatva), két Urickij fivér, egyikük, Szemjon, a Kresztjanszkaja gazeta volt szerkesztője, Vlagyimir, a másik az Iszkussztvo kiadó helyettes vezetője (mindketten le vannak tartóztatva).”

A vallomás e részét tehát a nyomozók, pontosabban azok, akikről – többnyire a Kremlből, néha egyenesen Sztálintól⁶ – a feladatukat kapták, a Lubjanka más kazamataiban sorsukra váró rabok ellen kívánták felhasználni. A rabtartók azt csináltak velük, amit akartak – különös módon mégis tényeket, részleteket követeltek Babeltól. Az iménti idézethez hasonlóan primitív pártzsargonban így hangzott a válasz, amelyet alighanem helyesebb a fogolyból kicsikart szavak interpretációjának tekinteni: „Egyszer, amikor valahogy szóba kerültek szovjetellenes munkánk részletei, Jezsova azt mondta nekem, hogy új toborzásokat, defetista munkát kell végezni az ifjúság körében, nem riadván vissza a párt és a szovjethatalom elleni szélsőséges eszközöktől, beleértve a terrort. Megkérdeztem Jezsovát, hol vannak azok a káderek, akikre terroristaterveink megvalósítása során számíthatunk. Jezsova erre azt mondta, hogy kapcsolatban áll Koszarevvel,⁷ aki konkrét terroristamunkát végez, és a saját embereit készítette elő ebben az irányban, de hogy személy szerint kik ezek az emberek, azt Jezsova nekem nem nevezte meg.” Kinek ne jutnának eszébe ezen a helyen a LEVÉL című LOVASHADSEREG-elbeszélés klasszikus sorai: „...Szenyka kiküldött az udvarról, úgyhogy szeretett anyám, Jevdokija Fjodorovna, nem írhatom le azt, hogyan végeztek apánkkal, mert hát kiküldtek az udvarról.” Csakhogy a Lubjankán rendezett pszeudobeszélgést már nem lengte be Babel prózájának franciás bája.

„KÉRDÉS: Ez volt minden terroristabeszélgése Jezsovával?

VÁLASZ: Nem. Egy másik alkalommal, ugyancsak 1937-ben, amikor egyedül maradtunk az SzSzsZR na sztrojke szerkesztőségében, Jezsova azt mondta nekem, hogy a terroristatervek megvalósításában különleges szerepet kell játszania Koszarev ifjúsági csoportjának. És rögtön hozzátette, hogy gyakorlati munkát folytat ebben az irányban Ivan Katajev is, aki csak a kiélezett harci módszert, a terrort ismeri el. Skolnyikova és Glikina [két barátnője – G. Á.] révén, akik rendszeresen találkoztak németekkel, Jezsova létrehozta szovjetellenes csoportunk kordonon túli kapcsolatait [a klasszikus KGB-s nyelvben ez volt a külföld elismerésre méltón pontos neve – G. Á.]. Azonkívül Jezsova igyekezett megkaparintani magának a lehető legtöbb sajtóorgániumot. Ő volt a szerkesztője az SzSzsZR na sztrojke című folyóiratnak, amelynek túlnyomó példányszáma [így!] külföldre ment. Befurakodott a Pravda szerkesztőségébe is, mivel megszerezte a Pravda kiadásában megjelenő Illjusztrirovannaja gazeta szerkesztői posztját. Jezsova annak idején rávette Ordzonikidzét, hogy válasszák őt az Obszecsztvennyica című lap szerkesztőbizottságába, végül pedig Glikina és Skolnyikova révén, akiket ő helyezett el az Inosztrannaja litteratura kiadóba, Jezsova ellenőrizte e kiadó külföldi kapcsolatait. [...]

KÉRDÉS: Idézza fel Jezsovával folytatott utolsó beszélgetéseit!

VÁLASZ: 1937 végén valamely folytatott beszélgetésében Jezsova kijelentette, hogy most egyetlen szovjetellenes szervezet huzamosabb működésére sem lehet számítani, mert a szovjet kormány és a párt éberséget és keménységet nyilvánít az ellenséggel folytatott harcban. Azt mondta, hogy a sértődötték maroknyi csoportjának elégedetlensége nem gyakorolhat valamennyire is érzékelhető

hatást a tömegekre, amelyek – mint ez történelmileg bizonyított – nem tartanak az összeesküvőkkel. Az összeesküvői tervek sikerére csak abban az esetben lehet számítani, ha a jelenlegi vezetést lefejezzük. Jezsova ily módon alapozta meg a terror alkalmazásának szükségességét a szovjethatalom elleni harcban.

KÉRDÉS: És maga hogyan reagált ezekre a kijelentésekre?

VÁLASZ: Én osztottam Jezsova álláspontját.

KÉRDÉS: Voltak-e konkrét terroristatervei?

VÁLASZ: Voltak.

KÉRDÉS: Fejtse ki ezen aljas terroristatervek lényegét.

VÁLASZ: 1937 végén Jezsova, akivel az SzSzSZR na sztrojke szerkesztőségében lévő szobájában találkoztam, kijelentette nekem, hogy Koszarevvel gyakorlati előkészületeket folytatnak a Sztálin és Vorosilov elleni terrorakciók végrehajtására... Jezsova közölte, hogy Betal Kalmikov is végez gyakorlati terroristamunkát: ő évek óta igyekszik elérni, hogy Sztálin Nalcsikba látogasson. Sztálin nalcsiki utazása, mondta Jezsova, lehetőséget adna Kalmikov számára, hogy terrorista-szándékait megvalósítsa.”

„Írói munkásság” a Lubjankán

Betal Kalmikov Babel tervezett regényének hőse volt, Sztálin egyik észak-kaukázusi helytartója. Az író sokáig a nála egy évvel idősebb bolsevikban, a Kabard–Balkár autonómia egyes számú vezetőjében remélte megtalálni a LOVASHADSEREG és az ODESSZAI TÖRTÉNETEK folytatására alkalmas főszereplőt, az elbeszélések – számára mindig kulcsfontosságú – összekötő kapcsát. A kis kaukázusi köztársaságban kemény kézzel rendet tartó, szegényeknek igazságot osztó, harcos kommunista politikus a régóta követelt pozitív hős prototípusa is lehetett volna az 1930-as évekről szóló, olyan nyíra áhitott Babel-regényben. A kortársak, főleg moszkvai íróbarátok emlékezete rengeteg színpompás, abszurd, jókedvű Kalmikov-történetet örökített meg az utókor számára. „Igazi” Babel-elbeszéléseket – amelyeknek azonban mai tudásunk szerint soha nem készült el az írott formájuk.⁸ Bizonyára már csak azért sem, mert a nagylelkű népi hős képe kinosan eltért a saját portáján kegyetlen leszámolásokat rendező kaukázusi bolsevik kényúr valóságos tetteitől. No meg azért, mert a külső és belső körülmények folytán Babel az 1930-as években íróként már csupán árnyéka volt korábbi önmagának (jómagam régóta nem tudok szabadulni az érzéstől, hogy – talán az embertelen körülményektől függetlenül is – egyszerűen annyi volt benne, amennyit megírt. Csak annyi). De legfőképpen persze azért nem maradt meg a Betal Kalmikovról állítólag elkészült könyv, mert szerzőjét és hőseit is meggyilkolták.⁹

Időközben – talán a „stockholmi szindróma” sajátos lubjankai előképeként – Babel egyre jobban beleélte magát a cellája mélyén papírra vetett vallomásokba. Ha szóhasználatában, szempontjaiban alkalmazkodott is a kor követelményeihez, szinte fizikailag érezhető, milyen fontossá vált számára, hogy a lehetőségekhez képest árnyaltan, aprólékos pontossággal fogalmazzon, mintegy önmagának is felidézve a múlt szereplőit, indítékait, hangulatát. „A trockista körökbe A. K. Voronszkij, a Krasznoj nov című folyóirat szerkesztője vezetett be 1924-ben. Neves ellenzékiek és [?! – G. Á.] trockisták vették körül őt: Lasevics, Zorin, Pavel Szmirnov, a kulisszák mögött pedig folyamatosan érzékelhető volt Pjatakov és Szerebrjakov jelenléte. Előttünk, a Krasznoj nov párton kívüli munkatársai (Szejfullina, Jeszenyin, Polonszkaja, Leonov, Vszevolod Ivanov és mások) előtt egyértelműen elítélően szóltak a párton belüli rendszerről, és – noha igyekeztek általánosságokban, elvontan beszélni – szavaik hosszan ható méreggel töltötték el lelkünket és agyunkat.”

A szellemileg nem túl nagyra értékelt Voronszkij (egyébként bergsoniánus) hatása kapcsán Babel többször írt cellája magányában a saját művészetéről is. *„Voronszkij egyik fő parancsolata az volt, hogy maradjunk hűek önmagunkhoz, a stílusunkhoz, a tematikánkhoz. Úgy tartotta, hogy körülöttünk sok minden változhat; az írónak önmagában kell fejlődnie, lelkileg gazdagabbá válnia, és ez a belső folyamat a külső hatásoktól függetlenül alakulhat. Ezzel az útravalóval akartam tovább dolgozni, és ebből fakadt az igazi szovjet téma megragadására tett összes kísérletem kudarca. Meg akartam írni a Jevdokimovtól hallott zvenyigorodi ügyet (Zavgorodnyij meg más banditák elfogását), de nem sikerült, mert a banditákat meg a szovjet embereket nem politikai, hanem csak emberi kapcsolataikon keresztül ábrázoltam. Könyvet akartam írni a mezőgazdaság kolhozosításáról, de az én tudatomban ez a grandiózus folyamat egymástól független apró darabokra szakadt.¹⁰ Könyvet akartam írni Kabardföldről, de félúton megtorpan- tam, mert képtelen voltam elválasztani a kis szovjetköztársaság életét Kalmikov feudális vezetési módszereitől. Írni akartam az új szovjet családról (Korobovék története¹¹ alapján), de itt is fogva tartottak a személyes apróságok, a halott objektivitás. Tíz nehéz évet áldoztam ezekre a próbálko- zásokra, és csak nemrég érkezett el a megkönnyebbülés ideje: megértettem, hogy az én sokak szá- mára fontos igazi témám az önleplezés: egy művészileg hiteles történet egy »jó« ember életéről a forradalomban. És most először könnyűnek látszott a téma; nem fejeztem be, formája megvál- tozott, egy nyomozás kihallgatási jegyzőkönyveinek formáját öltötte...”*

Babel tehát különös, de félreismerhetetlen módon még a szovjet politikai rendőr- ség fogságában is alkudozni próbált: ez az érvelés felépítésében, hangvételében pontos mása az előleg fejében elbeszéléseket követelő folyóiratokkal folytatott nemrégii huza- kodásának. Közben azonban a Lubjankán a számvetésre is volt ideje. *„Nagyon sokan várakozással tekintettek rám; a hosszú hallgatás után nagyszabású, ragyogó, életigenlő műveket vártak tőlem. Hallgatásom adu lett a szovjetellenes irodalmi körök kezében, hiszen az elmúlt évek- ben csupán néhány rövid elbeszélést közöltem (DI GRASSO, A CSÓK, ÍTÉLET, SZULAK), jelen- téktelen tartalmúakat, amelyek mérhetetlenül távol álltak a szocialista építés érdekeitől, és csak ingerelték, elbizonytalanították az olvasói tömegeket. Meg kell mondanom, hogy ebben az idő- szakban nagy írásokon is dolgoztam (piszkozatukat megtalálták az irataim között), de ez a munka gyötrelmesen haladt, fájdalmasan éreztem hazug voltát, az ellentmondást az én változatlanul elvont »humanista« szempontjaim és aközött, amire a szovjet olvasói tömegek áhítoztak: az új emberről szóló művekre, olyan könyvekre, amelyek művészileg megnagyarázzák a jelent, és a jö- vőbe irányulnak. Bevált A. M. Gorkij jóslata, aki sokszor beszélt a rám váró szakutcáról. Gorkij számos alkalommal megpróbált visszatérni a szovjet irodalomba; e beszélgetések során a részéről sok őszinte figyelmet és szenvedélyes gondoskodást tapasztaltam a szovjet művészet iránt. Mélyen fájlalta annak tudatát, hogy én, egyik tanítványa, nem veszem figyelembe bölcs, intő szavát, nem váltom be hozzáam fűzött (meglehet, túlzott) reményeit.*

Én meghallottam az ő hangját, de már későn. Papírjaim között megtalálható egy komédia vázlatja és több rólam szóló elbeszélés, a könyörtelen önleplezés kísérlete, elkeseredett és megkészt kísérlet, hogy jóvátégym a szovjet művészetnek okozott kárt. Irodalmi munkásságomat soha nem vezette az otthon érzése, a társadalmi szolgálat tudata. A velem kapcsolatba lépő művészek ta- pasztalták magukon e terméketlen, meddő világszemlélet pusztító hatását. Nem lehet konkrétan, mennyiségileg meghatározni, milyen kárt okozott ez a tevékenységem, de bizonyosan nagy kár volt. Az irodalmi front egyik katonájaként, aki a szovjet olvasó figyelme és támogatása közepette kezdett dolgozni, Gorkij, korunk leghatalmasabb írója vezetése alatt – dezertáltam erről a frontról, és a szovjet irodalom frontját megnyitottam a dekadens, defetista hangulatok előtt. Bizonyos fokig zavarba hoztam és dezorientáltam az olvasót, a szovjet irodalom hanyatlásáról alkotott kártékony,

provokatív elmélet igazolása lettem. Az általam okozott kárt nem lehet mennyiségileg kimutatni, megszámlálni a mondatokat és a véleményeket, de nagy kár volt. Valós méreteit csak most érzékelem elviselhetetlen világossággal, bánattal és megbánással.” Alku, vezeklés, önostorozás. És remény. Valamennyi minőségében pontosan beleillik abba a képletbe, amelyet legalább Rubasov irodalmi sorsa óta ismerünk.

A francia kapcsolat

Nem maradhatott ki a vallomások sorából Babel külföldi útjainak boncolása, amely írói önértékelésénél sokkal jobban érdekelte a nyomozókat. Különösen második franciaországi utazása, amelyről a fogoly saját kezű vallomásában ez olvasható: „1932/1933-as második utazásom alatt megszilárdult a barátságom Ehrenburggal, aki összehozott engem Malraux francia íróval. Mindketten, Ehrenburg és én is megosztottuk Malraux-val a Szovjetunióról rendelkezésünkre álló információt. Ismerettségünk kezdetén Malraux kijelentette, hogy ez az információ azért érdeklő, mert könyvet akar írni a Szovjetunióról; aztán azt mondta, hogy az egyformán gondolkodó és érző emberek összefogása hasznos a világ¹² szempontjából. Ehrenburg is, én is gyakran találkoztunk vele, mindent elmondtunk neki, amit csak tudtunk. Én személy szerint többször írtam neki Moszkvában élő fivérének, Roland Malraux-n keresztül.

Malraux többnyire az új szovjet családi viszonyokról, a légierőnkéről, a művészet szabadságáról kérdezett bennünket. Tudomásom volt róla, hogy Malraux számos tekintélyes francia államférfihez közel áll, ezért nem tartom lehetségesnek, hogy a vele fenntartott kapcsolatot ne ismerjem el kémkapcsolatnak.” (A fogoly egyébként csodálatra méltón gördülékeny stílusában a ketős tagadás nem nyelvhelyességi hiba, hanem makacs küzdelem az életért.)

Ehrenburg élete végéig úgy hitte – sőt az amúgy tévedésekkel és ferdítésekkel teli EMBEREK, ÉVEK, ÉLETEM című memoárjában hálával emlegette –, hogy Babel soha nem vallott ellene a börtönben; máskülönben maga is a Lubjankára került volna. A szovjet politikai rendőrség, maga a rendszer azonban nem a formális logika alapszabályainak engedelmességet – Ehrenburg és sokan mások részben azért maradtak életben, mert fél évvel letartóztatása után mind Babel, mind a monstre értelmiségi per fővádlottainak kiszemelt két másik értelmiségi, Kolcov és Mejerhold egymástól függetlenül visszavonta a kínzás hatására tett vallomását. Ehrenburgot emellett főleg az mentette meg, hogy – ezt is kevesen mondhatták el magukról! – a szovjet vezetésnek szüksége volt a szolgálataira. A cellában Babel mindenesetre még ezt írta róla: „Minden értesülését megosztotta Malraux-val, engem pedig figyelmeztetett, hogy Malraux-n kívül senki mással ne folytassak [bizalmas – G. Á.] beszélgetéseket, Rolland-ban pedig ne bízzak. Tiltakozott Rolland szovjetunióbeli utazása ellen, jelentéktelen, felesleges embernek tartotta őt. Ehrenburg általában rendkívül szófukar volt, és nehezen ismerkedett.¹³ Malraux-val való kapcsolatát azzal magyarázta, hogy ő jelenleg a fiatal, radikális Franciaországot jeleníti meg, és befolyása egyre növekszik. Rendkívül fontosnak tartotta, hogy sikerüljön őt megtartani a Szovjetunió vonzáskörében, és hevesen tiltakozott, ha a szovjet képviselők nem mutattak iránta kellő figyelmet. Nekem azt mondta, hogy Malraux szavára a francia kormánykörök legkülönbözőbb csoportjai hallgatnak, Daladier is, Blum is, Herriot is.”

Ugyanez a passzus a kihallgatók politikai és nyelvi kreativitásának köszönhetően így alakult át a letartóztatás után, 1939 májusában kelt, jellegzetesen szovjet stílusú jegyzőkönyvi vallomásban: „VÁLASZ: Mivel többé semmit nem kívánok eltitkolni a nyomozás elől, az igazságnak megfelelő vallomást akarok tenni kémkapcsolataimról, amelyeket I. Ehrenburg szovjet író révén alakítottam ki André Malraux francia íróval.

KÉRDÉS: Figyelmeztetjük magát, hogy ha csak a legkisebb kísérletet teszi ellenséges tevékenysége bármely tényének eltűnésére, a nyomozás haladéktalanul le fogja magát leplezni. Most pedig közölje, hol, mikor és milyen felderítéssel létesített kémkapcsolatot!

VÁLASZ: 1933-ban, második franciaországi utam során André Malraux író Franciaország javára végzett kémtevékenységre szervezett be.

Mivel Ehrenburg révén léptem vele kapcsolatba, engedélyt kérek, hogy részletesen beszélhessek az Ehrenburggal való találkozásaimról és a vele kialakult kapcsolatokról.

KÉRDÉS: Ha ennek köze van a maga kémtevékenységéhez, akkor beszéljen!

VÁLASZ: 1927-ben ismerkedtem meg Ehrenburggal egy párizsi kávéházban, de ez nagyon rövid ismeretség volt, és csak következő párizsi utam alkalmával, 1933-ban vált barátsággá.

Ekkor ismertetem össze Malraux-val is, akiről rendkívül nagy véleményemmel, úgy jellemezte előttem, hogy Malraux a fiatal, radikális Franciaországot jeleníti meg. Többszöri találkozásunk alkalmával Ehrenburg elmondta nekem, hogy Malraux szavára hallgatnak a legkülönbözőbb francia kormánykörök, ráadásul befolyása az évek során még növekedni fog, amit a későbbi körülmények valóban igazoltak is.

KÉRDÉS: Fejezze ki magát világosabban! Milyen körülményekről beszél?

VÁLASZ: Malraux népszerűségének gyors növekedésére utaltam Franciaországban és határain kívül.

KÉRDÉS: Mit tanácsolt önnek Ehrenburg a Malraux-val való viselkedés tekintetében?

VÁLASZ: Malraux nagyra becsült engem mint író, ezért Ehrenburg azt a tanácsot adta nekem, hogy minden lehetséges módon erősítsem a vele való kapcsolatot.”

A vallatók primitív nyelvezeténél csak a cinizmusuk volt nagyobb.

„**KÉRDÉS:** Milyen céllal?

VÁLASZ: Szovjetellenes beállítottságú lévén, s mert hozzám hasonlóan értékelte a helyzetet a Szovjetunióban, Ehrenburg többször bizonygatta nekem, hogy a párizsi talajon erős támaszra van szükségünk, Malraux-t pedig e támasz legjobb biztosítékának tekintette.

KÉRDÉS: Mégsem világos, mi szükségük volt maguknak erős támaszra a francia talajon. Talán nem volt ilyen támaszuk szovjet területen?!

VÁLASZ: Csaknem az egész családom külföldön él: anyám és nővérem Brüsszelben, tízéves lányom és első feleségem Párizsban. Ezért előbb-utóbb szándékomban állt Franciaországba költözni, és erről egyebek mellett beszéltem Malraux-nak is.

KÉRDÉS: Írja le részletesen Malraux-val való találkozásait és beszélgetéseit!

VÁLASZ: 1933 nyarán egy Malraux-val való találkozásomon, az ő párizsi lakásán, a Bac utca 33. szám alatt azt mondta nekem, hogy Ehrenburgtól tudja: szeretnék Franciaországban élni. Malraux kijelentette, bármely pillanatban kész az ehhez szükséges segítséget nekem megadni, a többi között megígérte, hogy segít műveim francia nyelvű kiadásában. Még azt is mondta, hogy kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezik a francia politikai elitben, és legjobb barátainak sorában megemlítette Daladier, Blum, valamint Herriot nevét. E beszélgetés előtt Ehrenburg azt mondta nekem, hogy Malraux-nak elég megjelenni valamely francia minisztériumban, és bármilyen kérését azonnal teljesítik.

A Malraux-val való barátságot nagyra értékeltem, éppen ezért örömmel fogadtam ajánlatát, hogy legyünk kapcsolatban, kölcsönösen segítsük egymást. Ezek után elváltunk. Egyik következő találkozásunkon már a praktikus kérdésekre terelte a szót, kijelentvén, hogy a hozzánk hasonlóan egyformán gondolkodó és érző emberek összefogása hasznos a világ és a kultúra szempontjából.”

Ez egészen apró csúsztatás: Babel saját kezű vallomásában Malraux-nak a Szovjetunióról tervezett könyve kapcsán, annak motivációjaként írta le ezt a mondatot, míg

a jegyzőkönyvben mint saját disszidálási tervének mozzanata tűnik fel, és így máris a „kémkapcsolat” szerves részévé válik. A vallomás pedig eközben a nyomozók éberségének megnyilvánulásával, majd – munkájuk eredményét bizonyítandó – a fogoly megtört engedelmességének kifejezésével folytatódik.

„KÉRDÉS: *Milyen tartalmat tulajdonított Malraux »a világ és a kultúra ügye« kifejezésnek?*

VÁLASZ: *Amint az további vallomásomból látható lesz, a világ és a kultúra számunkra közös érdekeim az én Franciaország javára végzett kéntevekenységemet értette.*

Malraux tudatta velem, hogy nagy könyvet készül írni a Szovjetunióról, de nem rendelkezik ehhez elégséges információforrással. Azt csak egy olyan író biztosíthatná számára, aki állandó jelleggel a Szovjetunióban él. Ezután kölcsönös információcserét ajánlott, amit én elfogadtam. Kilitásba helyezte, hogy gyakran jön majd a Szovjetunióba, és javasolta, hogy távollétében az információátadás ügyében lépjek kapcsolatba »közös barátunkkal«, Ehrenburggal.

KÉRDÉS: *Pontosítsa kéminformációi jellegét, amelyek iránt Malraux érdeklődést tanúsított!*”

Nemcsak az alaktalan kérdés, hanem a hasonlóan formátlan válasz is mutatja, hogy a nyomozók elfáradtak; Babel aligha ejtett volna ki ilyen pongyolán megfogalmazott, apparátusi szóhasználatú mondatokat:

„VÁLASZ: *Szavai szerint Malraux a legkülönbözőbb problémákkal foglalkozott, amelyek a Szovjetunió érdekeinek legszélesebb körét érintették. A szovjet szocialista erkölcs és mindennapok problémái iránti állítólagos érdeklődésének álarca alatt valójában igazi kémfigyelmet tanúsított a szovjet repülés állapota (ő maga egykori hadirepülő), az ejtőernyőssport és általában a sport iránt. Emellett részletes jellemzést követelt tőlem egyes szovjet írókról és kiemelkedő államférfiakról. 1934-es moszkvai tartózkodása alatt, amint arról később tudomást szereztem, Malraux szoros kapcsolatba került Paszternak és Jurij Olesa szovjet írókkal.*”

Végjáték

1939. október 10-én, utolsó kihallgatásán Babel – miként tőle függetlenül a tervezett kirakatper két másik főszereplője is – visszavonta vallomásait, pontosabban azok másokra terhelő passzusait, elismerve ugyanakkor, hogy ő maga a francia titkosszolgálatnak dolgozott. Mindez nem késleltette a vádirat összeállítását, amelyet már október 13-án Babel elé tettek. November 5-én, majd 21-én a vádlott újra írásban kérte az ügyészségtől, hogy ne vegyék figyelembe másokról adott információit. Decemberben újra: „Szüntelenül kínoz a gondolat, hogy vallomásom nem szolgálja az igazság kiderítését, sőt félbrevezei a nyomozást.” Valamikor ezt követően dőlhetett el a Kremlben, hogy – mindenekelőtt a három fővádlott „használatatlansága” miatt – lemondanak a tervezett kirakatperről. Ezért került 1940. január 26-án Babel a trojkának nevezett rögtönítélő bíróság elé, amely általában húsz percet szánt egy-egy ügyre. Babel, mint aki szörnyű álomból ocsúdik, megpróbált szembeszállni a kövérkés arcú Vaszilij Ulrih elnökkel, követelvén, hogy elolvashassa a vádiratot, ügyvédet fogadhasson, és idézzék meg az általa megnevezett tanúkat. Mindezt elutasították – jogosan, hiszen az igazságszolgáltatás keretein kívül létrehozott „trojkákról” szóló 1934-es rendeletben szó sincs az efféle burzsoá fifikákról. Babel ezek után a „Bűnösnek érzi-e magát?” kérdésre határozott nimmel válaszolt, és vallomásait hazugságnak nevezte, pontról pontra cáfolva azt, amit kivertek belőle.

„KÉRDÉS: *Hát a külföldi kapcsolatait? Azokat is tagadja?*

VÁLASZ: *Voltam Sorrentóban, Gorkijnál. Voltam Brüsszelben, az anyámnál, aki ott él, 1926-ban távozott nővéremmel. [...]*

KÉRDÉS: *Malraux-ról se tudott semmit?*

VÁLASZ: *Malraux-val jó barátságban voltam, de nem akart engem beszervezni. Az irodalomról beszélünk, a hazánkról...*

KÉRDÉS: *De hát maga vallotta, hogy kémkapcsolat fűzte Malraux-hoz?!*

VÁLASZ: *Ez nem igaz. [...] Mit mondhattam volna neki a légierőnkéről? Csak azt, amit a Pravdából tudtam. Másról meg nem is kérdezett. Határozottan tagadom, hogy kapcsolatban álltam volna a francia felderítéssel. Az ausztriaival sem...*

Az utolsó szó jogán Babel nem egészen egy perccel beszélt. Így fejezte be: „Csak egyet kérek: adjanak lehetőséget, hogy befejezzem az utolsó munkámat.” A „bírótság” visszavonult, majd szinte azonnal megjelent, és kihirdette a halálos ítéletet. Másnap hajnalban fél kettőkor Babelt agyonlőtték, és még aznap elhamvasztották. Február 2-án volt Mejerhold és Kolcov, 4-én Jecsov kivégzése. Hamvaikat bizonyítatlan adatok szerint közös gödörben földelték el Moszkva közepén, a Donszkij-kolostor temetőjében.

Jegyzetek

1. ISZAAK BABEL ISMERETLEN NAPLÓJA. Akadémiai, 1989.

2. Vitalij Sentalinszkij; RABI SZVOBODI. V LITYERATURNIH ARHIVAH KGB. (A SZABADSÁG RABJAI. A KGB IRODALMI ARCHÍVUMAIBAN). Moszkva, Parusz, 1995; Szergej Povarcov: PRICINA SZMERTYI – RASSZTREL. HRONYIKA POSZLEDNYIJ DNYEJ ISZAAKA BABELJA. (A HALÁL OKA: AGYONLÖVETÉS. ISZAAK BABEL UTOLSÓ NAPJAINAK KRÓNIKÁJA). Moszkva, Terra, 1996.

3. Eduard Kuznyecov: TAKARODJ AZ IZRAELEDBE! *Valóság*, 1993/2. 88–101. o.

4. VOSZPOMINANYIJA SZOVREMENNYIKOV O BABELÉ. Moszkva, 1972. Antonyina Pirzskova, Eszter Makotyinszkaja és Tatyana Sztah írása. Az özvegy szerint azonban Sztah órákkal a letartóztatás előtt távozott moszkvai lakásukról, és csak elképzelte, hogy tanúja volt az aktusnak (l. „Wallenberg-effektus”); Sztah azonban kijevi beszélgetésünkön számos hiteles, kitálthatatlan részletet közölt róla, és a most napvilágra került források is őt látszanak igazolni.

5. A körülményes fogalmazás oka személyes érintettség: Babel Misa nevű fia Vszevolod Ivanov családjában nevelkedett, mivel hároméves kapcsolatuk után Babel nem vette el a gyerek anyját, Tamara Kasirinát, aki fia születését követően Ivanovhoz ment férjhez. Gorkijnak és másoknak írt leveleiben Vszevolod Ivanov még nagyobb viszolygással, sőt gú-

nyosan nyilatkozott Babelről, „erről az orosz lelkű zsidóról, akinek zűrzavar van a fejében”.

6. Ez a Zsidó Antifasiszta Bizottság elleni eljárásban, a Sztálin-korszak sorozatos népirtásainak ma legjobban dokumentált esetében már bizonyított tény. G. Kosztircsenko: V PLENU U KRASZNOGO FARAONA. Moszkva, 1994; NYEPRAVEDNIJ SZUD. POSZLEDNYIJ SZTALINSZKIJ RASSZTREL. Moszkva, 1994; JEVREJSZKIJ ANTYIFASISZTSZKIJ KOMITYET 1941–1948. Moszkva, 1996. Hasonlóképpen Sztálin közvetlen utasítására hajtották végre a szovjetunióbeli népek deportálását is a második világháború előtt és után; Sztálin és Berija erről szóló titkos levelezését, a „Különleges dosszié” dokumentumait Nyikolaj Bugaj adta közre kéttucatnyi publikációban. L. Berija–I. Sztalinu: „SZOGLASZNO VASEMU UKAZANYIJU...” Moszkva, 1995. Babel ügyében egy Berija által 1939. június 7-én Zsdanovnak írt titkos feljegyzésről tudunk, amelyhez az NKVD új főnöke mellékelte „*Iszaak Emmanuilovics Babel volt írószövetségi tag szovjetellenes kémtevékenységéről készült vallomásának jegyzőkönyvét*”.

7. Alekszandr Koszarev (1903–1939) – huszonhárom éves korától neves Komszomol-vezető volt, 1929 és 1938 között, letartóztatásáig a Komszomol központi bizottságának főtitkára, Sztálin egyik kedvence. A kommunista ifjúsági szervezet teljes vezérkarának likvi-

dálása során tartóztatták le 1938-ban; nyilvános perére nem került sor, egyszerűen kivégezték. Nem világos, milyen céllal forszírozták Babel kihallgatása során az ő „vonalát” – csak feltételezhető, hogy az NKVD-t a Kremllel szembeni, ez esetben utólagos bizonyítási kényszer motiválta.

8. Vlagyimir Kantorovics: BABEL RASSZKAZI-VAJET O BETALE KALMIKOVE. In: VOSZPOMINANIJA O BABELE. Moszkva, 1989. 167–179. o. A szerző említi ugyan, hogy a kaukázusi hadfiról szóló elbeszélései közben Babel papírlapokat vagy talán füzetet tartott a kezében, ám abba egyszer se pillantott bele.

9. Babel vallomása egyébként Betal Kalmikov említése után így folytatódott: „*Ily módon két terv is létezett a terroristaterv végrehajtására. Az egyik arra az eshetőségre, ha Sztálin Nalcsikba utazik, a másik pedig Jezsovék kremlbeli lakására koncentrált, mint olyan helyre, amely a legalkalmasabb a terrorakció megvalósítására. A végrehajtókat Jezsovának vagy Koszarevnek kellett volna a helyszínre juttatnia, mivel mindkettőjüknek megvolt az ehhez szükséges valamennyi belé-*

pője. Ha a Kremlben nem sikerült volna a terrorakciót végrehajtani, akkor annak helyszíne Sztálin és Vorosilov nyaralója lett volna.”

10. A tervezett kolhozregény két ismert fejezete, a GAPA GUZSVA és a KOLIVUSKA valójában remekmű – de éppen ezért a maga szörnyűségében láttatja az orosz parasztság tönkretételét, és így nem volt folytatható.

11. Sztahanovhoz hasonló sikerű feltaláló-vaskohászok dinasztiája; a családfő, Ivan Korobov (1882–1952) az 1930-as években Szovjetunió-szerte a legjobb termelési eredményt érte el a makajevszkojei nagyolvasztóban. Fiai közül Pavel vaskohászati miniszterhelyettes, Nyikolaj és Ilja mérnök-feltaláló lett. Ők a hősei Alekszandr Bek magyarul is kiadott ÚJ KI-NEVEZÉS című regényének, amely a szerző életében nem jelenhetett meg.

12. Az orosz „mir” szó, mint ismeretes, „békét” is jelent; a vallomásokban végig mindkét értelemben visszatér.

13. Ehrenburg valójában közismerten bőbeszédű volt, és nagyon szeretett ismerkedni.

Kun Árpád

PALINÓDIA

Tudod én nem tudom még nem tudom mi volt ez.
Láttalak elmenni tétova volt a lépted.

Alig egy hátizsák volt hirtelen pakoltál.
Alig létező lény voltál már nem te voltál.

Alig hogy együtt voltunk csak egy élet telt el.
Nem vagyunk már együtt látom hogy mégse telt el.

Kibontottuk megvetettük már nem az ágyunk.
Süt a cserépkályha hiányzunk nem hiányzunk.

Valaki elment innét valaki még itt van.
Aztán ő is elmegy ott maradnak a múltban.

És minden megtörtént már a minden csak ennyi.
Tétova volt a lépted láttalak elmenni.

APOKALIPSZIS

Nem fújnak trombitát, halkan beszélgetve várnak
az angyalok. Nem lesz ítélet, csak elmúlik minden.
Szomorúság visz el férfit és nőt,
gyerekek már nincsenek, felnőttek pár nap alatt.
Valaki hanyatt fekszik a pázsiton, utoljára
nézi az eget, a lombokat. Kifő az utolsó kávé.
Leejtik az utolsó tányért a készletből,
megrendül a föld. Az ablakban itt a tenger.
Nagy meleg lesz és nagy hideg.
Utoljára hallja az embereket az Úr: Szerettem, nem szerettem.

Rákos Sándor

KÉTSOROS

bezárva egyetlen időmbe
mint borostyánba gyík-elődöm

MÉRLEG

a tompa létezés magára
csak ha általunk rá nem érez
korlátait ostromló értelmünk
mérni kényszerül mérhetetlent

bolygóival forog tengelyén
csillag-körhintánk a Nap körül
éjjelt nappal telet tavasz követ
mindig ugyanaz mindig másik

a parány s a végtelenül nagy
tudat nélkül tudás tudója
lángelméjű önmagateremtés
remekléseit sokszorozza

ÜREGI ISTEN

kizár ez a bezártság
az istent is
nem fér el közted és a fal között –
telített vákuum
teremtés előtti üresség
előbb istent teremtsd meg
azután a világot
a törvényt
azután önmagadat
kezdj előlről egy új teremtést
mert itt az isten is te vagy

KICSÚSZOL ÖNMAGADBÓL

artista
föllépés előtt
EGYETLEN PILLANAT
mikor kesztyűként
húzod le
magadról
önmagadat

Bertók László

NYÁLEZÜST

A városban, ahol
azt hitted, otthon vagy,
egyszer csak visszafelé
forog a polgármester, a toronyórák
egymásra mutogatnak, az arcok
lepotyognak a térről, idegenek
ölelnek át, velük zuhansz

a kőre, sebzett bogarakat
eregetsz a falra, nyálezüst
szálakon csimpaszkodsz,
előzékenyekedsz, toldozod-foldozod a
történelmet, lepedőség, mondd a
pillanatra, mosolyogsz, hogy
kihúzzák-e alólad, rád húzzák-e
vizesen, akkora a széle, hogy
el se látni odáig, akkora a
közepe, hogy önmagával
takarózik, ki tudja, talán csak
arrébb kellene tenned a párnát,
talán csak előrébb kellene
állítanod az utcaseprőt, talán csak
végig kellene bukfencezned a
főutcán, talán csak
fölébredtél.

NEM FÉREK EL

A csalódásból jégdara esik, fekete lábú
madarak csipegetik a guruló
vizet, nem férek el a papíron, ha azt
mondanám, hogy tavasz van, nagyot
nevetnél, pedig mindegy, az érzelem
hatalmasabb az észnél, a leszakadt ég,
mint a fölfordult teaszűrő, borul rá
a legszebb évszakra is,
ki ivott és mit? szaglászna az
időjárás-jelentők, hova lett a
tealevél?, ki eszi ollóval a salátát?,
kutakodnak a főszakácsok,
olyan súlyos,
ami legalul összegyűlik, hogy csak az
élő szervezet bírja ki, a nehéz
elemek kettéhasadnak, a tollpihe
kiszáll a teaszűrő lyukain, a csillagászok
elszégylelnek magukat, új
galaxist jelentettek, pedig csak
megállt a lélegzetem, ráz a hideg, elfogy
belőlem a magyarázat, össze kellene

söpörnöm, amiből
mindig ott marad valami,
közölnöm kellene veled, hogy
jól vagyok.

ELŐBB-UTÓBB

Ha otthagysz a kezed, előbb-utóbb
másé is ott lesz. A tengernek
nincs vége, ha összeér
az éggel. Ennyit azért
fölríhatnál a falra. Ki tudja,
mitől áll. A kikötő
homokba rajzolt hajókon járkal.
A napozó nőkön eltűnik a
nadrág nyoma. A távolság
növekszik. Ne akard
abbahagyni, amit
nem te csinálsz. A lényeg
kilencven százaléka hiány. A többi
kapcsolat. Aki megijed, mert
hirtelen észreveszi, hogy nem ő,
hanem egy szkafander
megy az utcán, és kétségbeesik,
az ne röpjön. Aki
nem hisz benne, hogy az abroncs
a hó hatására kitágul, az ne
húzogassa az ujjait
a szíve fölött.
Légy unalmas.
Reménykedj.

Tandori Dezső

D'TIRANO, A BEF. RÉSZ

Jure Die; Mr. Lopiccio

Talán késő dél lesz, mikor magához tér, nem tudja, miből, nem tudja, hol. Talán emlékszik rá, Julien Renal hogyan hozta ide: nem volt ismerős az útvonal, a jellege. Nem lehet Vincennes, ezt gondolja talán. A ház, ahol temettek. *Jure*-ral. Ahogy Julien Renal rövidítették, ha róla volt szó.

Nem tudja, miről van szó. Ajtókat nyit, körbejár, erre rájön végül, körbe. És hogy a föld alatt.

A falak neonfényel világítanak, sugárzó festék. Bekapcsolja a tévét.

Nem sok idő: saját magát látja. A bank kamerája. Nem ismer, persze, magára. Jó volt a tréningruha, az álarc. Fiatalkorúra vall a bikafej ábra, az amerikai felírás. Talán már nem emlékszik, mi is.

Talán eltöpreng: és ez épp az első kikapcsolódása: bár az igazi szorongás még el sem kezdődhetett: bódulat, amit érez, valami szer utáni bódulat.

Eltöpreng, esetleg: Julien Renal és ő... de pontosabban ki volt a másik kettő? A bemondó szerint a halottat nem tudták azonosítani. Jure tehát csak úgy összeszedte valahogy. Nyilván nem hagyott nyomot, nyomot ennek során.

Talán örül, hogy a halott nem Kaufschad. Ahogy a bankhoz hajtottak, és ott ült előtte „az” – a mostani halott –, nem is gondolta, talán nem gondolt olyat, hogy ez Kaufschad.

Kaufschad, álszakállal – ??? –, ezt gondolja, Kaufschad talán az a figura volt a bankban. Az egyik ügyfél. Aki utánuk lőtt. Akire ő visszalőtt.

Eltalálta? Nincs róla hír. Meg nem halt, ennyi bizonyos. Mert üldözésükre indult. „Üldözésükre?” És nyoma veszett. Azt az ügyfelet, aki a bankrablókra lőtt, aki tehát „John Jones”-t megölte, nem találják.

A bankrablók üldözésére indult... talán utolérte őket... és...?

A tévébemondó is csupa „talán”.

A közönség, ezt látja ott lenn a föld alatti, csupa műfény, ablaktalan lakásban, tiszta képet kap a teljes homályról.

Tesz talán egy fogadalmat: nem gondol a saját életére. A többiekre gondol. Esetleg épp a múlt képei kezdenek előperegni képzeletében: Maury és Morny és Guibert ifjúkora, Guibert-ről semmit nem bír képzelni, de Topóról annál többet: az az első éjszakája – délutánja? délelőtti? – tizenöt évesen a nővérével, a féltestvérével, Charlene-nel, aki ráerőltette magát, elcsábította...

Akkor jön talán a tévéadás. Mikor úgynevezett gondolataival itt tart. Furcsa, a tévéadás mennyire konkrét. Ő maga nem is gondol rá: talán beadtak neki valamit, szert, ami a konkrét gondolatokat – utcanévek stb. – gátolja. Alighanem lehetetlen is. Nem gondol ilyenre.

Talán valóban különös – ő, így, saját magának. A bank magas kamerája felülről mutatja most. Balra kanyarodik, előtte – torz hangjára – testek zuhannak a földre, élők. Kaufschad nem látszik. Ha Kaufschad volt az.

Ha Kaufschad, oda volt telepítve.

Julien Renal megbízásából.

Amennyiben, gondolja talán, ez csak Julien Renal akciója volt.

Vagy Kaufschad találmánya.

Ezt kérte, a rabolt összeget – 96 millió francia frank – Kaufschad végkielégítésül.

Vég – ez nem jön össze. A vég Kaufschad vége is lenne. Átmeneti összeg a 96 millió. Ennyit raboltunk, gondolja alkalmasint meghökkent arccal. Persze nem járja be a lakást, nem kutat. Tudja, a pénz nincs ott. Itt aztán, ezt bizonyára tudja, nincs.

És ha itt van?!

Talán ilyet is gondol. Semmi lázas cselekvés, igen, az nagyon lehet, így nyugtatja magát. Elégedetlen, hogy a tévé mást is sugároz. Julien Renal ment a kasszához. Aki meghalt – egy ismeretlen, igen, az nem Kaufschad volt, lehetetlen, Kaufschad révén nyomra jönnének! Julien Renal ilyen hibát nem követ el – középen maradt. De nem is. Behatolt a pánccélterembe.

A hírekben nem szólnak róla, hogy valaki is ott lett volna már. A trezoroknál. Egy ügyfél. Aki „az ismeretlen” lehetett volna – a halott. S akkor Kaufschad jött velük stb. – és a pánccélteremben áruhát cseréltek. Ez képtelenség.

A bankhivatalnok tudná. Ő ezt a változatot nagy valószínűséggel elveti.

Kaufschad kihozta az értékeket, Julien Renal zsákba hányatta a pénzt, menekültek.

És akkor...

Ez eléggé kísérteties volt. A hírt háromszor ismételték. Utána, talán, nagyon hiányzik neki, hogy többször nem. Várná, biztos.

Akkor a földön heverők közül valaki – ezért nem lehetett személycsere a trezoroknál! ez az alak végig a földön hevert – felugrott, lőtt. Utánuk lőtt.

Ez volt a szakállal álcázott Kaufschad. Ezt ő most már, hogy „erre föl nézte” a dolgot, talán úgy érzi, biztosan tudja.

Utánuk lőtt, eltalálta harmadikukat.

Ő visszalőtt.

Eltalálta Kaufschadot?

Julien Renal miért nem mondott neki bármit, valamit legalább, hogy ez lesz.

Kaufschad oda volt telepítve. Julien Renal ordít: „Gyere! Hagyd!”

Ő rohan.

Be az autóba, nyomás.

Aki lőtt, állítólag, motorkerékpárral száguldott utánuk. Üldözte őket.

De ő semmi ilyet nem látott. Motoros őket nem üldözte. Ott maradt a halott, eltűnt „Kaufschad”.

Miért tűnt el? El kellett tűnnie? A maga érdekében tűnt el, így akart eltűnni? De akkor a pénzt: megkapta?

Ha Kaufschad kényszerítette Julien Renalt a bankrablásra.

Zsarolta Julien Renalt, titokban.

Hogy visszatért „a beszélőkéje”, a sokk után, a kómát követően: Kaufschad azt valotta, üvöltött. Le, a magasból. Az utcára. Julien Renal feleségének.

Ez akkor így lehetett, gondolja végig ő, talán, ez így volt talán:

Julien Renal felért az emeletre, kopogtatott, belépett, azt mondta, „Hú...!”, erre Kaufschad, aki az ablaknál állt, összerezzen, kiesett az alacsony párkányon, a párkányon át, az alacsony ablakon.

Julien Renal, ahogy a szálloda személyzete tanúsítja – lehet ennyi embert megfizetni? –, nem ért föl az emeletre. Mások lökték ki Kaufschadot.

Mások, az Anarchist megbízásából. Mert Kaufschad tanúja volt egy bűncselekménynek – tanúja, elkövetője –, amely összefüggött az Anarchisttal.

A lókamionos megölése.

Az Anarchist ott kómába került, nem tudott rendesen beszélni talán ma sem – talán! eszébe jut esetleg Charlene; lehet az, hogy Charlene tényleg az Anarchist Aristocrat? vagy más az, valaki, akit ő sosem látott... és Charlene a baleset okozta rekedtséggel azt akarta elhitetni, csupán elhitetni akarta vele azt, hogy ő, sőt esetleg ő, igen, hogy esetleg ő az Anarchist?

Ha így, ha úgy: Maury, Charlene, Topo és Morny, alkalmasint a mindenre megfelelő válasszal előáll St. Mondain „a kemény mag”. Guibert meghalt. Most Julien lett volna így a sor?

A bűvös hatos szám... Van ilyen buggyant koncepció? Ezen gondolkodna talán.

Akkor ő és Kaufschad kerülne Julien Renal és Jacques Guibert helyére?

Áltathatja magát így? Vagy Julien Renal idezárta őt, itt fog meghalni? A jégszekrényekben – két jégszekrény is volt, hűtőláda, villanytűzhely, sok víz, bár csap sehol, ez az, flakonokban ásványvíz, az asztalon kávépor dobozokban, cukor kis tasakokban, nem cian-e valamelyiknek a tartalma, gondolná-e ezt? – kaja. A tévé. Légfrissítő, föld alatti szellőző. Rengeteg ideig lehet itt élni.

Meddig, gondolná.

Itt fogják hagyni?

Elevenen egy föld alatti lakás két szobájába temetve? Plusz konyha, vécélyuk, ez az, vízöblítés ott se. Egy lyuk. Bele is ugorhatna akár.

Bele fogok ugrani? Gondol-e ilyen? Az egyetlen kijárat: még mélyebbre a föld alá.

Tovább, gondolná talán ekkor, vagy sokkal később, vagy már korábban is gondolta: ha Kaufschad most, hogy beszédképessége visszatért, azt vallotta: kopogtak, ő azt mondta, „tessék”, és nem, nem-de-nem Julien Renal állt ott, hanem két alak... mondjuk, a lókamionos haverjai... csípőfogókkal, és a tökére mutattak, letépi a tökét... erre ő kiugrott.

Vagy nem ezt mondta?

Ezt Julien Renal mondta csak – neki, direkt neki?

Kaufschad azt mondta volna: látta lenni Julien Renal feleségét.

A hotel előtt, a járdán.

Julien Renal és a felesége: „válófélben voltak”. A pénz az asszonyé volt. Hogy meghalt, Julien Renal jelentős összeget örökölt.

Julien Renal újabban nem adott ki könyveket, visszavonult a közszerepléstől, a lóversenyen és az enghieni kaszinóban jelentős összegeket veszített.

Most körülbelül 2 és fél millió frank szállt rá. Semmi sem jutott volna neki ebből, ha elválnak.

Julien Renal lökte ki Kaufschadot?

Lehetetlen.

Hogy a kirepülő testtel, mint eleven bombával, megcélozza a szálloda előtt rá váró, fel-alá sétáló feleségét.

Mit is mondott volna Kaufschad? Hogy a nő, Julien Renal felesége át akart menni az úttesten. De jött egy kocsi. Ő üvöltött: állj! Erre a nő: vissza. Jó, de ő a lendülettől: ki.

Vagy a csípőfogókkal jöttek? Melyik kinek a változata?

Vagy nézzük ezt, gondolná talán. Közben kijáratot keresne még mindig, ezzel las-

san felhagyna. Itt fognak megölni? Gondolna ilyet? Itt végzem. Két gyerekére gondol, ez bizonyos. „Maury” és „Morny”. A leendő hasonmásaik, talán. Nem lesznek árvák. Ezért lett ő bigámista.

Valamelyik család műve lenne ez?

Tucatszor végiggondolná.

De ugyan!

Ugyan?

Ugyan hogy is volt.

Julien Renal véletlenül összeakadt vele a Rivolin. Párizsi tavasz.

„Üljenek le, gondolná végig, egy teraszon.” Leültek.

„Volna valami...”

Hogy hárman csinálnák.

Persze hogy szó sem volt a figuráról, aki rájuk, utánuk lő majd.

Az volt Kaufschad.

Az egészet Kaufschad találta ki. Bizott benne, hogy Julien Renalt kicselezi? Ledurvás-kodja, így?

Egy bankrablás pénze, hogy hallgasson róla: igenis Julien Renal volt az egész mögött.

Hogy ő, Kaufschad, Julien Renal feleségére zuhant a hotelablakból, és agyonverte. Tiszta képtelenség, hogy Kaufschad ebbe „belement” volna.

Akkor, gondolná tucatszor is ő, ott tartunk, hogy mégis Julien Renal lökte ki, és Kaufschad ezt tudja.

És Julien Renal ezért zsarolja.

„Jure Die”, igaz lenne, de ki mondta ezt neki, hogy Julien Renal ilyen leveleket kapott? Mondta ezt valaki? Nem mindig tudna, most lassan már, mindent.

A föld alatti lakás kezdené megtenni a magáét.

Ráadásul, ez tiszta véletlen, látna egy filmet, ahol valami buggyantnak az a mániája, hogy elevenen akar eltemetni valakiket – bármit – a birtokán, és ez sikerülne is neki. Egy szerelmespárral. Előbb a nő. Aztán a nyomozást abbahagyni nem bíró, lassan megbuggyanó férfi. Elevenen a föld alatt. Meghalnak. Külön-külön. Több év időtávolában.

Megbuggyannék? Ezt gondolja, talán.

Nézi a tévét.

Lekapcsolja a tévét.

A neonfényt nem tudja lekapcsolni.

Valahogyan maga a fal világít.

Mi lehet még ide beszerelve?

A tévé: talán mérőkészülék, gondolja talán. Méri a reakcióimat? Azt, hogy valóban tudom-e „a megoldást”?

Azt gondolná, minden bizonnyal: fogalmam sincs a megoldásról. Hogy mit játszanak itt.

Fiára gondolna Amerikában. Mr. Lopiccio unokájára.

Koppenhágára gondolna. A feleségére ott, a másik feleségére.

Telne az idő.

Akkor...

Látna egy tévéhíradót, és azt hinné, tényleg megbuggyant, talán.

Neveket még csak így magában, némán se merne kimondani.

Kialakulna talán ez: semmit a jelen életemről. Idézzük fel, mit tudok, gondolhatná, a múltakról. Maury, Morny ifjúságáról, Topóékról, Saint Mondainról.

Mornyról, hamar összegezhethé, Saint Mondainról: semmit sem tud.

Semmit sem tudok róluk, mondaná. Nevüket rövidítené, így gondolkozna, talán.

Maury más. Mur, My, Mau, M-Abszolút: így gondolná a nevet? Ki tudhatja.

Napok telnének el?

Még koppenhágai felesége nevét is így rövidítené: P.

Volt egy ló, Anja P. volt a mamája neve. *Dam*. Ez angolul a lómama.

Topo lett volna velem, gondolja talán, Topo! Aki tud magyarul. Ő értené, miért nem hagyná ki magyar ember azt a lovat, ahol Anja P. a mama.

Én kihagytam, gondolná talán.

Ez lényegtelen. Hogyan vesztetett Julien Renal annyit, annyit? Sehogy. Kaufschad zsarolta.

De az is lehet: az Anarchist Aristocrat akarta eltörölni a balesetnek, a gyilkosságnak a nyomát is. Hogy Kaufschad megölte a lókamionost. Akivel összefutottak valami országúton.

Akkor Julien Renal az Aristocrat megbízásából cselekedett.

De – akkor! – így mi értelme az egésznek? Ha Kaufschad volt a bankba telepítve, ő lőtt utánuk?

Kaufschadé akkor nem lehetett az áldozat szerepe, töprengene talán, nyilván nem! Aki velük volt, harmadikuk, akit Julien Renal talán összeszedett valahogy – nem félt volna, hogy nyom így mindenképp marad? de engem, gondolná, hogyan szedtek össze? hát ez az –, ő volt, az volt az áldozat.

Rosszul tettem, hogy visszalöttem? Julien Renal, erre nem emlékezne talán, mondott olyat, hogy lőjön vissza, ha rájuk lőnek? Mondott.

Nem mondott?

Akit eltaláltam, az az ember, aki lőtt, aki megölte „Harmadikat”, nem halt meg, sőt. Üldözésünkre indult.

Fenét indult, gondolná talán. Ez volt neki a lelépés módja. Ő volt a kivégző.

De miért kellett egy senki harmadik alakot kivégezni?

Honnan tudnám én azt, gondolná. Hátha ez a lényeg! Hátha nem az a szereposztás volt a lényeg, amit ő tud, gondolná. Egész másról van szó. Miért lenne ő a középpontban, miért lennének azok a figurák a középpontban, akiket ő ismer?

Ez nagyon messzire vezet. Megállna talán ott, hogy Kaufschad előtörténete a lényeg. Vagy zsarolta Kaufschad Julien Renalt, vagy az Anarchist akarta kiiktatni Kaufschadot.

Vagy... ez is sok változatot ad, gondolná bizonyosan. És akkor a tévéhíradó, megint. P.???

Még így, magában, teljes magányban, elgondolni is rövidítésként gondolta el a felesége, dániai felesége nevét.

P-t Dániában hamis papírokkal vette el. Jószerén nem is ő.

P!!! Ez most nem volt papír dolog. Ez nem!

P.???

P.

Párizsba érkezett. És egy iszonyú baleset. Viszik el P-t, egyelőre szó sincs róla, hogy kinek a felesége, hogy ez az ő felesége...! Viszik el, ponyva alatt.

Mint egy lelőtt lovat.

A taxis... ki ez a taxis?

Kaufschad!!!

Kaufschad?

P. halott.

P. idejött Párizsba, utána, őutána, idecsalták? és megölték.

Egy taxis felajánlotta a fuvart.

Figyelték P-t.

Egy taxis odalépett hozzá.

Az egyik srác máris félárva.

Ha itt halok meg, gondolja talán, most már nagyon komolyan, teljesen árva. Az amerikai srác félárva.

Telefon sincs a lakásban. Nem szólal meg Mr. Lopiccicolo – az ő apósa – hangja Amerikából: „Na, öcsi, akkor...” Hogy hátha Mr. Lopiccicolo van az egész mögött. Oké, élve hagyja őt, de a koppenhágai nőnek vesznie kellett. Mr. Lopiccicolo veje nem lehet bigámista.

Semmi ilyen telefon, nincs készülék. Mobil sincs vele.

Hogy „rövidítve”: Mr. Lopiccicolótól „tanulta” ezt.

P. halott!

Mintha tévén üzengetnének neki.

Ezt gondolja, talán. S hogy „el se gondold”. Ne ugorj!

Megbuggyantam. Ezt mind csak álmodom, ez volt a filmben. Ahol élve a koporsóban a fazon...

Kávét főz, talán. Ne gondolkozz! Akkor pont kávét?

Cukrot nem tesz bele, biztos, hogy nem tesz. Ilyesmikre kell nagyon is gondolni! Ezt gondolná?

P. halott.

Talán nem érezne semmit.

Talán azt gondolná: Mr. Lopiccicolo akkor őt így életben hagyja. Mr. Lopiccicolót ő halálisan tisztelte?

Mit is mondott, gondolná, mondjuk, mit is mondott Julien Renal, mikor idehozta őt, a kocsiban bekötötte a szemét – ő hagyta!! –, mit mondott?

Jövünk magáért.

Magázza őt. Magázta.

Na, mindegy volna ez, talán.

Várjon türelemmel. Türelem, barátom. Hogyan is mondta?

Jönni fognak magáért? Jövünk?

Két és fél nap telt el azóta.

Kezdene rákapni az italkészletre.

Egy üveg konyak... egy üveg whisky fogyna el. A tévét elfelejtené talán rendszeresen kinyitni. De semmi érdekes, ha kinyitja is. P.-ről, persze, semmi, miért is. Az ő dolgukban a nyomozás nagy erővel folyik. Nyomok?

Kezdené „visszazuhanni” a múltba?

Maury ifjúkora...

Ezen már rég szeretett volna – talán – elgondolkozni. Elgondolkozni, mi az?

Zajt hallana? Mi az?

Nem hallana?

Az ajtót sokszor megvizsgálta volna, nem is kell részletezni, gondolná. Mit várhatott?

Zár sincs. Kívül rátolhattak egy tolóreteszt.

Egy reteszt.

Harmadik napja nem jönnek.

Nézte mindennap a tévét?

Furcsa az „időjárás”.

Mégis Vincennes? St. Maurice? A közelben futnak az ügetőlovak?

Aligha. Ezen a környéken... nagyon is nevezetes szervezetek törzshelyei vannak.

Gondolja ő. Hogy mintha így hallotta volna.

Akkor lehetetlen. Hogy Vincennes erdeje lenne. Ahol a három testőr raboskodott, azaz kettő, ők is.

Teljesen mindegy, gondolná, hol vagyok. Inna. Van tojás, készítené rántottát, jó hagymásat. Van hús, csinálna pörköltet. Ha most jönne Mr. Lopiccio.

A fiam Amerikában. Gondolna ilyet? A nagy terv már megbukott. Gondolna-e rá, hogy Mauryt és Mornyt akarta volna „reprodukálni”? Gondolna viszont az igazi Maury ifjúságára. Az igazi Maury pillanatnyi élete semmit sem jelentene neki, arra nem is gondolna. Hibásan?

Hány nap telt el, tudná. Nem hinné. Öt nap telt el. A kávé cukor nélkül inná. Egy délben elaludna – a delet a tévé jelezné. Ahogy felébredne, cédulát találna az asztalon: „Jure Die.” Haljon meg Julien Renal? Egy másik alkalommal: „A kék tasak cukor Mauritian.”

Igaz, hogy Maury mindig hord magánál ciánt? Ezt gondolná talán? Elképzelné, hogy vannak a fivérek? Morny, a törvényes nagydarab alak, Maury, akinek apja Morny apja volt, anyja Madame Guibert. És Jacques Guibert halott, a fia halott, Madame Guibert halott.

Lehetetlen, hogy Maury akarta volna így, gondolná.

Mauryt látná maga előtt, az intézetben, ahová beadták. De ahonnan Maury még nyáron sem jött el, nyolc éven át. Nyaranta egy hölgy látogatta. Az anyja. Csak nyaranta.

A kék tasak a cián...

Kibontana egy fehér tasakot, gyöngyözik-e a pohár vízben? Nem gyöngyözött.

Nem tudná, mit is csinál a cián. Tényleg kellene-e gyöngyöznie? Kék tasak csak egy van.

Mi ez a levelezés? „Itt volnának felette, magában a házban?” Kockáztatják, hogy ide látogatnak? Miféle ház lehet ez egyáltalán, gondolná, van-e ház? Vagy csak ez a föld alatti traktus?

Mi lesz a következő üzenet?

Akkor, tizenhét évesen, Maury, a szobájában – kong az egész kollégium – megerősököl a hölgyet. Madame Guibert nem közli vele, hogy ő az anyja.

Leveleznek. A hölgy nem megy többé Mauryhoz. Maury tél elején megszökik, abbahagyja tanulmányait. Ezt ilyen furán gondolná? Azt hitte volna, élvezet lesz ezt mind felszámolni. Szinte vágyott is rég erre a csöndre.

Felesége halála ritkán jutna eszébe.

Két fiam van, ritkán gondolná.

Eljutok azért még Amerikába, életem egyszerűen élem. Gondolna ilyet? Gondolna ilyeneket.

Mr. Lopicolóra gondolna, az apósára.

Ki tud róla, hogy bigámista voltam, töprengene. Már nem vagyok az. Dániai felesége miért jött Párizsba? Hogy meghaljon. Ezt ki csinálja?

Dánia. Elgondolná: Mauryéval párhuzamosan elindul egy másik történet. Charlene, Topo d'Azaray nagyon is törvényes féltestvére elcsábítja Topót.

Topo számára is furcsa, ami ebből marad. De talán ugyanúgy intéződik el, ahogy neki a felesége halála, mindenféle terve. Hogy Maury és Morny általa újraindul.

Nem gondolná el külön, hogy ebből így semmi sem lesz. Hirtelen merőben közömbössé válna számára, mi lesz dániai fiából? Maury büszke volt, hogy őt nyaranta „a hölgy” látogatja!

Mr. Lopiccolo tudja már, hogy a veje bigámista? „A veje”, ostoba szónak tartaná? Vagy Mr. Lopiccolo az ittenieknek olyan fontos, hogy az ő sorsán fordítaniok kellett egyet? Ezért volt Julien Renal egész akciója?

Elindul a másik cselekményvonal. Nézné a tenyere vonalait?

Charlene megismerkedik Mornnyal. Innen egyenes az út: felbukkan Maury. A komor, fakószőke, hosszú képű, csupa ín és bőnyeg és csont kölyök. Amilyennek meg is maradhatott. Nem tudná hirtelen, életében látta-e valaha is Mauryt, Mornnyt élőben?

Londonban?

Saját életére nem gondolna. Nem akarna tudni róla. De ez nem volna semmi ilyesmi: „akkor talán itt sem vagyok, akkor ez mind nincs”. Ilyeneket képtelen volna gondolni.

Enghien, a rue Amelie? Ez a ház, ott volna? Ahol Charlene élt Mornnyal, amíg a felesége volt? Ahol Morny egy délután Mauryval találta őt az ágyukon?

Akkor volt a fivérek párbaja.

Jacques Guibert lett volna „a bankár”?

De miért ölték meg? Nem gondolkozna a saját életén. Volt egy változat: Maury lánya, Coline.

Maury nem tudhatta, hogy az ő lánya.

Charlene-től?

A válás után, meg a buszmerénylet – a párbaj! – miatt Maurynek és Mornnyak nem lehetett maradása Franciaországban.

Mikor tűnik fel az Anarchist Aristocrat?

De hát nem lehet Charlene az! Mégse.

Saját életének ezeket az eseményeit félretologatná. Hatodik nap nem kapna üzenetet.

Maury és Charlene összeházasodik, de Coline nem él velük. Coline intézetbe kerül. Milyen lehet Coline? Nem akar Coline-nal képzelődni!

Nem akarna? Valóban?

Visszamegy egyebüvé. Az az országút. Kaufschad a volánnál. Mögötte – mellette? – az Aristocrat.

Beleroznak a lókamionba. Beléjük szalad a lókamion? Kizuhannak a félholtlovak. Kaufschad agyonveri a lókamionost.

Utána mi történik?

Kaufschad viszont igenis tudta akkor, ki az Anarchist. De ki az Anarchist? Mi?

Az ajtót nézné, igen, hogy hirtelen mégis belép valaki. Keskeny ajtó, mélyen a falba vágya, vastag a fal.

Atmenne a másik szobába. Fejét egyszer sem támasztaná a halványkék, ciánfényben derengő falnak.

Ez lenne élete egyetlen ilyen találmánya: hogy a falat ciánlángkéknek nevezné.

Látna egy esernyőt, ahogy a magas emeletről a föld felé vitorlázik. Hagyja a saját életét!

Kaufschad zuhan...

De nem, de nem még. Kaufschad a félhalott Aristocratot elszállítja valahova. Hova?

Kaufschad tudja egyedül, mi történt ott az országúton. Julien Renal, Charlene és a többiek: Kaufschadtól tudnak csak egy változatot.

De ha Charlene az Aristocrat?

Vagy ezt csak neki játszotta el?

Ez már a saját élete megint, ezt félrelöki. Nem kell neki. Akkor Mr. Lopiccolo unokájára kellene gondolnia, aki az ő fia, a sráca. Az amerikai srác lett volna a Maury, a dániai a Morny?

Saját élete...!

Kaufschad hova hozza az Aristocratot? Talán Guibert-hez. De miért gondolná, ezt gondolja, hogy Jacques Guibert volt a Hatok közül a leglágább szív?

St. Mondain volt a legtevélegesebb. Képlékeny, semmi gátlás, mindenhová „beáramló” anyag.

Egyszerre most akkor St. Mondainre sem akar gondolni. Eszébe jut, hogy Mr. Lopiccolót, mikor először jött át Amerikából, először kereste meg „őket” – gondolná-e, „minket”? nem merne ilyet gondolni –, St. Mondainnél kötött ki. A Fűvezőnél. Amikor a megbízója ezt kérte, vagy ezután kérte? hogy a vejét, vagy kit, gyeptéglák formájában akarja taposni a háza előtt? Semmiből sem állt, hogy ezt St. Mondain, a pálya- és kertfűvező megcsinálja. Megölni egy embert, emlékezne valami regényre, semmiből sem állt St. Mondainnek. Elhamvasztás, fűszőnyeg. Feltekerhető.

Fű van-e a feje fölött, gondolna ilyet már a hetedik napon?

Levegő – szellőztetés – van, minden működik. Ennivaló van. A hűtőládákat is megtalálta. Fagyasztott kenyér, a pincében, mert még az is volt külön, bor, sör, pezsgő elég.

Nem akarna berúgni?

Egy este leinná magát.

Akkor ereszkedne le a vécégádon. Így nevezné: vécégádor. Holott a szó nem volna pontos. Azt hinné, „gádor”: lejáratot jelent, barlangutat. Holott a „gádor”, gyanítaná, „előtér” inkább, pince „belépője”.

Részeg lenne. Lemegyek a gádon, mondaná. Végre az én életemre is kíváncsi vagyok, gondolná vigyorogva?

A szerelőruhát hamar fölfedezné, ott lóg a fürdőszoba egyik fogasán. Nézné arcát a tükörben? Nézné magát a ciánkék szerelőruhában? Csatornatisztító-kezeslábas, inkább. Ezt gondolná?

„Alászállok a csatornába?” Ezt? Ki tudja.

„Ki tudja, mi vár lent.” Gondolná ezt, részegen?

Julien Renal itt végzi vajon? Ezt gondolná hirtelen? Nem gondolna olyat, hogy valaki hamarosan meg fog jelenni nála személyesen?

Mikor van „hamar”? Miért jelenne meg bárki is személyesen? Lent víz csobogna, nagyjából tisztaság fogadná, az ürülékét, vizeletét ez a víz viszi el? Milyen egyszerű. Hová vezet a meder?

Könnyűbúvár-szerelés nem lenne.
Körbepogogtatná a falakat. Üregesen kongának. Visszamaszna a kötélén, melyet a vécémosdó porcelánlábához kötött.
Így járna el?
Csakis kötélén ereszkedhetett le.
Megkeresi, nincs-e szerszámkamra.
Találna szerszámkamrát?
Keresne egyáltalán?
Lelne erős fúrót hosszú vezetékkel? Levinné a villanyfúrót „oda”?
Fúrni kezdené a kongó hátteret bongató falakat? Csak az egyiket? Vágna átjárót?
Eljutna valahova, egy végképp zárt térbe?
Kijutna egy föld alatti folyosón a szabadba?
Megállna a csillagok alatt, nagy, csillagos éj lenne?
Hirtelen elsötétülne előtte a világ? Leütötték. Ez történné?
A ciánkék falak között térne magához, a tévé hajnali klipműsora menne, 4 óra 27 perc volna? Honnan tudható ez? 3 óra 53?
Találna az asztalon újabb cédulát?
A nyolcadik nap.
Forgatná a kék tasakot.
Egy fehér és egy kék tasak.
Két csészét készítene elő. Kávét főzne. A termoszban meleg marad a kávé.
Ha két tasak cukrot odakészít... Nem, a kék legyen jól látható. Aki jön, majd kávét kér. Kávét kínál. Aki jön... honnan tudná, hogy valaki jön?
Visszamaszott volna a vécégádon, vagy kintről cipelték volna be a házba megint?
Ebből tudná, hogy most már jönni fognak?
A kék tasakot a keze ügyében kell tartania, ezt gondolná. Ezt?
Valaki jönni fog, miért érezne ilyet?
Persze hogy ilyet érezhetne. Ez a legtermészetesebb volna.
Keveset gondolkozna. Így lenne ez? Inni kezdene nappal is? Cigaretta? Tűzszer-szám? Nem lenne vele, ilyesmit nem hagytak volna nála?
Robbanószközt aligha. Annak a föld alól is zaja lenne.
Julien Renal nem akarta bevonni St. Mondaint. Jó, Maury és Morny esetleg elérhetetlen volt. Topo? Julien Renal magánakciója volt, gondolhatná, a rablás.
Három ember kellett az akcióhoz, Kaufschad a kontrához.
Miért épp Kaufschad? Visszatérne korábbi elméletéhez. Vagy ez már csak visszaderengene, nagyon messziről?
Julien Renal egymaga dönt a sorsomról: gondolna ilyet? Vagy Kaufschad. Vagy Kaufschad és Julien Renal? Mi ez a „Jure Die”?
Idejön majd Julien Renal, neki kell megölnie a ciánnal? Merésznek találná ezt az elképzelést?
Neki kell így végeznie magával, erről lenne szó? Persze hogy azonnal gondolna ilyet. Igen?
Julien Renal nem szadista. Nem gondolná el így: gátlástalan gyilkos, de nem szadista. Nem gondolná?
Kínzás lenne, hogy bezárták ide?
Miért tölti itt már a kilencedik napot is? Nem tudná. Nem tudná, hogy hamarosan megtudja?

Hamarosan megérkezik valaki.

Mit fog mondani, aki megérkezik, ad magyarázatot a kilenc napra, ha a kilencediken jön, a tízre, ha a tizediken?

Miért kellene az érkezőnek magyarázatot adnia? Miért ne adna!

A végégyháromon nem mászik le többet.

Hat-hét méteres mélységbe.

Nem mászik le?

Ha kiért a csillagok alá, nem akarná megpróbálni újra? Csak hogy tudja, igenis itt vannak. Mikor kiért, ha kiért a szabadba, miért nem kiáltott? Azonnal lesújtottak?

Kalapos elképzelés?!

Egyre többet aludna?

Hirtelen zajra riadna fel...?

Álmodna? Kaufschad kinéz az ablakon... zajt hall... jönnek. Kik jönnek?!

A hölgy jön. Akkor hogyan? Maury egy nap csak úgy ráveti magát? Topo elbeszéléséből tudhatná: a levelezés!

Maurnak a hölgy, „a Hölgy” volt „a Szerelem”. Maury fölfedezte magának a szerelmet.

Hogy leveleivel ne ostromolja – Madame Guibert-nek férje volt, családja, vegyük csak Jacques-ot! –, Madame Guibert eljár Maury kedvéért egy luxusbordélyházba.

A luxusbordélyház ötödik emeletén, ezt álmodná, kinéz az ablakon Kaufschad.

Kaufschadé a ház!

Topo elbeszéléséből tudhatta: Kaufschad egy luxusbordélyház ablakából zuhant ki, az övé volt az a szálló, a megszálló, a kvártély.

„Kvartell”, ez volt a szálló neve. Kaufschadé volt a szálló.

A lókamionos baleset után ide menekült. Az Aristocratot leadta valahol.

Ezt álmodná? Erre gondolna?

Kaufschad akkor jelentéktelen kis személy volt. Nem, dehogyan jelentéktelen. Az Anarchist gépkocsivezetője nem jelentéktelen személy, erre riadna fel?

Újabb cédula sehol? A kilencedik nap?

Hátrafordul, ott állnak az ajtóban. Kezükben hatalmas villanyfűró. Csatornatisztító-overallban érkeznek.

Nem!!

És kiveti magát az ablakon. Az egyik már a töke felé mutogatott. A fűróval.

Ezt álmodná? Erre riadna fel.

Az ajtóban ott állna valaki.

Valaki. És nem állna mögötte Julien Renal.

A valaki – a valaki sem Julien Renal lenne.

Ott állna az ajtóban, és a kezében semmi fűró, Mr. Lopiccio.

Fegyver nem dudorodna?

Mr. Lopiccio állna ott, azt mondaná – magyarázatul, de semmi magyarázkodás, persze, semmi magyarázkodás –: „Nem tudtam előbb jönni. A lányom ágya mellett ültem kilenc napig.” Megmondaná az ideggyógyintézet, az egyik legdrágább magánkliniká nevé? Megmondhatná, aligha mondaná.

Mr. Lopiccio a végéhez sétálna.

Visszaemlékezne egy régi, egy réges-régi színhelyre? Változtatna ez bármin?

Sajátos, ezt gondolná? A maga életének kezdetei jönnének elő, valószínűtlenül messziről?

Ez nem volna lényeges.

Állnának némán. „Üljön csak le”, mondaná neki Mr. Lopiccolo.

Ő természetesen leülne.

„Kér egy kávét?” Ezt megkérdezné.

Némán bólintana Mr. Lopiccolo? És ő... hogy ő...! Akkor hát. Gondolna-e ő ilyet? Hogy akkor hát ő. Ezért jött Mr. Lopiccolo, az apósa – egyedül? Vagy Julien Renal, Kaufschad netán, St. Mondain netán – kint vár? Valamelyikük?

„Cukorral?” Elhangzana ez?

Nem cukorral kéri, ezt felelné Mr. Lopiccolo.

Előhúzna egy papírlapot.

„Ezt ird alá, patkány”, mondaná. Mondana ilyet?

Ő aláírná. A mozdulat: mintha a kék tasakot húzná magához.

De a kék tasakot akkor Mr. Lopiccolo húzná magához! Most már ő ezt nem is nagyon érzékelné pontosan?

„Közös megegyezéssel váltok el, patkány”, mondaná Mr. Lopiccolo. Így történne ez?

Maury, Morny? Ez futkosna az ő agyában?

Melyik fia melyik?

Mr. Lopiccolo a kék tasak tartalmát kávéjába hintené. „Cukormentes”, állna a tasakon? Vagy más szöveg? Cukormentes cukor?

A tasak tartalma, a kék tasak tartalma is ciánmentes volt, ezt ő látná akkor?

Nem hagytak volna, véletlenül se, kibúvót. Felakaszthattam volna magam, gondolná ezt?

Itt tartana, minden, hirtelen?

„Egyél valamit, patkány”, mondaná Mr. Lopiccolo. A hóhér vacsorája. 19 óra 47 perc. A vincennes-i ügétőt közvetíti a televízió.

„Nézd még egy kicsit”, mondaná Mr. Lopiccolo?

Így történne? Másképp?

Ideggyógyintézet. Gondolna ilyet? A feleségem tehát tudja? Gondolná ezt? Már csak egy felesége van. Tehát „a felesége”.

Maury? Morny?

Árván nőnek fel ők is. A fiaim, nem gondolna ilyet. Saját magára sem gondolna? Saját magát sem gondolná?

Találgatnunk csak abból lehet, amit Topo elbeszéléséből tudunk. Hogy milyen is lett volna ő, milyen is volt hát.

„Az egyik tasakban cián van, a fehérek közt”, ezt mondaná Mr. Lopiccolo?

Tőle magától nyilván senki meg nem tudja, mi történt. Topo annyit tud csak, hogy ott volt az m.-i házban. Tehát nem Vincennes, nem Enghien. Ennyi kiderül. De hogy M. melyik előváros? Előváros-e?

Ő sosem számolhat be róla már, milyen hosszú volt odáig az út Julien Renal lopott kocsiján.

„Húzz egyet”, mondaná Mr. Lopiccolo, ha ez tényleg így megy.

Ő habozás nélkül húzna. Topo elbeszélésének – „jellemrajzának” – megfelelően nem érezné semmit. A tasakban nem lenne cián.

Mr. Lopiccolo aligha húzna elő a táskájából – nem is lenne táskája – egy élő, igazi patkányt. Hogy a többi tasakot feltépve, a patkányt etetve, egyszerre felkiálthasson: „Ebben volt, látod, te patkány!” És a patkány gyors rángásokkal kimúlna.

Ki tudja, hogyan derülne ki, melyik tasakban volt a megváltó halál.

„Akkor mozgás”, mondaná Mr. Lopiccicolo.

Ő jól tudná, most nem lesz fűró, nem lesz kijárat – ha volt ugyan! –, fal, fal... és a víz.

Kötélen le kell ereszkednie.

Ez történne?

Mr. Lopiccicolo, akkor, persze, a kötelet visszarántaná. Másképp esne a dolog?

Mr. Lopiccicolo rácsukná a vécére a fémtetőt. Odalent teljes lenne a sötét. Csobogna, bugyogna a víz.

Már nem hallatszana le, ha egyáltalán mondana ilyet Mr. Lopiccicolo – és ha ez így történt volna! –: „Te patkány.”

„Te patkány!” – ?

„Patkány!” – ??

Ő ott lenne lent.

Itt vagyok, gondolna-e ilyet?

Topo besegitené a kocsiba Mr. Lopiccicolót, aztán a volán mögé ülne ő maga, elhajtának.

Közben azt gondolná-e? ezt: sok bajt okozott nekünk azzal az egyetlen mozdulatával. Különben a légynek sem ártott.

Nem is tudja, gondolná Topo, hogy ő lett a Nagy Végrehajtó. Hogy Kaufschadra visszalőtt.

Sok bajt okozott; de sok bajtól meg is szabadított minket.

El kellene hagyniok Párizst.

Maury és Morny, persze, nem is volt ott. De nekik, többieknek. Kaufschad a motron elvérzett. Ahogy „üldözte” Julien Renalt és...

Belefordult egy árokba.

Azonosították.

A tévé erről nem adott hírt. Itt többre ment a játék. Ez más dolog volt. Charlene azonnal utazott – Luxemburg felé vette útját.

Mr. Lopiccicolo sem érezte volna biztonságosnak, hogy az első héten felbukkanjon. Különben is, a lánya ágyánál ült.

Julien Renal és Coline együtt menekült. A rabolt pénzt szétosztották valamennyiük közt, Julien Renalnak megbocsátottak „a marhaságért”?

Senki sem hitte, hogy nem Julien Renal adta az utasítást: lőni kell Kaufschadra?

A halott, a harmadik rabló, valóban „Senki Simmi” volt. (Julien Renal felszedte valahol.) (Ennek nem maradt nyoma.) Senki nem sejtette, hogy Julien Renal lett volna „az”.

De akkor bármelyikük lehetett.

St. Mondainról senki sem tudta, merre süllyedt el. Talán lement „Marseille-nél is délebbre”, szokása szerint, ült egy hajón, játszotta a hármas-négyes-ötös fogadást.

Topo maradt utolsóan.

„És most?” Ezt kérdezte Mr. Lopiccicolo. „Felrakom egy gépre.”

Hogy vissza ne menjek, le ne lökjek neki egy akármit, végezzen magával. Bár úgyis rá fog jönni a megoldásra.

„Rendben, fiam”, mondta Mr. Lopiccicolo, ahogy Topo egy mauritiusi járatra bukolt.

„Maury”, mondta Topo, „örök”.
„Maguk tudják”, mondta Mr. Lopiccio.
Vagy legalább valahogy így volt?

Sötét volt. Körbetapogatta a falakat. Visszamaszni nem tud, ezt „látta”. Két tenyere volt a két szeme, ujjai: tíz szembegy.

Körbetapogatta a falakat.

Rekesz, polc.

Semmi.

Ez történt?

A víz.

Belelábolt.

Kétméteres meder. Hirtelen lejtteni kezdett. Hanyatt feküdt, lábát előrenyújtotta?
Befért.

Ne még.

Gondolta volna így külön?

Övé a teljes élet. Annyi óra, perc, amennyit akar, amennyit szán magának.

Önmagát hozza létre, önmagát szünteti meg. Két napig is kibírható így, talán, gondolná talán.

Vagy többig. Csak unalmas.

Egy-két órát élek még, gondolt volna ilyen?

Aztán... lábbal előre. Vajon hová jut? Gondolkodott volna rajta? Egy folyóba, ki? Egy gödörbe zuhan, valami aknába?

Mr. Lopiccio sem volt szadista. Gondolta ezt? Befekszik a mederbe, lábbal előre araszol, a feje a barlang szájánál, akkor egyetlen mozdulat, továbblöki magát, már bent van a járatban, a gádorban, így nevezte – hibásan –, és viszi a víz, fulladozni kezd, elájul, nem tudta?

Ült a víz szélén. Levetette a cipőjét. A zakóját. A nyakkendőjét. Meleg volt itt.

Ült alsónadrágban, száras alsóban, ujjas fehér trikóban. Iskolatinta-vörös „vér” és tintaceruzakék „virághab” lett volna az a tetoválás? Ezen gondolkodott volna?

Madame Guibert-re gondolt, és még egyszer elélezett? Pergamenszerű, nem, pergament-színű teste volt Maury és Jacques anyjának, ezt hallotta Topótól? Hallotta azt is, az egyetlen adalékot – ha igaz volt ez! –, amit Maury szolgáltatott, de hát tett-e ilyet Maury, elképzelhető-e, miféle óráján történhetett? Hogy háromszor volt ott benn, eredetének helyén, nem bírta többször, Kaufschad bordélyában került sor a másodikra és a harmadikra. Vagy Topo Jacques Guibert-től hallotta, inkább tőle. Ez lehetett. És Madame Guibert vallott Jacques-nak. És hogy Maury másodsorra „nagyon élvezte”.

„A tetovált hasad...” Ezt hörögte, ahogy elélezett még egyszer a bugyogó-vizes sötétben?

Madame Guibert-nek tetovált hasa volt, pergamen, rajta, férje ízlése, a vörös és a rút-kék. „Eljátszadozol a fattyú fiaddal a...” Jaj! A helység neve következett. Ezt Guibert mondta az anyjának. Apja meg ne tudja! Ő kerítette el Kaufschad luxusbordélyába az anyját? A szelíd, omlékony Jacques Guibert, ahogy Topo mondta!?

Megtudta volna Maury végül ezt? Valaha is megbánta, hogy...? Mauryról semmit sem lehetett tudni. Mornyt Maury így sosem érdekelte. De ugyanígy nem hagyta volna, hogy Mauryt bárki megölje, ahogy Topót se, Julien Renalt se. Miért? Hát St. Mondain helye? Hol van ő?

S ő ott lent? Befeküdt a mederbe? Fél napra rá, hogy odazárták? Két óra múlva? „Madame Guibert félóránként leszedte őket...” Gondolt ilyenre? Honnan tudta ezt Topo? Topo hosszú időre eltűnt a szemem elől. Nyitva hagyott sok kérdést. Madame Guibert hogy vette, ahogy élt?

A holttest sosem került elő. A nevét se tudták, ki volt, mikor... Nem is kereste senki. Kaufschad ügyében „a nyomozás elakadt”.

Teljes lett a csend. De a csend nem teljes soha, nem lehet.

A nadrágot feltettem erre a regényre, az utolsó lap papíron napokig az alsónadrágot tartottam Bécsben egy széken. Így is csak: ez. De annyi feltehető, hogy ez lett.

Még valami

Még valami. Hogyan halt meg Madame Guibert?

Sok – nagyon sok! – kérdést nem lehet, nem is kell föltenni: nem volna válasz.

Miért van akkor itt épp?

Topo szerint: bárki bármit állít erről: hogyan halt meg Madame Guibert, „tájékozatlan”. Ez érdekes. Topo honnan ilyen tájékozott?

Maury el nem mondhatta neki.

Morny közönyössége ugyanígy eleve akadályozta mindig az ilyesminek.

Az beszélt, aki megölte? Kaufschadhoz jutott el a hír? Kaufschad eleve tudta? Hogy ez jön... csak azt nem, hogy így.

Az Anarchist Aristocratról túl rég megfeledkeztünk, mondanám – ezt kellene mondanom! – könyvünknek e végpontjain.

Én Topótól tudom. „Nem tudsz vele túl sokat”, mondta Topo D'Azaray. „Különben...”

Hogy különben „túl sokat-e”? De miért tudhatok? Ezt én is gyakran kérdezem magamtól. Persze, a „D'Azaray” is álnév.

Maury és Morny temette el. Hivatalosan: „eltűnt”. Nyomoztak az ügyben, kiderült: oka feltétlen lett volna rá. Volt egy argentin fregattkapitány, Kaufschad bordélyában találkoztak. Megszökött volna vele?

Ennek jó húsz éve. Bárki látta volna azóta Madame Guibert holttestét, látta volna „nemrég meghalni” őt: téved. Így Topo.

Mellesleg: mikor Maury meglátta a nyári látogató hölgy meztelen, tetovált testét, végképp nem hihette, hogy ez az anyja. Sebaj. Ki küldte oda Mauryt? A gyilkosa? Miért kellett megölni a hölgyet? Gyilkosság volt-e valóban?

Vagy csak egy jó alapos fenyítésnek indult? Ez megtörtént. S utána maga Madame Guibert végzett magával? Az erős altató... már-már mérgezési tünetek... valami túl-adagolás?

Maury felboncolta!!!

Morny orvos? Boncnok? Topo csak bólogatott. Gondoljak, amit akarok. Laborkörülmények, persze, nem lehettek. Csak úgy gyanítják. Gyanították.

Mindkét keze szét volt lépve, az állkapcsa „le volt rúgva”.

Miért épp a keze? Miért az állkapcsa? Négykézláb állt, mikor a kezére léptek. Nem alhatott. A nyomok erre utalnak. Elájul; kapott egy injekciót? Aludjon? Fogalmam sincs, hogyan van ez. Majd érdeklődöm.

Majd bolond leszek.

Miért rúgták le az állkapcsát? Más külsérelmi nyom nem volt. Az ilyesmibe nem lehet belehalni. Túlélni se szép.

Homályos volt az egész, ez az egész.

Valamit, persze, újra tudtam, megint valamivel többet.

Topónak hírét se hallom, színét se látom évek óta. Nem jön semmi jelzés, hogy nekem bárki szerint közöm lenne „ezekhez a dolgokhoz”. Hogy tudomásom lenne róluk; és, ahogy mondani szokás, ne is legyen.

VÉGE

Handi Péter

LATERNA MAGICA

Ellépve néha önmagamtól, mint
filmekben a trükkös dupla képek;
szétválok, s kívülről szemlélem
– asztráltestként – az omló vidéket.

Keretbe fogja alakom a fény,
gyémántkarcolásos fémlap a tenger.
Üvegtörmeléke tolul felém;
arckép vagyok, évszakos hátterekkel.

Félelmem, hogy így kerülök majd
emlékképként keretbe zárva
az elakadt idő alakjaként
unokáim szobafalára,

mint hűlt tűzhányó, mely nem okád
már kürtőjéből lávát: vers-valót,
s szonda sem lesz majd, mi mutatná
a mélyben kavargó magma hőfokát.

Láthat-e majd, hogy lúdpehely-napok
vánkosán is van arc-nyomatom,
a karcok alatt pasztell-vízjelek
tán lágyítanak a kemény vázlaton.

Mint filmekben a trükkös dupla képet
a vetítő – visszaigazítom magam,
éles kontúrjaimba visszalépek
felismerhetőn – mégis alakatlan.

Boldizsár Ildikó

MESEÁLLATTAN MEDVÉKKEL

„Ugye, vannak neked is medvéid?
 Úgy értem, játszol néha?
 Avagy az van csak, ami elmélyít,
 S ami kárpótlásul elszédít?
 Csak komoly vagy? csak léha?
 Úgy értem, ha nagyon fontos vagy,
 Akad-e valaki, aki rád szól:
 »Te főkolompos, lompos Nagy,
 Mondd, ugye, csak rosszul játszol?«”
 (Tandori Dezső)

Néhány évvel ezelőtt, amikor Budapest utcáit és a metróaluljárókat tömegesen kezdtek ellepni a koldusok, hónapokig gyötrő lelkiismeret-furdalásban éltem amiatt, hogy nem ejtettem minden elém tartott tenyérbe vagy műanyag pohárba pár forintot. Noha nem hittem abban (bár titokban mindig is reméltem), hogy a megsegített koldus a következő utcasarkon vagy metróállomáson szerencsét hozó személyként elém perdül majd, és azt mondja: „jött helyébe jót várj”, méltatlannak éreztem, hogy megkülönböztetett figyelemmel bánok velük. „Saját” koldusaim lettek, akikkel minden nap „megfeleztem” az ebédpénzemet, másokra meg ügyet sem vetettem. Igazán megrendített az újsághír a „bérkoldusokról”, s a gyanakvás szűkmarkúvá tett. Atpártoltam a kóbor állatokhoz, gondoltam, „béredek” biztosan nincsenek. Immár nem az ebédpénzemet, hanem az ebédemet osztottam többfelé. Aztán amikor megjelentek az aluljárókban a kivert, csontig lesoványodott kutyákat magukhoz ölelő hajléktalanok, akik mellett orruk befogva siettek el az emberek, feltettem a kérdést: hová tűnt a valamikori mágikus kapcsolat az ember és az állat között, mivé lett a mindenkori mesemondók bölcsessége, mely a segítségre szoruló koldusokat és állatokat mindig is kitüntetett figyelemmel kezelte? Van-e átjárás az egymástól elzárt vagy elzártnak hitt emberi és állati világ között, van-e még létjogosultsága annak a mesei törvénynek, amely kiemelkedő szerepet szánt az állatoknak, s egy rejtett világ bizonyítékaiként mutatta be őket?

A tündérmesék állatai

Az egyes mesetípusokban az állatoknak más-más szerep jut. Az, hogy a mesélők milyen állatról mit és hogyan mesélnek el, attól a körülménytől függ, hogy népmesei avagy műmesei állatról van-e szó. Amiként különbségek vannak egy népmesei és egy műmesei hős, boszorkány, varázsló vagy sárkány jelleme között, ugyanúgy egy állat is másként viselkedik a műmesékben és – például – az orosz vagy afrikai népmesékben.

Az állatok a tündérmesékben a jó és a gonosz erőknek egyaránt megtestesítői. Képességeik és hatalmuk szerint állhatnak a mesehős fölött (segítők vagy fenyegetők), lehetnek vele egyenrangúak és nála alacsonyabb rendűek. A mesehős hasznára válnak, ha hálás és segítő állatokként vannak jelen, rászorulókként, ha megváltásra váró

állatvőlegényként vagy állatmenyasszonyként. Lealacsonyítást, leminősítést jelentenek, ha alakjuk büntetésre szolgál, de félelmetes erőt képviselnek ellenfélként, valamint a Gonosz manifesztumaiként.

A csodás születés egyik formája az állattól – leginkább medvétől, lótól vagy tehéntől – való származás. A FEHÉRLÓFIA vagy a MEDVE JANKÓ címszereplői, akik állatapatól vagy -anyától származnak, hétévi (olykor háromszor hétévi) szoptatás után nagy erőre tesznek szert, de kalandjaik során egyszer mégis életüket vesztik, s ekkor az anyjuk a leheletével támasztja fel őket. Ebben a mesetípusban az állatok csupán a születésnél és a halálnál vannak jelen, a hős kalandjai során csak magára számíthat, bár kétségkívül hatalmas előnye származik születése természetfölötti módjából. A halottat életre tudják kelteni az ÁLLATSÓGOROK főfigurái is (akik a hős lánytestvéreit vették nőül az apjuk végrendelete szerint), de csak akkor, ha az közeli rokonságban volt velük.

A mesében a bajba jutott hőst akkor is megsegíthetik az állatok, ha nincs közöttük vérségi kapcsolat, csupán véletlenül találkoznak. A „jótett helyébe jót várj” típusú együttműködés feltétele, hogy a hős önszántából, mintegy erkölcsi kötelességből segít az útjába kerülő beteg vagy bajba jutott állatokon: megosztja velük ételét, meggyógyítja őket, könyörgésükre eláll attól a szándékától, hogy elpusztítsa őket. („*Ne lőj meg engem, te legény!*”) A veszedelemtől megszabadult állatok a későbbiekben elvégzik helyette a próbatételnek szánt feladatot. A segítségre szoruló állatok a föld, víz, levegő lakói, és saját életterükben – de csakis ott – képesek arra, amire a hős nem. Leggyakoribb közöttük a *sánta farkas, sánta egér, törött szárnyú méh, partra vetett hal, sériült vagy éhes kígyó, madár; hangya, nyúl, kacska*, valamint – a magyar népmesékben ritkábban – *medve, oroszlán, tigris*. A megsegített állatokról utóbb kiderül, hogy fajtájuk uralkodóit tisztelhetjük bennük (egérkirály, farkaskirály stb.), akik rendszerint varázstárggyal vagy valamely testrészükkel – karom, szőrszál, fog, toll, bőrdarab, pikkely – ajándékozzák meg a hőst, aki ezekkel bármikor visszahívhatja őket. Az állatoknak az a feladatuk, hogy megtaláljanak valamit vagy valakit, hogy elvigyék egy meghatározott helyre a hőst, megmentsek üldözőitől, esetleg meggyógyítsák, élesztőfűvel, vasfűvel, forrasztófűvel feltámasszák, vagy – ha ők nem tudnak rajta segíteni – továbbküldjék a megfelelő személyhez. A hálás állatok nem mindentudó és mindenre képes állatok, a hangya például sosem tudná megoldani a „vízből tárgyat felhozni próbát”, ezért mesei szerepük szerint ők a hős szövetségesei, akik csupán rénsnyire nyitják az állatok világába vezető úton.

A tündérmesék mágikus tudással rendelkező állatai viszont beavatják a mesehóst abba a világba, amelyben saját létének tökéletlenségeit korrigálhatja. Az állat mágikus erejénél fogva képes arra, hogy megoldjon egy kilátástalannak tűnő helyzetet, és megmutassa, hogy az ember is képes hasonló tettekre. Az állatoktól kölcsönzött erő típusú mesékben egy legény igazságot tesz a perlekedő állatok között, akik hálából „erejüket” – valójában létük lényegét, mintegy önmagukat – kölcsönzik neki, így a legény azt az alakot tudja felvenni, amely szükséges a kiszabott próbák teljesítéséhez. A mese egyik 1822-es szövegközlésében fellelhető annak a varázsformulának a szövege, amely az ember és állat közötti erőcsere – szubsztanciacsere, energiacsere – módját rögzíti: „*Hangyák és sasok királya, add nekem az erődöt, én is odaadom az enyémet*”, majd pedig: „*Hangyák és sasok királya, add vissza az erődöt, én is visszaadom a tiédet*.” A mese későbbi szövegváltozataiból hiányzik ez a varázsformula, sőt az állatok sem kölcsönzik erejüket a hősnek, inkább elvégzik helyette a feladatot. A mesehős immár nem képes az állatokkal való azonosulásra, a mágikus kapcsolat pusztán viszonytá degradálódik. Egy másik

mese szerint a szubsztanciacerét felváltja az a motívum, hogy az ember testébe csupán valamely állati testrész kerül be, így az ember nem csodára lesz képes, hanem bizonyos állati cselekvésekre. Az *Állatrészek az emberben* mesetípusban egy macska szeme, egy kecske bele és egy disznó szíve kerül az emberbe, így az „egerészik”, „legel”, „földet túr” ezután. Vagyis a hős nem az állat mitikussá növelt erejéhez jut hozzá a csere útján, hanem olyan képességekhez, amelyek külsőleges jegyekkel, általánosan jellemző tulajdonságokkal határozzák meg az illető állat lényegét.

Az állati erő kölcsönvétele és az állati testrészek emberbe való kerülése között azonban van egy átmenet: az *állatnyelv* megértése. Az állatok nem ruházzák át a hősre erejüket, de lehetővé teszik számára, hogy megértse beszédüket, s így olyan tudást birtokoljon, amely boldogulását segíti. Vagyis bejáratos is legyen közéjük, meg ne is: tudjon velük kommunikálni, de ne akarjon részesedni abból az energiátöbbletből, mely az állati erő kölcsönvételéből fakad. Fontos kitétel ennél a mesénél, hogy a hősnek mint beavatottnak tilos erről a tudásáról beszélnie, mert különben meghal. A mese arra figyelmeztet, hogy a beavatottság különleges állapot: aki megsérti a titkot, vagy tiltott módon használja, arra büntetés vár. Az állatok egyébiránt nemcsak a titoktartáshoz ragaszkodnak, hanem óvakodnak az erő vagy a tudás végleges odaadásától is, és szívesebben veszik, ha valaki csupán átmeneti időt tölt közöttük, mintsem folyamatosan jelen legyen világukban.

A *madarak* három szerepkörben – más és más minőségben – vannak jelen a mesékben. A halott, meggyilkolt szereplők visszajáró lelkeként bosszúért kiáltanak; egy megdöglött kimondott átok következtében elvarázsolt nőként vagy férfiként megváltásra várnak, mágikus állatként pedig szerencsét hoznak. A MADÁRRÁ VÁLT FIÚ meséjében az anya megöli, megfőzi és férjének tálalja fel a fiát, akinek csontjait – a vacsora maradékát – a fiú testvére szedi össze és rejti el. A fiú madárrá változva visszajár, leplezi a gyilkosságot, és megbünteti anyját.

A TÜNDÉR ILONÁ-ban Ilona és társnői is madár alakban jelennek meg a király kertjében, hogy a csodafa gyümölcsének ellopásával hívják fel magukra a figyelmet. A madár alakú, természetfeletti hatalmú és szépségű, démonikus nő kísértés a hős számára, aki első látásra beleszeret, a nyomába szegődik, de csak viszontagságos próbák után nyeri el a tündérlány szerelmét. Az állati alakban való kísértés technikáját egyébként a boszorkányok is alkalmazzák – igaz, ebben az esetben az állati alak megtévesztésre szolgál –, amikor a vadászó királyfi előtt csodaszép szarvas képében jelennek meg, üldöztetik magukat, majd valamilyen ürüggyel – már boszorkány alakjában – kővé változtatják a királyfit. A mesékben a kísértő valódi természetéről csak ritkán derül ki, hogy a mesehős javára szolgál.

A HÉT HOLLÓ hét hollója eredetileg hét fiú volt, akikre anyjuk megharagudott, és mérgében azt kívánta, bárcsak mind hollóvá válna. A megdöglött átok következtében állattá változott fiúkat sohasem az átkot szóró váltja meg, hanem minden esetben a testvérük, egy lány. Feladata épp ellentétes azokkal a hősökével, akik állati alakot öltenek magukra a próbák teljesítéséhez: neki vissza kell hoznia az emberit az állatiból. Épp ezért ebben a mesében nem az állattá változás motívuma a fontos, hanem az az erőfeszítés, amit a lány az „emberi” visszaszerzéséért megtesz, hogy minden a maga helyére kerüljön, s az állatalak ne legyen más, mint az előző típusú mesékben: veszélyeket rejtő, de kiismerhető átmeneti otthon, amely megtanítja az embert arra, hogy jelen legyen a világban a maga valóságában.

A CSODAMADÁR című mesében a mágikus madár: aki a szívét eszi meg, az király lesz,

aki a máját, az gazdag ember. De a mese természete szerint sohasem az részesül a szerencsében, aki ismeri a madár titkát, hanem épp annak riválisa, aki rendszerint véletlen folytán jut a madár testrészeihez. Ő maga mit sem tud az elfogyasztott belsőségek hatalmáról, nem ismeri az állatok csodatévő erejét sem, öntudatlanul éli meg az eseményeket. Az állati testrészek az emberbe kerülve tehát nemcsak úgy fejthetik ki hatásukat, ahogyan az *Állatrészek az emberben* című típusban, hanem úgy is, hogy determinálják a hőst a hatalom és a gazdagság elérésére.

Vannak olyan állatok is a mesékben, melyek nem hálából vagy mágikus determináltságuk folytán segítenek a hősnek. A *tehén*, a *ló*, a *kecske*, az *ökör* a halála után gyermekét segíteni, táplálni akaró anyja megszemélyesítéseként jelenik meg. A VASFEJŰ FARKAS című mesében a meghalt anyja veres tehénné változva lecsavarható szarvából eteti fiát, míg szintén állat alakban élő ellenfelei végleg le nem győzik őt, vagyis véglegesen visszajuttatják az állatvilágba, és lezárják előtte az átjárás lehetőségét. A fiú a tehén szarvának („bőszeszaru”) segítségével boldogul a későbbiekben. A VERES TEHÉN című mesében a lányát oltalmazza hasonlóképpen az anyja, amíg meg nem ölik. Ezután csodás fa lesz belőle, s a továbbiakban ebben az alakjában segíti gyermekét. Ebben a típusban is megtörténik tehát a határok lezárása, de míg az előbbieken az állat testének egy része képviselte tovább az anyai szeretetet és gondoskodást, itt a fa már nem tart kapcsolatot az állatalakkal, hanem teljesen új létmódot jelent. A CSONKA TEHÉN FIA meséjében az állat alakban továbbélő anyja megőrzi a mágikus állatok ama képességét, hogy lehetőséggel fel tudják támasztani a halottat, s így hozzák vissza az életbe.

A CSIZMÁS KANDÚR és a FELESÉGSZERZŐ RÓKA címalakjai már nem mágikus tudással vagy saját fizikai adottságaik révén segítenek a gazdájuknak, hanem ügyes fufanggal teszik őt gazdaggá és boldoggá. A PIROSKA ÉS A FARKAS állatalakját sem mágikus természetű kapcsolat fűzi Piroskához, talán ezért is válhatott a pszichoanalitikus mese-magyarázatok kedvelt témájává, a kíméletlen csábító, az álnok fenevad-férfi szimbólumává.

A tündérmesék különleges alakjai azok a vőlegények és menyasszonyok, akik csupán átmeneti időszakot töltenek el egy állat bőrében. Kettős természetük van: egyrészt rendelkeznek az állat fizikai adottságaival, másrészt megőrzik emberi tulajdonságaikat, mindenekelőtt a gondolkodás és a beszéd képességét (MADÁRVŐLEGÉNY, BÉKAVŐLEGÉNY, SÜNDISZNÓVŐLEGÉNY, KECSKELÁNY, MACSKALÁNY, ŐZLÁNY). Kilétüket titok fedi, csak a visszaváltozás után tudjuk meg, hogy személyükben elvarázsolt lényről van szó. Állat alakban jöhet világra az is, aki csodás teherbeeséssel (az anyja tudtán kívül) került az anyja hasába, vagy egy hosszú időn át gyermektelenül maradó asszony kívánságára, aki annyira sóváróg gyermek után, hogy azt sem bánná, ha valamilyen állatot szülne. Kisebb-nagyobb próbatételek után azonban valamennyi átmeneti lény visszakapja eredeti alakját, s elnyeri ellenkező nemű megváltója szerelmét.

Az állatok nemcsak segítőként jelennek meg a mesékben, hanem a rossz, a gonosz megtestesítőiként ellenségként is. A boszorkányok, ördögök maguk is előkerülhetnek *farkas*, *kutya*, *macska*, *fekete kutya* vagy *kígyó* képében, de ugyanezek az állatok szolgaként is melléjük szegődhetnek. A boszorkányok, ördögök állati alakban való megjelenésére azért van szükség, hogy eltitkolhassák valódi kilétüket, észrevétlenül nyomon követhessék, szemmel tarthassák a hőst, hogy az adott pillanatban megkísérthessék, vagy hatalmukba tudják keríteni. Az a meshős ugyanis, aki megszegett valamilyen – általa akár nem is ismert – törvényt vagy tilalmat, állattá változtatható, s ez esetben az állati

alak lealacsonyítást, visszaminősítést jelent. Az állatoktól kölcsönvett erő ellentétpárja a testen kívül elrejtett erő, amelynek titkát csak hosszas cselvetés, többszöri próbálkozás útján lehet megfejteni. A Gonosz legyőzéséhez akár három-négy különböző, egymásban élő állatot – a Gonosz manifesztációit – kell elpusztítani: például vadkant, annak fejében nyulat, abban galambot és darazsat.

A tündérmesék állatai megtanítják az embert arra, hogy szembenézzen a benne és a körülötte lévő veszélyekkel, és válasszon a felkínált lehetőségek közül. Az állatok ugyanis elvezetik az embert ahhoz a tudáshoz, melynek elsajátítása közben maga döntheti el: melyik állatot veszi maga mellé segítőtársnak, s melyiket kezeli örök ellenségeként.

Az állatmesék állatai

Az állatmesék állatszereplőinek semmi közük sincs a csodához és a mágikus tudáshoz. Miközben az emberrel egyenrangú módon gondolkodnak, beszélnek és cselekednek, nem keltik a természetfölötti érzetét. A tündérmesékben csodás elemnek számít az, hogy az állatok beszélni tudnak – az állatmesékben ez műfaji alapkövetelmény. A tündérmesékben van distancia az emberek és az állatok között; a mesei történet épp azt mondja el, hogyan töretnek át a válaszfalak közöttük: miként lehetséges a közlekedés a létezés egyik módjából a másikba. A tündérmesékben az emberek válnak hasonlatosakká az állatokhoz, az állatmesékben ennek éppen a fordítottja történik: az állatok egy-egy jellegzetes embertípust vagy emberi tulajdonságot képviselnek, miközben megfelelnek állati minőségeiknek is. A kettő azonban nincs éles ellentétben egymással, épp a hasonlóság közöttük az összekötő kapocs.

Minden népnek, nemzetségnek megvannak a saját, állatmitoszokban gyökerező állatmeséi. Természetes, hogy az afrikai állatmesékben a *sakál*, a *hiéna*, a *leopárd*, a *teknősbéka*, a *krokodíl*, a *pók*, az *elefánt* és az *oroszlán* a főszereplő. Az állatokat törzsfőnökök irányítják, s bár törzsenként változik egy-egy állat megítélése, az ész győzelme a nyers erő felett az afrikai állatmesének is kedvelt témája. Nyugat-Európában a moralizáló állatmese volt népszerű, Oroszországban viszont az állatmese inkább állatok közötti viszonyok, állattulajdonságok magyarázatául szolgált. A kelet-európai állatmesekincs mindkét típusból átvett.

A magyar állatmesék legkedveltebb állatai a *róka*, a *farkas*, a *medve*, a *kakas*, a *sün*, a *macska*, a *kutya*, a *ló*, a *nyúl*, az *egér*, a *béka* és az *oroszlán*, a legkedveltebb szüzsé pedig a farkas-róka vagy medve-róka szembeállítás. A róka egyetlen alkalmat sem szalaszt el, hogy rászedje a farkast (medvét), s még attól sem riad vissza, hogy megerőszkolja a juhakol alá ázott lyukba beszorult nőstény farkast. Csak a sündisznó, a szürke ló és a kakas tud túljárni a róka eszén. Egyébként az állatok közötti viszony mindenkori alapja az állatmesékben a rivalizálás, az, hogy ki tudja becsapni a másikat, ki tud hamarabb a szorult helyzetből szabadulni, ki tud több élelemre szert tenni, s nem utolsósorban, ki tudja a másikat felfalni. A régi moralizáló állatmesékből mára inkább csak a szentenciaszerű szólások maradtak fenn, például: „Ha a kutya árnyékhoz kap, elejti a koncot”, továbbá „Savanyú a szőlő”, „Ki köti fel a kolompot?”, „Macskának kötél a kolbász, ha el nem érheti” stb.

Az állatmesék másik típusa eredetmagyarázó meséket ölel fel. Ezek annak okait kutatják, hogy például miért haragszik a kutya a macskára, a macska az egérre, miért szaglásszák egymást a kutyák, miért rövid a nyúl farka, mióta kerüli a bagoly a vércsét

stb. Ezekben a mesékben már az erkölcsnemesítő szándéknak sincs nyoma, az ember *megszemléli* az állatot, furcsaságokat fedez fel rajta, melyekre megpróbál félig tréfás, félig helytállóan gondolt magyarázatot adni.

A műmesék állatai

A népmesében az állatok rendkívül határozott és változatlan karakterrel rendelkeznek, ismert cselekvési és viselkedési módot teljesítenek be. Életvitelük sajátosságai ötvöződnek a róluk általánosan elterjedt, a viselkedésük megfigyelésén alapuló sztereotípiával. A műmese-irodalom mesés állatregényei is ebből az alapállásból indítanak. Rudyard Kipling A DZSUNGEL KÖNYVE, Felix Salten BAMBI, Móra Ferenc CSILICSAI CSALAVÁRI CSALAVÉR, valamint Fekete István állatregényei (VUK, KELE, CSÍ, HÚ, BOGÁNCS, LUTRA) megtartanak valamennyit az állatok biológiailag determinált „jelleméből”, és természetrajzi hűségű leírást adnak, de az állatok közötti viszonyrendszernek már az emberi világ a mintája. A népmesék állatalakjai egy-egy jellemet tesznek nevetségessé, ezek a regények viszont azokat a hamis, üres és mindenféle szolidaritást nélkülöző emberi kapcsolatokat, melyeknél még a vadállatok élethalálharcon alapuló világa is „emberségesebb”.

Hagyományos szerepétől megfosztott állat a róka és a kígyó Saint-Exupéry A KIS HERCEG című meséjében. A róka nem a furfangos kópé bőrében tetszeleg, hanem a szív, a barátság titkait értő bölcsként van jelen, aki megtanítja a kis herceget a szívvel való látásra. A hangsúly a cselekvésről a szemlélődésre helyeződik át: az állat nem önmagát, nem is mágikus tudását adományozza a hősnek, hanem olyan tanácsokkal látja el, melyek az emberek közötti eligazodását segítik. A kígyó viszont visszakapja mitikus szerepét a történetben: az ő dolga, hogy átsegítse a kis herceget abba a világba, ahová a testét – mondván, hogy az túl nehéz volna ott – nem viheti magával. Ez a kígyó már nem képes megnyitni az utat ahhoz, hogy a hős számára is lehetővé váljon az átjárás a különféle világok között, még csak meg sem teheti helyette vagy vele az első lépéseket – ez a kígyó már csak egyet tehet: a kígyóméreggel véget vethet a kis herceg életének.

A műmesékben az állatnyelv megértése is bonyodalmak forrásává válhat. Wilhelm Hauff GÓLYAKALIFA című meséjében a kalifa szelencét vásárol egy álkalmártól, aki valójában gonosz varázsló. A szelencében található rejtélyes írást csupán egyetlen ember tudja megfejteni Bagdadban: „... aki a szelencében levő porból szippant, és kimondja a varázsszót: *Mutabor* – olyan állattá változhat, amilyenné akar, és megérti az állatok nyelvét is. Ha azután vissza akar térni emberi alakjába, hajoljon meg háromszor kelet felé, és mondja ki újra a varázsszót. De ha már egyszer állattá változtál, óvakodj: ne hogy elnevesd magad, mert egyszerűen elfelejted a varázsszót, és állat maradsz mindörökre”.

A kalifa és a nagyvezír kipróbálják a port, gólyává változnak, de idegenekként olyan mulatságosnak találják az állatok világát, hogy nevetésben törnek ki, és elfelejtik a varázsszót. Hauff megőrzi a népmesékből azt a motívumot, hogy az állatnyelvet értőknek tilos megtenniük valami olyasmit, ami az emberi világhoz köti őket (itt ez a nevetés), és amikor e tilalmat megszegik, a büntetés sem marad el. A kalifa és a nagyvezír csupán kirándulni akartak az állatvilágba, mókából megtapasztalni valami számukra ismeretlen. A mese figyelmeztetésképpen először is megtiltja nekik a nevetést, vagyis azt kéri, hogy az állatok világában teljes komolyságukkal legyenek jelen. Miután ez nem sikerül, a büntetés is többről szól, mintha csupán valamilyen tilalom megszegéséért járna: hivatlan vendégként, tréfacsínálásból vagy unaloműzésből az embernek semmi keresnivalója nincs az állatok között.

A medvék

„A Legnagyobb Mackó Dolgozról csak a mackók tudhattak.”
(Tandori Dezső)

Gyerekkorom óta meggyőződéseim, hogy a világ tele van mackókkal, elég kinyitni egy mesekönyvet, s csak úgy hullanak ki belőle a különféle medve formájú egyedek. Pedig ez nem egészen így van. A magyar népmesékben például alig találni medvét, a műmesék többségében pedig meglehetősen egysíkú jellemmel rendelkeznek: brummognak, cammognak, málnát és mézet esznek, majd egy átlag mackócsalád tipikus tagjaként átlagkalandokba bonyolódnak, esetleg mackónépeknek szokatlan eseményekbe keverednek: urbanizálódnak, technicizálódnak, mi több, „gumizálódnak”.

Ezek volnának az én híres mackóim? Miért élnek bennem egészen másképp ezek az állatok? Mi a medveség kritériuma, s kiből lehet medve? A medvék nagyon hasonlítanak az emberhez, s e hasonlóságot gyakran magyarázzák közös eredettel vagy egymástól való származással. A népmese hierarchiája szerint a medve a legerősebb az állatok között, ő az, akit inkább ereje, mint esze segít ki a bajból. A medve tulajdonságai, jelleme alapján szólássá vált hasonlatok jól mutatják azokat a motívumokat, amelyekre a népmesék fölépítik a medvék karakterét: *alszik, mint a medve; csak a talpát nyalja, mint a medve* (lustálkodik), *erős avagy morog, mint a medve* (mint ahogy ha duruzsol, dörmög valaki, akkor *olvassa a medvezsoltárt*). Aszerint, amit szeret: *szereti, mint medve a mézet; megszokta, mint medve a vackort*. Aszerint, amit nem szeret: *nem jó kölykes medvének fiát faggatni* (ahogyan veszélyes az ingerlékeny emberbe belekötni). Nem szereti továbbá a *medvetáncoltatást* s azt, ha valaki *előre iszik a medve bőrére*.

A medvesztereotípiákból azok a kiválóan egyénített műmesemackók lépnek csak ki, akik beteljesítik ugyan mindazon elvárásokat, melyeket jellemük determináltsága folytán a népmesei medvéknek is illik beteljesíteniük, mégis különféle típusokat képviselnek „az ő nagy mackóságukban”.

Mert műmesei medve valójában sokféle van: Dörmögő Dömötör alias Mackó Muki úr, Brumi, Micimackó, Vackor, Tandori-mackók, Maci Laci, Misa Maci, Tévémaci, újabban meg Gumimaci. Ők nemcsak más-más mese- és medvetípust képviselnek, hanem a dolgokhoz való hozzáállás különféle módjait is. Sebők Zsigmond Mackó Mukija vidéki nemesúr hazafias érzelmekkel és indulatokkal, Milne Micimackója (Karinthy fordításának nagyszerűsége okán fogadjuk őt is a magyar mackók közé) békésen szemlélődik a világban, Kormos István Vackorja kipróbálja a kettős természet rendjét, a Tandori-mackók pedig külön kis mackóvilágot teremtenek maguknak.

A műmesékben határozott jellemvonásokkal egyénített medvékkel találkozhatunk. A magyar irodalom első híres mackóját Sebők Zsigmond teremtette meg 1893-ban Mackó Muki néven, akit 1909-ben át keresztelt Dörmögő Dömötörré. Sebők negyedszázadon át jelentette meg „utazató mackómeséit”, melyek Mackó úr századfordulós kalandjait mesélték el: MACKÓ ÚR SZÁRAZON ÉS VÍZEN; MACKÓ ÚR UTAZÁSAI (Bakony, Alföld); MACKÓ ÚR ÚJABB UTAZÁSAI (Balaton, Budapest); továbbá DÖRMÖGŐ DÖMÖTÖR ÉS AZ OROSZOK; DÖRMÖGŐ DÖMÖTÖR ÚJABB UTAZÁSAI A KIRÁLYHÁGÓN TÚL; DÖRMÖGŐ DÖMÖTÖR MINT ÖNKÉNTES; DÖRMÖGŐ DÖMÖTÖR AZ OLASZ HARCTEREN; DÖRMÖGŐ DÖMÖTÖR A DOBSINAI JÉGBARLANGBAN stb. Mackó Muki nem annyira medve, mint amennyire vidéki kisnemes vagy parasztpolgár, kissé műveletlen, látszatokra, illemre és küllemre ügyelő, pipázó, eszem-iszom „tekintetes úr”, aki kedveli az utaztatást, már ha rá tudja magát szánni arra, hogy kimozduljon otthonról. Medve-

szerű vonásai mindig kalandjai közben ütköznek ki, ekkor hasonlít leginkább a népmesék tenyeres-talpas, lassú észjárású, becsapható és kifigurázható medvéire. A medve és az ember ironikusan ötvöződik az alakjában, s ez különösen akkor mulatságos, amikor Dörmögő Dömötör önmagát próbálja meghatározni, s elvont éndefiníciójában megjelenik az ember felsőbbrendűségi tudata; vagy nemzetségének deklasszálódását siratja, netán hazafias érzelmeivel tetszeleg: „*Nem vagyunk ám mi afféle állatkerti mackók, akik sírva fakadnak, ha szálka megy a talpukba*”; „*Leghíresebb hőseink orrába karikát fűznek az emberek, és láncon vezetik őket faluról falura, legnagyobb tudósaink talpából pedig kocsonyát készítenek*”; „*A jóra való mackó nem fél a muszkától, hanem bátran szembeszáll vele, és vagy legyőzi, vagy meghal a hazáért*”. A történetek egyébként megjelenésük idején szenzációsaknak számítottak, mert szerepeltek bennük a századforduló eseményei, újdonságai, életérzései, s a gyerekek egy mackó szemén keresztül ismerték meg a történelmet, a földrajzot, a politikát. Dörmögő tehát mára dokumentummackóvá avanszált, s alakja inkább történelmi tényként, mint mesefiguraként érdekes.

Sebők Zsigmond Dörmögője mackók sorát indította el. Kormos István Vackorjáig Sas Ede (aki Bocs Bálint néven publikált) és Tábori Pál (Öreg Medve álnéven) Tányértalpu komája, Gál Mózes Mackó Danija, Scossa Dezső Csekély komája, Gombos F. Albin Hájas Mukija, Harangi László Mackófalvi Mackója és Bonzó Mukija, Bodó Béla Brumija próbálkozik a medveirodalom halhatatlanjává válni, kevés sikerrel.

A halhatatlan medvék között van viszont a helye *Micimackónak*, *Vackornak* és a *Tandori-medvéknek*, mégpedig különböző okok miatt. Sebők medvéje – miközben méreteiből, fizikai adottságaiból és szokásaiból következően az igazi medvékre is emlékeztet – elsősorban a századvég egyik embertípusának alteregója. Micimackó kortól és időtől független életszemléletet testesít meg: a világgal megbékélt szemlélődőét. Neki már csak a mézevés, torkosság, falánkság okán van néminemű kapcsolata a valóságos medvékkel és azok irodalmi toposzaival. Abban különbözik tőlük, hogy kicsi (egy esernyőbe lehet ülni vele), a fizikai fájdalmakra érzéketlen (a lépcsőn mancsánál fogva lehet őt húzni, miközben a feje koppanása jelzi a lépcsőfokokat, sőt bele is lehet lőni), ezenkívül kedélyes, szórakozott, költői munkásságában dilettáns, hiú, öntetszelgő és feledékeny. Neme meglehetősen bizonytalan: Mici? Mackó? (Az angol eredetiben egyébként Kanga az egyetlen „she”.)

Abban, hogy a műese-irodalomban a medvék szerepe a népmesékhez képest megváltozik, az is közrejátszik, hogy a medvék modellje megkettőződik. A századfordulótól (a játékmackó-ipar beindulásától) kezdve már nemcsak a maga valójában amúgy is ritkán látható medve a minta, hanem annak tárgyiasult alakja, a plüssmackó is. A műmesék mackói legalább annyira hasonlítanak egy megelevenedő, kalandokba keveredő játék mackóra, mint amennyire az erdőben élő medvékre. Az új medveképhez egyébként a mesekönyvek illusztrációi is hűen alkalmazkodnak. A medve ettől kezdve nem az emberrel, hanem az embergyerekkel alkot párt, s nem mint mellék-, hanem mint főszereplő van jelen.

Micimackó nem a hagyományos medvelogika és a formális mackószerep szerint rendezti életét: sajátos elképzelése van a világról, melynek alapja az ok-okozati összefüggések figyelmen kívül hagyása vagy egyik elemének felcserélése hamis tudással (vagy az okozat vagy az ok nem stimmel egy-egy jelenség megmagyarázása során). Micimackó abszurd világa azonban azért működőképes, mert a többi állat is elveszíti hagyományos szerepkörét: Nyuszi nem nyuszi, Malacka nem malacka, Tigris nem tigris, sőt rettenetes bőbeszédűsége és tudálékossága miatt Bagoly sem igazán bagoly, noha valamennyit mindannyian megtartottak klasszikus állatszerepeikből. Gondol-

kodásmódjuk azonos tudásból és azonos hibákból felépülő következetes rendszer, s mert mindegyikük ugyanabban tökéletlen (észbeli képességek és kicsinyes önzések), nagyszerűen szót tudnak érteni egymással.

A műmesék medvéi nem egyértelműen jók vagy rosszak, miként a népmesékben előforduló medvékről mindig tudható, hogy segíteni avagy hátráltatni fogják-e a hóst. Micimackó esetében a kérdés föl sem merülhet: mindkét szerepkörében, játék állatként és erdei medvéként is örök barát marad.

Vackor egy „nevelődési mese” eposzi állandó jelzővel („*lompos, loncsos és bozontos, piszén pisze*”) ellátott kölyökmackója. A népmesei hősökhöz hasonlóan ő is elhagyja otthonát, útnak indul, de barangolásai közben nem segítőtársakra, lekötölezettekre, hanem barátokra lel. Őt nem az Óperencián túli világ vonzza, hanem Budapest: óriások és hétfejú sárkányok helyett a forgalmas város idegenségével, az urbanizáció szörnyeivel viaskodik, de ez legalább olyan nehézségeket okoz neki, mintha gonosz erővel kellene megküzdenie, és hasonló megpróbáltatások várnak rá az óvodában és az iskolában is. Vackor nem gyermekformára mintázott nagyvárosi kismackó, hanem valószínűleg boc, aki az erdőből, megszokott környezetéből kerül szokatlan körülmények közé, s emiatt életmód-változtatásra kényszerül. Bocslétének szerepei a verekedés, fára mászás, szabadság utáni vágyakozás. Ő épp abban különbözik a valódi medvéktől, amiben Micimackó hasonlít hozzájuk: nem szereti a mézet, és csak a gyerekek kedvéért győzi le averzióit. Kormos szocializációs folyamatnak veti alá a kismackót, de didaxis és moralizáló szándék nélkül, inkább ironikusan és önironikusan fogalmazza meg a beilleszkedéshez szükséges magatartásmintákat. Vackorból nem hiányzik a módszerekkel szembeni tiltakozás, lázadás, az új helyzetektől való szorongás, az ismeretlentől való félelem, s ezek a mesei medvetapasztalatok szokatlanságukkal keltenek figyelmet.

A Tandori-medvék olyan erőteljes személyiséggel rendelkeznek, hogy nincs szükségük emberi tulajdonságokra. Titkuk az, hogy ők teszik a tárgyakat és a körülöttük élőket (természetesen a verebek kivételével) medvévé. „*Mackó lesz nekik előbb-utóbb minden. Medve vagyok én, medve vagy te, medve az elefántos radír, medve a Lipton-doboz, vagyis Liptonka, és talán már a Sárga Ernő is medve.*” Az író mint Medvetalp él közöttük, s megtanulja, hogyan lehet medveszemmel figyelni a világot. Nem akar a medvékkel azonosulni, nem akarja magához idomítani őket, hanem el- és befogadja a medvelétezés minden mástól különböző voltát. „*Ők nem ugyanezt a parkot látják, amit én, gondolta Medvetalp. Ők a medve Parkot látják, de én hiába vagyok Medvetalp, azokon a kis utakon csak az ő talpuk járhat-kelhet.*” A Tandori-medvéknek „*saját MINDENÜK van mindenuitt ezen a világon*”: medvejégpálya (Kis Mackó Barlangcsarnok fedett jégpálya), medveuszoda (Nagy Mackó Barlangcsarnok fedett uszoda), kismedve-fürdőlepedő („*mert az emberfürdőlepedő az összes medvét betakarta volna, akkora volt*”), medvemozi, medveközért, medveleves, medvekonyha, medve-HÉV, medveszalámi, medvekolbász, medvesör, medvefa (Nagy Medve Park). S van medveúszás (medve-pillangó és vegyes-medve), és van medveítélet, medveszokás és mackóörömnünnep. A medvék hétköznapi élete látszólag megegyezik az emberekével: szomorúak, kíváncsiak, panaszkodnak, érdeklődnek, fogyókúráznak, tévét néznek, nyomdába sietnek, sakkoznak és filmeznek. De ezeknek a mackóknak nincs szükségük cselekvéseken túli emberi hasonlóságokra, saját öntörvényű világukból kiszólva arra tanítanak, hogy a „medveség” kitüntetett létállapot. Azt fogadják maguk közé medvének, aki észreveszi a világ rejtett kincseit (mackóit), lehajol értük, legyenek azok becsúszva, begurulva vagy beszorulva bárhova is, felveszi, biztonságba helyezi és vigyázza mindet. Akinek el sem kell mesélni a medvetitkokat, mert felismerte valamennyit egymaga.

„*Mindegyik mackó más, és mégis mindegyik mackó ugyanaz*”, mondja Medvetalp–Tandori, de bizonyára ő is tudja: Medve nem a cselekedetei révén válik valakiből, hanem abból a tudásból, hogy bár valóban „*mindenféle medve is van*”, Medvéje mindenkinek csak egy.

Orbán Ottó

HOLDKÉNT SÜT FÖL A FÁK HEGYÉN

Kányádi Sándornak

Ave, Galambfalva, fi-sarjad
tolla nyomán a vers kisarjad,
mert költő az istenadta
(tehetségét Isten adta,
nyomozta ki a *Szeku*,
miközben buzgón figyelte;
az akció fedőneve: „*Íme az elme!*”),
s mondhatnánk is, hogy *C'est tout*.

Csakhogy ez így nem volna igaz.
E vidéken a vers nem mezei gaz.
A költő itt, mint a gépész;
hogyműködhesék az ép ész,
fúr-farag, bütyköl, fusizik, le nem áll,
valamit mindig megreparál.
Van neki ehhez egy roppant főrja,
otthon, a hiuban spórolt *metafőrja*,
ami manapság olyan nagy kincs,
amilyen még a csempésznek sincs.
Így azután, ha úgy alakul,
s az örök ki-van-fönn, ki-van-alul
úgy üt ki, ahogy szokott, balul,
ő még mindig szólhat *dalul*.
És pöröly a szó, a ritmus üllő –
szikrát hány a két Küküllő.

Az ember, hogyha magyar és költő,
szót a szóba hasztalan öltő,
mielőtt érne gyászos véget,
begyűjt némi bölcsességet;
látja, a világ por és sár.
Clausenburg, Cluj, Kolozsvár,

három név a névjegyén –
(Fölvilágosult egyén!
Csepülök is érte: – Fantasztá!
Háború folyik itt; hogy azt a!...) –
Éneke túljár hét megyén,
holdként süt föl a fák hegyén.

Nagy Gáspár

EPE(PE)KÖVEK A PARNASSZOSZRÓL

*Karinthy Cini halhatatlan
író és fradista emlékének*

(A. nyári változata)

Mivel mindenből
rendre kihagyták
észrevette hogy ez
érdemes státusa lett
igazolást kért a fő-
fő kihagyóktól
a feje nem fáj
emiatt többé
gondolta
s legalább
valamit tett
mikor kérdezték tőle
hát te mért nem vagy
már a nagycsapatban?
örökké csak a fakóban
unatkozol?
cipeled a zongorát?
ilyenkor előkapta
az igazolásokat
s megmutatta
a céhbelieknek
valahai játszótársaknak
ellendrukkereknek
aki jött
persze savanyú a szőlő-
lé mondhatták amazok

pedig nemesen és nagyvonalúan
mindig csak a rizling savanykás
s holmi ószövetségi tőkét
korsókat és tömlőket emlegetett
példabeszédétől szinte
megittasulva
irigyelték is ezekért
az értékes papiruszokért
melyeken mértékadónak
mondott és föltömjénezett
rettegett kihagyók
érték- és lelkiösmérettel
megcsalt számadók
nevei sorakoztak
mint becses
dedikációk
csak a szíve kezdett
kihagyni
mondhatni ritkábban ütött
a harangnyelv
ritkábban és csöndesebben
a légzése viszont szaporább lett
és a pulzusa is
álmában sokat forgolódott
izzadt és gyakran arra riadt
most biztosan vége
a dalnak
de aztán elhessegette
nem gondolt semmit
főleg nem gondolt
rájuk velük
inkább azokra
akiket már nem
lehet kihagyni
illetve lehet
mert ez is megtörtént
számtalanszor
szóval arra gondolt
már jobb lenne velük
beszélgetni ott
a mélyfönti lakban
biztos adnának
jó tanácsot
olyanokat például hogy
nem kell annyira feltupírozni
a hitványságokat
nem kell annyira mellre szívni

szívére venni
nem is vette
ó nem ő nem
nem volt szíve
nem mellre szívni
sem szívére venni
aztán a többi
néma ó néma ő.

(B. tavaszi változata)

Persze már szégyellem is
hogy bent maradt
a kezdő 11-em
de aztán semmi tartalék
aki futkározott volna értem
a fakóban
vagy ült volna a szálkás kispadon
és volt bennem azért
csöppnyi hezit
hogy mindent vissza!
de már nem hevít
semmi sem
maradok tiszteletlenül szorongásaimmal
és várom mikor ejti a lábára
e súlyos bibliát egy jámbor olvasó.

(C. őszi változata)

Kimaradni persze mindig jó
karámon kívül több a fű
ám belül több a széna zab
vagyishogy
ha tetszik
elbőgheted magad
s eldallhatod a számadó
juhásról
ez is csak egy oltári tahó
meg szánandóbb is persze
ha kutyái szaglását követve
szamaragol a saharai ködben
vagy áll gazdája pártján
csökönnyösen helyben
bizony a helyzet akkor
ízni való!

Demény Péter

LÁNY

előttem lépkedett a lány
szellő sodorta az uton
kecses hullámos szép talány
comb mell és minden gondolom

szerettem ó mert gyönyörű
ahogy előttem járt sudáran
lobogó fényű láng ölü
fölszívódott az éjszakában

néha még káprázik szemem
golyó döfi át a sötétet
úgy tűnik itt a szerelem
és újra látom azt a szépet

már érzem tudom itt a vég
hátamat csipi ostora
elviszem el a lány nevét
nem támad föl többé soha

KOCSMADAL

a pakliban a pakliban
hej mennyi minden benne van
piros sálas amazonok
kiket szecskába vagdalok
azt mondtam neki szeretem
s ő mégse mondta szerelem
tán játszadozik ez velem
me mingyá le is teperem
mert ugye ez is benne van
a pakliban a pakliban
az el-eltörő nevetés
síkitó papírsercegés
véresre harapott ajak
elálló fülű alkonyat

hangosan hersegő fogak
eltakarod az arcodat
a pakliban a pakliban
úristen minden benne van
tollad füzeted versed is
szemed szíved s a lelked is
nappal éjszaka reggel is
tedd bele végre eztet is

Péter László

„ÁLLAM”, „NEMZET”, „NEMZETI KISEBBSÉG”

Három szó használata*

Rakovszky Zsuzsa fordítása

Történész ritkán érez szilárd talajt a lába alatt, ha kimozdul partikuláris jelenségekkel foglalkozó szakterületéről, és azzal próbálkozik, hogy elvont, intellektuális kérdésekről – mint az állam és a nemzet fogalma – értekezzen általában. Schumpeter szerint intellektuel az, aki „*a saját szakterületén kívül eső dolgokról beszél*” anélkül, hogy bármiféle „*közvetlen felelősség terhelné a gyakorlati alkalmazásért*”.¹ Zavaromat (és az olvasóét) azonban némileg enyhítheti az a körülmény, hogy még csak meg sem kíséreltem, hogy valamiféle meghatározással vagy véleménnyel álljak elő arra vonatkozóan, mit is kellene államon, nemzeten vagy nemzeti kisebbségen értenünk. Ennél sokkal kevesebbre vállalkozom. Még azzal sem kísérletezem, hogy felsoroljam, hányféleképpen határozták meg e fogalmakat a múltban vagy manapság. (Ezzel különben is soha véget nem érő vállalkozásba bonyolódnék.) Mindössze az érdekel, hogyan *használják* ezeket a szavakat a humán tudományok néhány területén. Elsősorban tehát a nyelvhasználat szemszögéből szeretném megvizsgálni az „állam”, „nemzet” és „nemzeti kisebbség” kifejezéseket.

Az elmúlt évtizedekben a filozófusok figyelme egyre inkább a nyelv használata felé fordult. Ez az érdeklődés fokozatosan gyökeret vert a társadalomtudományokban is, bár talán nem olyan mértékben, mint az kívánatos volna. Ugyanakkor a köznapi nyelvhasználat egyáltalán nem tartott lépést a tudományos nyelvhasználattal, ez pedig azért figyelemre méltó, mert a humaniorák számos területének nyelve, ellentétben

* Köszönettel tartozom Czigány Lórántnak észrevételeiért, amelyeket emez esszéhez fűzött, melyet *USES OF „STATE”, „NATION” AND „NATIONAL MINORITY”* címmel 1995 októberében a European Science Foundation belgiumi konferenciáján olvastam fel.

például a gazdaságtudománnyal, nem használ szakszókincset, hanem azonos a hétköznapi nyelvvel.

A tudomány fokozott mértékű érdeklődésének a nyelvhasználat problémái iránt több ága van. Ferdinand de Saussure neve valószínűleg nem túlságosan ismert a tudományos körökön túl, pedig a szemiotika megszületése neki köszönhető. A svájci nyelvész megtermékenyítő hatása a társadalomtudományok területén egyesek szerint csak Durkheiméhez, Freudéhoz és Wittgensteinéhez hasonlítható.² Saussure abból indul ki, hogy a nyelv nem csupán szavak halmaza, amelyben egy-egy szó megfelel valaminek, ami a nyelv használójától függetlenül létezik. A nyelv nem egyszerűen a külső valóságot képezi le, hanem önmaga is valóságformáló erő, alakítja, sőt irányítja használóinak eszméit. Alapgondolata az, hogy a kapcsolat a nyelvi jel és aközött, amire a jel vonatkozik, tulajdonképpen önkényes. Az egyén természetesén nem önkényesen, hanem közössége nyelvének konvenciói szerint használja a szavakat (nem követheti Humpty Dumptyt, aki Lewis Carroll meséjében kioktatta Alice-t: „Amikor én egy szót használok, az pontosan azt jelenti, amit én neki tulajdonítok – se többet, se kevesebbet”). De nincs szükségszerű összefüggés a szavak – a nyelvi jelek –, valamint aközött, amire a szavak vonatkoznak (ha volna, az egyik nyelvből a másikba való fordítás sokkal egyszerűbb lenne, mint amilyen). A szókincs egy-egy darabja csak a többivel való kapcsolatában határozható meg. Ez pedig minden nyelvi-kulturális rendszerben más, mert a szavak azok használóiban különböző képzeteket keltenek. Saussure megkülönbözteti továbbá a nyelv szinkronikus állapotának (azaz egy adott pillanat nyelvhasználatának) leírását és a diakronisztikus nyelvészetet (amely a nyelv időben váltakozó állapotait vizsgálja). Sok vitát váltott ki Saussure javaslata, hogy a nyelvész, amikor a nyelv egy bizonyos állapotát rekonstruálja, ne vegye tekintetbe az utóbbit (mert igaz, hogy a nyelv történetileg alakul, de az élő nyelvhasználat nem veszi tekintetbe a múltat: a használók azt többnyire el is felejtették).

Az oxfordi nyelvfilozófusok, bár más szemszögből vették szemügyre a nyelvet, Saussure meglátásaihoz hasonló eredményre jutottak. Azt vetették a múlt nagy filozófusainak szemére (Platónnak és Hobbesnak éppúgy, mint Millnek és Marxnak), hogy magától értetődőnek tekintették, miszerint „a szavaknak meghatározott jelentésük van, némileg hasonlóan ahhoz, ahogyan például a gyermekeknek szüleik vannak”. Ez aztán a filozófusokat arra a további föltevésre juttatta, hogy „pusztán a szavak elemzése információt nyújt magukról a dolgokról”, és hogy az olyan szavaknak, mint például „állam”, „állampolgár”, „jog”, „szabadság”, „bennük foglalt, azaz lényegi jelentésük van, amelyeknek a kifejtése a politikai filozófia célja”. Ez az esszencialista nézet azonban végül meddő szócséplésre vezet, mivel „a szavaknak a föltett értelemben egyáltalán nincsen jelentésük, csak használatuk”.³ T. D. Weldon a politika szókincsét vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy nem érdemes azt kérdezni, „mi az állam?”, „léteznek-e jogok?”, „megkülönböztethető-e az autoritás a hatalomtól?”. A politikai élet szókincsének legfontosabb része nem személyek vagy dolgok nevéből áll. Az a kérdés például, hogy „állam-e Liechtenstein?”, természetesen tökéletesen helyénvaló, de a választ rá a nemzetközi jogban kell keresnünk, nem pedig a politikai filozófiában. Az „állam” szónak itt jogi értelme van, és a szót köznapi, kissé homályos, de könnyen megfogható értelmében használjuk. Weldon sorra cáfolja meg azokat az érveket, amelyeket amellet szokás fölhozni, hogy az „állam” mint emberi társulás gyökeresen különbözne például a szakszervezetektől vagy akár egy krikettklubtól.⁴ Hasonlóképpen bánik el a politikai szókincs többi részével is. Weldon azonban váltig állítja, hogy ő nem szkeptikus, hanem olyan liberális,

akinek „*morális politikai értékrendje*” J. S. Milléhez hasonló: „*Mindössze a metafizikai limlomot dobtam ki belőle.*”⁵ A filozófia feladata nem a metafizikai kérdések „megoldása”, hanem annak magyarázata, hogy miért nincs szükség ezekre a kérdésekre.

Weldon és az angol nyelvterületen működő kollégái tehát a politikai filozófiát egyfajta terápiára redukálták, hasznos porszívó lett belőle, amelynek segítségével el lehet takarítani az elődeik által hátrahagyott nyelvi zűrzavart. „*A politikai filozófia halott, legalábbis pillanatnyilag*” – foglalta össze a helyzetet Peter Laslett nagy hatású sorozata, a PHILOSOPHY, POLITICS AND SOCIETY I. kötetének bevezetőjében.⁶ Am azok a hírek, amelyek a „weldonizmus fénykorában” keringtek a politikai filozófia haláláról, beleértve az állam mibenlétén való töprengés minden formáját is, erősen túlzottaknak bizonyultak. Isaiah Berlin Peter Laslett sorozatának 1962-ben megjelent második kötetében⁷ harsány igennel válaszolt arra a kérdésre, hogy: „*Létezik-e még politikai filozófia?*”⁸ Berlin szerint a politikai filozófiától, elődeink e nagyszerű alkotásától még „*új és előre nem látható fejleményekre számíthatunk*”.⁹ Az „állam” azonban attól fogva, hogy Weldon lerángatta piedesztáljáról, egyfolytában visszakozni kényszerül. A változó politikai divat is ebben az irányban hat. A „minimális állam”¹⁰ eszméje, amelyet Robert Nozick fejtett ki, könyvtárnyi irodalmat ihletett arról a témáról, miként kellene „visszagörgetni” az államot. Anthony de Jasay (Jászay Antal) THE STATE¹¹ című könyvét olvasva pedig egy idő után az olvasó a szerzővel együtt azon tűnődik, vajon nem járt volna-e összehasonlíthatatlanul jobban az emberiség, ha mindvégig ragaszkodik a természeti állapothoz.¹² És most egy időre búcsút veszünk a filozófusoktól, s figyelmünket a politika és a szociológia felé fordítjuk.

A fenti két tudomány művelőit csak kevésbé érintette az a fölbolydulás, amely a nyelvészetben és a filozófiában ment végbe. Példa erre az 1987-ben megjelent THE BLACKWELL ENCYCLOPEDIA OF POLITICAL THOUGHT¹³ „állam” című szócikke, amely átfogó, egyetemes nézőpontot igyekszik elfoglalni, amikor felsorolja a szó különféle jelentéseit. Ezek közül a leginkább közkeletű a „*politikai test*” vagy „*politikai közösség mint olyan*”. Az állam, állítja, mindig is létezett, attól fogva, hogy az emberiség fölhagyott a nomád életformával: „*egyetemes jelenség*” („*az emberiség szükségképpen államokba szerveződik*”), így szükség van annak érvényes meghatározására. A görög polisban, a középkori regnumban és a modern köztársaságban egyaránt „*van valami közös*”. A filozófusok Platóntól Hegelen át mindmáig az igazságos állam meghatározását keresték, annak a meghatározását, „*milyennek kell lennie az államnak*”, és végül eljutottak állam és társadalom megkülönböztetéséhez, amelyet a huszadik századi totalitárius ideológiák tagadtak. Szűkebb és gyakorlatiasabb meghatározása szerint az állam pusztán „*hatalmi apparátus*”, amelynek alapja a marxisták szerint az osztály, míg Max Weber meghatározása szerint „*az erőszak legitim alkalmazásának monopóliuma*” és így tovább. Ezek a redukcionista meghatározások azonban nem szükségképpen számolnak azzal, hogy „*az állam egyszersmind az emberi társadalom állandó újratermelése is*”. A társadalomelmélet-történet művelői egyrészt etimológiai alapon igyekeznek meghatározni az államot, másrészt a Bodin és Hobbes által létrehozott szuverenitásfogalom tükrében mint „*sajátosan modern jelenséget*”. Ugyanakkor ez a szemlélet mégsem áll szükségképpen ellentétben azzal a fölfogással, miszerint az állam „*egyetemes történelmi jelenség*” és „*filozófiai fogalom*”, ellenkezőleg: a két szemlélet „*az emberi lét alapvető dimenzióinak egymást kiegészítő fogalmi megközelítése*”.¹⁴ Nemigen látjuk tehát sok jelét ebben a szócikkben (vagy általában a politikai szociológusok között, ha már itt tartunk), hogy különösebben foglalkoztatná őket a nyelv aktív központú szerepének problémája.

Hosszú időbe telt, míg a történészek (vagy legalábbis némelyikük) fölfogta, hogy a nyelv mennyire elkerülhetetlenül aktív szerepet játszik a társadalmi diskurzusban. A történésznek azonban legalább a kiindulópontja eleve olyan, hogy megkönnyíti számára ezt a fölismerést. Míg a szociológus, miközben általános törvényszerűségeket keres, gyakran erőlteti rá a jelent a múltra, a történész éppilyen gyakran szemléli a jelent a múlt szemszögéből. R. G. Collingwood szerint a történész azzal foglalkozik, hogy a történeti emlékek – többségükben írott szövegek – alapján megkísérli életre kelteni a múlt szereplőinek élményeit. Ebből a szempontból nézve „minden történelem a múltban megélt gondolatok rekonstrukciója a történész elméjében”.¹⁵ A múltat pedig csak úgy tudjuk fölidézni, ha szigorú elemzésnek vetjük alá a nyelvet, hogy fölfedjük azokat a változó háttér-megkülönböztetéseket, amelyek az egyes szavakhoz társulnak. A történész számára az a gondolat, hogy „állam” címszó alatt egy zsákba rázzuk a görög poliszt, a középkori regnumot és a modern köztársaságot, egyszerűen anakronizmus, azaz a legnagyobb hiba, amit elkövethet.¹⁶ A középkori társadalomban ugyanis nem létezett a politikai hatalomnak olyan egységes formája, amelyet államnak nevezhetnénk: ehelyett a különféle csoportok hierarchiájáról beszélhetünk, amelyeknek egymáshoz való viszonyát a szokásjog szabályozta.¹⁷ Arról nem is beszélve, hogy az állam szó nem is létezett a középkorban.

Új szavak fölbukkanása mindig arra vall, hogy újfajta látásmód és felfogás hatására új fogalmak születtek:¹⁸ a tizenhatodik század folyamán és azt követően egész sorával találkozunk az új szavaknak. Machiavelli „*stato*” szava nyitja a sort, ami Bodinnál „*république*”, Hobbesnál „*commonwealth*”, „*civil társadalom*” vagy „*politikai társadalom*”. Új értelemben kezdték használni az olyan régi szavakat, mint a „*civitas*”, „*status*” és a „*res publica*”: mindez azzal volt összefüggésben, hogy egy újfajta látásmód volt születőfélben, amelynek legfontosabb vonását a szuverenitás fogalmához fűződő megkülönböztetések meghonosodása jelentette. Quintin Skinnernél olvashattunk róla nemrégiben,¹⁹ hogyan sikerült a francia „*état*” és az angol „*state*” szónak kiemelkednie a lehetséges változatok hosszú sorából, kiszorítva az összes többit, és hogyan tettek szert mai jelentéstartományukra a tizennyolcadik század folyamán. A folyamat kimenetele jó ideig nyitott volt, és mivel az „*état*” inkább normatív, semmint leíró jellegű, mindig is jelentős mértékben megőrzött bizonyos egymással konfliktusban álló gondolati elemeket. A szó azóta önálló életet él. Amikor pedig a „*Stat*”, majd később a „*Staat*” megjelent a német nyelvben és annak megfelelője más nyelvekben, mint arra Otto Hintze és mások rámutattak, a szó jelentése ugrásszerűen kitágult. A franciák és az angolok, írja Hintze, „az »állam« szót szűkebb jelentésben használják, mint mi... mivel a mi számunkra az állam konkrét egység... olyan totalitás, amely magában foglalja mind az »államot«, mind a »társadalmat«”.²⁰

A szavak dinamikus természetét, amelyet Corfield „*potenciális zsarnokságuknak*”,²¹ Weldon pedig „*hipnotikus erejüknek*”²² tulajdonított, jól szemlélteti Kelet-Európa modern kori történelme. 1848-ban a Habsburg Birodalomban élő németek, csehek és magyarok csakúgy, mint a horvát nemzeti mozgalmak, mind azzal az igénnyel léptek fel, történelmi jogokra hivatkozva, hogy ők az „állam” legitím birtokosai. Maga a szó a legtöbb nemzeti nyelvben új volt; kifejezte és gerjesztette az új politikai törekvéseket. Az eredmény: elhúzódó polgárháború. 1867 után a magyar politikának valóssággal rögeszméjévé vált a „magyar állam” és az ahhoz fűződő követelések, amelyek jó fél évszázadon keresztül uralták a politikai életet. Újabb keletű példa arra, hogy milyen feszítőereje lehet a szavaknak, ha normatív módon használják őket, Jugoszlá-

via sorsa. Azok az alkotmányos reformok, amelyek még Tito elnöksége alatt, a hetvenes években születtek, a Jugoszláviát alkotó köztársaságokat külön-külön „államnak”, sőt a „szuverenitás” hordozójának tekintették. Nem csodálkozhatunk azon, ha a köztársaságok az első adandó alkalommal kapva kaptak a lehetőségen, hogy érvényt szerezzenek azoknak a követeléseknek, amelyek mindig is ezekhez a szavakhoz kapcsolódtak.

Amit főntebb az „állam” szóról elmondtam, fokozott mértékben érvényes a „nemzet” szóra. Nehezen vitatható, hogy a „nemzet” közel sem játszott olyan fontos szerepet a nyugati politikai gondolkodásban, mint például az állam, a jog, a kötelesség vagy a szabadság. A határon föl kell mutatnunk az útlevelünket, amikor azt kérdik tőlünk: „*What is your nationality?*” Ebben a mondatban a „nemzet” szó voltaképpen az „állam” szó háttára kapaszkodik. John Plamenatz *MAN AND SOCIETY* (1963) című összefoglaló munkájában, amelyben a politikai filozófia főirányait elemzi a középkortól napjainkig, a „nemzet” fogalmával egyáltalán nem foglalkozik, és a nacionalizmusról is csak mellékesen ejt néhány szót. Ennek azonban nem az az oka, mintha nem érdeklődne a téma iránt. Plamenatz mindazt, amit a nacionalizmusról gondol, más helyütt fejtette ki,²³ nem pedig a nyugat-európai politikai elméletek analízisét tartalmazó könyvében. Ma már elmondható ugyan, hogy többé a Nyugat sem különbözik annyira e tekintetben a világ többi részétől, mint valaha – elegendő, ha az ír kérdésre, a skót, walesi, flamand és baszk nacionalizmusra vagy akár a quebeci helyzetre gondolunk.

Kétségtelen, hogy a „nemzet” szóban rejlő hipnotikus erő olyan jelentős, hogy a politikai szókinccs elemei közül talán csak a „szabadság” és a „jog” vetekszik vele ilyen szempontból. A nemzetről gyakran úgy beszélnek, mintha létező személy volna, vagy legalábbis a politikai diskurzus objektív tényezője. A szakemberekre ez természetesen nem vonatkozik. A nemzettel és a nacionalizmussal foglalkozó szociológiai munkák, amelyek gomba módra szaporodtak az elmúlt évtizedekben, lehetővé tették számunkra, hogy az egész tárgykörben világosabban lássunk. Abban a kérdésben viszont, hogy miért állítja magáról az egyik csoport, hogy különálló nemzetet alkot, míg egy másik nem, még mindig csak a sötétben tapogatódzunk. Se a földrajzi adottságok vagy az eredet, a gazdasági érdekek, intézmények, vallás vagy e tényezők valamilyen kombinációja nem nyújt ellenőrizhető adatokon alapuló általános magyarázatot. Még a külön nyelv léte sem tekinthető egyszerű „ténykérdésnek”, hanem posztulátumnak, amely nemritkán csak követi és nem megelőzi azt a követelményt, hogy a nyelvet beszélő csoportot külön nemzetnek tekintsék.²⁴ Ez teljes mértékben elmondható a horvát, a szlovák, a macedón, a gael és a walesi nyelvről. Egy nemzet léte vagy nemléte nem ténykérdés a szó hétköznapi értelmében, amelyet igazolni vagy cáfolni lehetne. Nemzetek az emberek elméjében „léteznek”, a múlt emlékei, közös törekvések és a jövőről alkotott elképzelések formájában. És mindenképp annak a mágikus erőnek köszönhetik létüket, amely azáltal tulajdonít identitást az egyénnek, hogy megnevezi: „Ruritániai vagyok, ez az én nemzeti identitásom!” Pusztán e kijelentést hallva nem tudjuk eldönteni, mit is jelent voltaképpen. Jelentheti azt, hogy büszke vagyok származásomra, hogy hűséges vagyok a közösséghez, amelyhez tartozom, hogy úgy vélem, meg kell kapnom a lehetőséget, hogy képességeimet a ruritán kultúra keretein belül fejlesszem ki. Továbbá jelentheti azt is, hogy nekünk, ruritániaiaknak jogunk van hozzá, hogy tulajdon államunkban éljünk, nem pedig Kákániában. De jelentheti azt is, hogy úgy véljük, a „Fűre lépni tilos!” feliratot parkjainkban kizárólag ruritán nyelven kívánjuk olvasni és így tovább. Tudomásom szerint eddig még senkinek nem tűnt föl,

hogya a „nemzeti identitás” kifejezés, amelybe ma lépten-nyomon beleütközünk, bármerre járunk is a földön, a nyolcvanas éveket megelőző időkből jóformán nem is létezett.²⁵

Mivel lehetetlenség egyértelműen kijelölni, milyen kritériumok alapján tekinthető egy adott csoport nemzetnek, és mert magához a szóhoz különféle képzettársítások tapadnak, nem áll módunkban kidolgozni egy olyan, verifikálható tényeken és általánosan elfogadott érveken nyugvó módszert, amelynek segítségével dönteni tudnánk olyankor, amikor egymással versengő nemzeti identítások jelentik be igényüket ugyanarra a népre vagy területre. Kívülállók természetesen megpróbálkozhatnak közvetítéssel, és (hatalmi alapon) megállapodást kényszeríthetnek a konfliktus szereplőire, amely néha ideig-óráig elfogadhatónak bizonyul. Általánosságban véve azonban a nemzeti ellentétek megoldhatatlanok. És ebben fontos szerepet játszik az emlékezet: az a tény, hogy a szemben álló csoportok egymással ellentétben álló képet őriznek magukban a múltból. Költőkkel, idealista liberálisokkal és szocialistákkal gyakran megesk, hogy a szekert fogják a lovak elé, amikor azon erősködnek, hogy egy adott területen a nemzetek közötti konfliktusokat egy „valóban demokratikus” rendszerben pártatlan és méltányos döntések segítségével meg lehet oldani. Ady például hitt benne, még az első világháború előtt, hogy békét lehet teremteni a magyarok, románok és szlávok között,²⁶ hiszen végtére is közös történelmet éltek át, és legfőbb ideje, hogy okuljanak végre történelmükből és elkezdjenek együttműködni egymással. Ha a múlt csakugyan „közös” volna, akkor valóban nem lenne akadálya, hogy az egyes népek okuljanak belőle, és talán meg is tennék, csakhogy éppen az a bökkenő, hogy az egymással szemben álló nemzetek történelmi tapasztalatai soha nem közösek. Sőt ellenkezőleg: ha a nemzeti konfliktusok mélyére ásunk, ott leginkább éppen az egy és ugyanazon történelmi eseményről őrzött gyökeresen különböző emlékeket találunk.

Még fontosabb ennél – és ebben manapság a megfigyelők többsége egyetért –, hogy a demokrácia önmagában nem képes a nemzeti konfliktusok megoldására (és nem is erre találták ki). Mindent összevéve, a liberális demokratikus rend voltaképpen azt jelenti, hogy a nép ezért vagy azért úgy döntött, hogy a hatalom gyakorlói neki legyenek felelősek. Ha azonban éles ellentétek vannak egy országon belül arra nézve, hogy kik is alkotják voltaképpen a népet, akkor ez a döntés nem jöhet létre. Másként fogalmazva, a demokrácia akkor működik, ha az állampolgári kötelezettséget nem ássa alá egy olyan közösség iránti hűség, amelynek határai nem esnek egybe az állam szervezetébe tartozó néppel. Azokban a helyzetekben, amikor a kétféle lojalitás konfliktusba kerül egymással, a többség döntésén alapuló demokratikus elv nem alkalmazható. A demokrácia ugyanis konszenzuson alapuló kormányzati forma. Ugyanakkor nem várhatjuk el, hogy mindig minden kérdésben konszenzus jöjjön létre. A legtöbb esetben, legalábbis a modern korban, az egyetértést csak a többségi elv alkalmazásával sikerül elérni, amelyet (normális esetben) a kisebbségben maradtak is elfogadnak, akkor, ha úgy érzik, egy és ugyanazon néphez tartoznak. Ez a probléma korántsem új. A tizenkilencedik században a „soknemzetiségű állam” problémájaként volt ismeretes. A kisebbségben lévő nemzetiségi csoportok úgy próbálták megvédelmezni magukat a többségtől, hogy kollektív jogokat, valamint nemzeti státusuk és területi autonómiájuk elismerését követelték. A többségi nemzet ezeket többnyire azon az alapon tagadta meg tőlük, hogy az államon belül csak egyéni jogok létezhetnek. Ennek folyamánya volt a szembeállítás, például a Habsburg Birodalmon belül, a „nemzetek”, azaz politikailag szervezett népek és a „nemzetiségek” között: csak az előbbiek rendelkeztek

saját, körülhatárolt területtel, az utóbbiak nem.²⁷ Ez a két elnevezés kulcsszerepet játszott ugyan, ám önkényesen, jobban mondva a hatalmi konfliktusok kimenetelének megfelelően alkalmazták őket. És nemcsak a többségi nacionalisták, magyarok és németek tették ezt, a legtöbb liberális is ezt tette. Úgy érveltek ugyanis, hogy a politikai jogok az állampolgárságban gyökereznek, és ha elismernék a nemzetiségek jogát a területi autonómiához, ezzel aláásnák a liberális szabadságjogokat.²⁸

Végezetül arról, hogyan jelenik meg a „nemzeti kisebbség” a liberális politikai filozófiában mostanában. Mint már utaltam rá, a nyugati politikai filozófia hagyományosan csekély érdeklődést tanúsít a nemzeti konfliktusok iránt. Ez tulajdonképpen csak bizonyos főntartásokkal állítható. Megkockáztatható az általánosítás, hogy Nyugat-Európában a filozófiai elemzés központjában eleinte a család, később pedig az egyén jogait és kötelességeit találjuk a politikai hatalommal szemben. Ez ember története Hobbes, Locke, Bentham, Hegel, Mill és Marx szemléletében kimondva-kimondatlanul mint az egyén jogain és kötelességein alapuló modernitás felé haladó egynemű és egyöntetű elbeszélés jelenik meg. Más filozófusok azonban, jobb érzékkel az iránt, hogy a társadalmi fejlődés többirányú, nem érték be azzal, hogy a racionális döntéseket hozó „absztrakt”, elszigetelt egyént tekintsek kiindulópontnak. Az egyének ugyanis valójában különböző sajátos közösségek tagjai, és ezektől függetlenül nem is léteznek. Ennek a felfogásnak egyes elemeivel már jóval Herder előtt is találkozhatunk, Bodinnál, Hume-nál és még inkább Montesquieu-nél, Rousseau-nál és Burkenél. A tizenkilencedik században számos angol és kontinentális liberális támadta az individualizmus túlzásait ezen az alapon.²⁹

Ahogy Isaiah Berlin megjósolta, a politikai filozófia, miután a háború után hosszú évekig tetszhalott volt, újra életre kelt. John Rawls *A THEORY OF JUSTICE* című könyve, amely 1971-ben jelent meg,³⁰ új korszak kezdetét jelentette. Rawls, fölhangyva korábbi utilitarizmusával és az állam iránti kizárólagos érdeklődésével, a szerződéselméletbe lehelt új lelket. Munkájában a javak igazságos elosztásával és az egyén jogaival foglalkozik. A könyv nyomán a liberális filozófia tábora kettészakadt individualistákra (bár ezek sem álltak valamennyien Rawls oldalán) és komunitáriusokra (Charles Taylor, Alasdair MacIntyre, M. Sandel és sokan mások). Itt nem áll módomban jelentőségéhez méltón ismertetni az érdekes vitát, amely éveken át folyt a két irányzat között.³¹ A komunitáriusok úgy érvelnek, hogy az egyén, aki racionális döntés útján választja meg életstílusát, egész egyszerűen nem létezik. Az egyént ugyanis annak a közösségnek a kultúrája határozza meg, amelynek tagja. A közösség normatív fogalom, és úgy kell tekintenünk, mint a moralitás, következésképp a jogok forrását. A komunitáriusok egy része odáig is elmegy, hogy kijelenti: az erkölcsről valójában nem is lehet univerzalizisztikus fogalmakban gondolkodnunk.³² A komunitárius filozófusok ugyan általában nem foglalkoznak politikai megoldások kidolgozásával, de filozófiájukból tulajdonképpen következik az autonómiához való jog, sőt a közösségek joga az államtól való elszakadáshoz.

Több liberális filozófus nem ért ugyan egyet a komunitáriusok érveivel, de éppoly kritikusan szemléli a hagyományos individualista fölfogást is. Elutasítják a komunitáriusok morális relativizmusát, ugyanakkor elismerik annak fontosságát, hogy minden egyén valamilyen kulturális közösség tagja. Will Kymlicka például úgy érvel, hogy a komunitárius célok legtöbbször a hagyományos liberalizmus központi tételén keresztül is megvalósítható: ez ugyanis azt írja elő az állam számára, hogy maradjon pártatlan az egyének által választott különféle életstílusokkal szemben. De a pártatlanság nem

jelent azt, hogy az államnak tartózkodnia kell a beavatkozás minden formájától. A közhatalom ugyanis éppen beavatkozásával teremtheti meg azokat a feltételeket, amelyek között az egyén képes racionális döntést hozni saját identitását és életstílusát illetően.

A megreformált individualista liberalizmus elveiből csak úgy árad a józan ész, ám gyakorlati értékük korlátozott. Csak ott érvényesülhetnek, ahol a szilárd jogrend és az egyén jogainak liberális fölfogása már amúgy is gyökeret eresztett, mint például Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában.³³ A világnak azokon a részein azonban, ahol ezek az elvek még nem szilárdultak meg, és ahol a nemzeti konfliktusok egyébként is a leghevesebbek, mint például Kelet-Európában, a nemzeti kisebbségek gondolkodását a többség iránti gyanakvás és félelem alakítja. Olyan kormányok uralma alatt élnek, amelyek hírét sem hallották a *neutral concern* liberális elvének. Ezekben az országokban a kisebbségek aligha érik be azzal, ha pusztán egyéni jogokat ígérnek nekik. Ezért csengenek olyan vonzón az ő fülükben a komunitáriusok érvei. Amint egyszer elfogadtuk a posztulátumot, hogy identitása megőrzésének érdekében egy kisebbség kollektív jogokkal rendelkezik, úgy tűnik, megtaláltuk a morális alapot a területi³⁴ autonómia követeléséhez. De megtaláltuk-e csakugyan?

A területi autonómia kérdéséhez tartozik az az empirikus kérdés is, hogy melyek lennének az autonómia bevezetésének várható következményei. A European Science Foundation néhány évvel ezelőtt a „nem domináns etnikai csoportok”³⁵ vizsgálatára kutatócsoportokat szervezett. Ám ez a terminológia hamis: ha az etnikai csoport fogalmába beleértjük a területhez való jogot is, akkor minden kisebbség értelemszerűen dominál a maga területén. Ugyanis minden kisebbségnek szükségképpen megvan a maga kisebbsége, bárhogy jelöljük is ki a határait.³⁶ Jászay Antal érzékletes leírása szerint: „*A csoportidentitás legfőbb problémáját matrjoskababa-problémának nevezhetnénk: amikor kettőcsavarjuk a babát, a belsejében egy kisebbet találunk, amit aztán szintén kettényithatunk, hogy egy még kisebbre találjunk benne, amelyet szintén ketté lehet csavarni, hogy egy annál is kisebbre akadjunk és így tovább... El kell döntenünk, hol az a pont, amikor az egészet abbahagyjuk, és többé nem csavarjuk ketté a babát, hogy még kisebbeket és még oszthatatlanabbakat találjunk a belsejében. A folyamat egyellen igazságos, morálisan támadhatatlan végpontja csak a legeslegutolsó baba lehet, vagyis a szétszavarhatatlan egyén...*”³⁷ Jászay matrjoskababája azt példázza, hogy csak önkényesen választhatjuk meg, melyik ponton nem ismerjük el többé jogosnak egy csoportnak azt az igényét, hogy különálló, identitással rendelkező egységnek tekintsük.

És ezzel visszaérteztünk kiindulópontunkhoz, ahhoz a fölismeréshez, milyen nehéz elválasztani a „tényeket” a nyelvtől. A különféle társadalmi törekvések új kifejezéseket hoznak létre. Ugyanakkor ezek a törekvések a meglévő társadalmi szókincsből is táplálkoznak, amelynek megvan a maga saját formálóereje. Az „állam”, „nemzet” és „nemzeti kisebbség” szavak különféle használata is azt bizonyítja, hogy a nyelv nemcsak leírja, hanem maga is alakítja a „valóságot”. A szavak nem egyszerűen jelölik vagy tükrözik a „dolgokat”, hanem ahhoz is megvan a hatalmuk, hogy saját képükre formálják őket.

Jegyzetek

1. Joseph A. Schumpeter: CAPITALISM, SOCIALISM, DEMOCRACY (1942). London, 1957. 146–147.
2. Penelope J. Corfield, szerk.: LANGUAGE, HISTORY AND CLASS. Oxford, 1991. 4–5.
3. T. D. Weldon: THE VOCABULARY OF POLITICS. Penguin, 1955. II. f. és 18. f.
4. Uo. 45. f.
5. Uo. 15–16. o. Akkoriban sokan vallották, hogy az a kérdés, milyen is a „jó állam”, nem filozófiai probléma, amelyet akkor tudunk megoldani, ha előbb tisztázzuk a legfontosabb fogalmak jelentését, hanem lényegében a politikai intézmények állapotára vonatkozó empirikus kérdés. Vö. uo. 178–179.
6. 1956, Oxford. VII.
7. Peter Laslett és W. G. Runciman, szerk.: PHILOSOPHY, POLITICS AND SOCIETY, második sorozat, Oxford, 1962.
8. Uo. 1–33.
9. Uo. 4.
10. Robert Nozick: ANARCHY, STATE, AND UTOPIA. Oxford, 1974.
11. Oxford, 1985. A könyv a demokrácia mellett fölhozható liberális érvek éles bírálata.
12. Uo. 3–5. A CHURNING (KÖPÜLÉS) című fejezet, 232. f. és 282. o.
13. David Miller, szerk., Oxford. Az „állam” című szócikket Murray Forsyth írta.
14. Uo. 503–506.
15. R. G. Collingwood: THE IDEA OF HISTORY. Oxford (1946), 1961. 282–283., 215.
16. Kelet-Európában sok történész még mindig fölleli a középkori írásos dokumentumokban az „állam”-ot.
17. John Plamenatz: MAN AND SOCIETY. 1963. I. köt.; Quintin Skinner: THE FOUNDATIONS OF MODERN POLITICAL THOUGHT. Cambridge, 1978. II. köt.
18. Quintin Skinner: THE FOUNDATIONS. I. köt. X., II. köt. 352.
19. „The state”, in: POLITICAL INNOVATION AND CONCEPTUAL CHANGE című kötetben, szerk. Terence Ball és mások. Cambridge, 1989. 90–131.
20. Idézi James van Horn Melton: „SOCIETY” IN GERMANY című tanulmányában, in: Penelope J. Corfield: i. m. 148.
21. I. m. 12.
22. Weldon „a szavak hipnotikus erejéről” beszél, amely az „abszolút mérce illúzióját” kelti bennünk, i. m. 30–31.
23. Lásd a NATIONALISM című kötetben (London, 1976, szerk. E. Kamelka) a Plamenatz által írott fejezetet, és ALIAN RULE AND SELF-GOVERNMENT című korábbi munkáját (1960).
24. Önmagában eldönthetetlen, mi tekinthető különálló nyelvnek és mi egyszerűen csak nyelvjárásnak.
25. Az a gyanúm, hogy ezt a kifejezést az „etnikai identitás” mintájára alkották, ez utóbbi pedig az Egyesült Államokból került át Európába, ahol azután futótűzként terjedt a nyolcvanas évek elején.
26. Ady Endre és Jászi Oszkár eszményei időnként ma is megtalálhatók magyar értelmiségi körökben.
27. A „nemzetiségnek” nincsen joga önálló területre, viszont amikor a magyar–horvát Nagodba 1868-ban elismerte Horvátország autonómiáját, ezzel együtt azt állította, hogy szemben a szász, szlovák, rutén, román és szerb „nemzetiségekkel”, a horvátokat külön „nemzetnek” tekinti.
28. Sok német liberális gondolkodott így, nálunk pedig például Eötvös József.
29. Például Hippolyte Taine és Leslie Stephen, hogy csak kettőt említsünk a sok közül.
30. Lásd még Rawls korábbi cikkét, Laslett és Runciman szerk., második sorozat, 1964. 132. f.
31. Lásd például: Charles Taylor: HEGEL. Cambridge, 1975; uő.: MULTICULTURALISM AND THE „POLITICS OF RECOGNITION” (kommentárokkal). Princeton, 1992; Will Kymlicka: LIBERALISM, COMMUNITY AND CULTURE. Oxford, 1989; Shlomo Avineri és mások: COMMUNITARIANISM AND INDIVIDUALISM. Oxford, 1992.
32. Michael Walzer és Alasdair MacIntyre, in: Shlomo Avineri: i. m. 4. f. stb. (az „erkölcs” és „igazságosság” szavak elemzése azt bizonyítja, hogy ezek kulturálisan determináltak); A. MacIntyre: AFTER VIRTUE. A komunitáriusok sokat merítettek Weldon munkáiból is.
33. Nem véletlenül. Will Kymlickát (aki nem

fogadja el a kommunitarizmust) kanadai, bennszülött indiánok és más csoportok helyzete foglalkoztatja elsősorban.

34. Mert ha (mondhatnánk) a nemzeti autonómia nem jelenti egyszersmind a saját területhez való jogot is, akkor fölösleges kollektív nemzeti jogokat követelni, hiszen az egyesülési jog ugyanúgy megteszi.

35. A kifejezés (tudtomon kívül) még a jelen tanulmány alapját képező előadásom címébe is becsúszott a konferencia programjának első változatában.

36. A Habsburg Birodalomban a magyarok mint elnyomott nemzet 1848-ban autonómiát követeltek maguknak egy olyan területen,

amelyen a lakosság kevesebb mint negyven százalékának volt magyar az anyanyelve. A szerb vezetők az autonóm Magyarországon autonómiát követeltek a szerb kisebbségnek egy olyan területen, a Vajdaságban, ahol a népességnek alig egyharmada beszélt szerbül és így tovább. Ahogy továbbhaladunk, minden kisebbségen belül találunk valamilyen újabb kisebbséget.

37. Anthony de Jasay: LIBERTIES, RIGHTS AND THE STANDING OF GROUPS. In: P. Foss, szerk.: ECONOMIC APPROACHES TO ORGANIZATIONS AND INSTITUTIONS. Aldershot, 1995. 263. (NB. a Jászay által használt „*unscrewable individual*” kettős értelme lefordíthatatlan.)

BRANDYS ÚJ NAPLÓJA

Brandys húsz éve nem ír regényt, a RONDÓ volt az utolsó s egyben a legjobb is (már hét éve ott a fordítása az Európa Kiadónál a megjelenés minden reménye nélkül). E két évtized legnagyobb részét naplóírással töltötte, 1978-tól 1987-ig írta a HÓNAPOK-at, ebből elsőként a *Máshonnan Beszélő*ben jelentek meg magyarul részletek.

1981 decemberében emigrált, Párizsban él, hét éve immár „minden kényszer nélkül”, kerülve a heroikus emigráns pózát. Néhány éve kezdett megint naplót írni, ebből ZAPAMIĘTANE (EMLÉKEZETBŐL) címmel jelent meg egy vékony kötet (WYDAWNICTWO LITERACKIE, Kraków, 1995). Legfőbb témája a lengyel irodalmi

élet, némi nosztalgiával tér vissza a szerkesztőségek, alkotóházak, fekete-tengeri nyaralások és az írószövetségi szalonélet egzotikus világába. Hű marad az anekdota legősibb hagyományaihoz: történeteiben az erotika és a politika kerül előtérbe.

A részletben szereplő író, Wilhelm Mach (1917–1965) nálunk kevésbé ismert, bár AGNIESZKA című regénye magyarul is megjelent (Európa, 1966). Lengyelországban nemrég még fontos írónak tartották, HEGYEK A FEKETE-TENGER-NÉL (1961) című regénye korai példa a lengyelül autotematikusnak, magyarul öntükrözőnek nevezett típusra.

Mihályi Zsuzsa

Kazimierz Brandys

EMLÉKEZETBŐL

Mihályi Zsuzsa fordítása

1945 késő tavaszán Krakkóban ismertem meg Wilhelm Machot. Épp a FALÓ című regényem korrektúráján dolgoztam, a könyv egy különcről szól, aki annyira fél az élettől, hogy ki sem mozdul otthonról, csak az élet látogat el hozzá: a háború, amely csapdákat és veszélyeket rejteget. Megjelent belőle egy részlet a *Twórczośćban*. Az írók házában laktunk, a Krupnicza utcában, apró szobám volt a legfelső emeleten vagy inkább a tetőtérben, a berendezés egy asztal, két szék és az ágy. Ültem a kéziratoldalak fölött, amikor halk kopogást hallottam az ajtó felől. Belépett a vendég, és mögém állt. Amikor hátrafordultam, arrébb lépett. Nagy fején svájcisapkát viselt, és vastag szája volt, mint a négereknek. Különös, sugárzó tekintettel, szinte elbűvölten nézett, majd elővett egy hatalmas orgonacsokrot. – Köszönöm – mondta. Letette az orgonát az asztalra, és távozott.

Később bevallotta, hogy ezzel mondott köszönetet a *Twórczośćban* megjelent regényrészletemért. Összebarátkoztunk. Húsz évig tartott a barátságunk Krakkóban, később Varsóban, együtt voltunk Zakopanében és a Visztula menti Kazimierzben, mindketten tagjai voltunk a *Nowa Kultura* szerkesztőségének, órákig beszélgettünk nálunk az Óvárosban, gomolygott a füst a Sport cigarettából, ezeket kettőtörve, üvegszipkába nyomva szívta. Barátságunk nem volt mentes a kritikától. Nem szerettem, ha a vőlegényeit is magával hozta, nem mindig találtam őket bizalomgerjesztőnek. Ezt soha nem bocsátotta meg nekem. Abszolút barátságot követelt, szenvedett, én viszont akkor még nem értettem, milyen a homoszexuálisok gyötrelme, messze volt még akkoriban a mai nyílt és emancipált életük. Egyik éjjel a zakopanei Watrából szánon vitt haza bennünket egy gurál, részegek voltunk mind a ketten. Hó, fagy, fölöttünk csillagok és a csupasz Krupówki. A gurált elönthette a kozmikus áhítat, mert odaszólt a lónak: – Gyíte, Baška! Föl az égbe! – Wilek fölállt a szánon, és hirtelen óbégatni kezdett. Bepanaszolta Istennél az embereket, a világot, és szeretetért esedezett. Nem sokkal azelőtt hagyta el valaki. Elvittem az Astoriába. – Mitől búsult neki annyira az az úr? – kérdezte a gurál visszafelé. Azt feleltem: – Megbántotta a barátja. – Úgy gondolok vissza most erre az esetre, mintha ez lett volna az első felvonásban a karosszék fölött lógó puska, amely eldördül, mire véget ér a harmadik felvonás.

Antoni Słonimski a Rózsák sétányán lakott. Szomszédja volt Ważyk, Kott, Żółkiewski és Kruczkowski. – Mach Kruczkowski embere – mondta egyszer Antoni a Czytelnik Kiadó éttermében –, mindig ott látom az ajtaja előtt. Biztosítottam róla, hogy téved, Mach a legbizalmasabb magánügyben jár Kruczkowskihoz; mire Antoni rosszalóan rám nézett: – Naiv vagy, bogaram.

De én tudtam, mit beszélek. Kruczkowski nemcsak az Írószövetség, hanem a Lengyel–Bolgár Baráti Társaság elnöke is volt. Wilek Mach már jó ideje kilincselte nála ösztöndíjért egy ifjú bolgár számára, akivel a Fekete-tenger partján ismerkedett meg.

Évekkel később találkoztam ezzel a bolgárral Sopotban. Válságos időszakba ért Wilek Machhal való kapcsolatam. Kölcsönösen megsértettük egymást, de már korábban

is voltak köztünk nézeteltérések. Hogy min vesztünk össze? Egy tojáson. Egy nyers tojás volt az oka, mert beleütöttem a kutyám tálkájába az elesége mellé. Wilek fölháborodott. Ordítani kezdett, hogy a háború előtt az ő falujában, Rzeszów mellett csak húsvétkor ettek tojást, és gyerekkorában, amikor télen tüzelőjük sem volt, a szecskával teli zsákba tették őket. A sótan, zsírtalan krumpliról óbégatott, és a hering sós levéről, amit karácsonykor kaptak. – Az volt a desszert! – ordította. Olyan jellemvonásokkal vádolt sápadtan és ellenségesen, amelyekről magam sem tudtam, kimetszette őket a helyükből, mint egy sebész, ami annál nagyobb ámulatba ejtett, mert mindezek ellenére biztos voltam benne, hogy ragaszkodik hozzám. Csak reakción láttán csillapodott le: figyelmesen néztem, hallgattam, és nem szakítottam félbe egy szóval sem. Talán meg is bánta a kirohanást, mert elhallgatott.

Ma már nincs kétségem afelől, hogy engem is elbűvölt és megigézett a hódolat művészete és az ösztönös éleslátás képessége, amivel másokat megítélt, de ezt ritkán árulta el. Ismerte a poklokat, a magát éppúgy, mint másokét, ebben rejlik a varázslók ereje. Varázsló volt ez a parasztlegény, fejből szavalta az ODÜSSZEIÁ-t, közben legeltette a teheneket. Ha négerek közt él, szarvakat viselt volna a sisakján, és mindentudó lett volna. Biztosan tudta, hogy nem rajongok a könyveiért, nem tetszett sem a ROZSDA, sem a HEGYEK A FEKETE-TENGERNÉL. A HEGYEK nem sokkal sopoti tartózkodásunk után jelent meg, és éreztem, hogy neheztel rám visszafogott véleményemért.

Alacsony és kigyúrt fiatalember volt a bolgár. Az arca szép és ravasz. A ZAIKS házában laktunk, ők az egyik szobában, én a szomszédban. Gyakran átszűrődött a falon Wilek behízelgő, gyöngéd hangja. Szerintem a bolgár nem ismerte föl, hogy ez homoszexuális közeledés, talán nem tudta, miért van úgy oda érte ez az őszülő halántékú lengyel. Láttam, hogy a strandon szemügyre vette a nőket. Wilek hallgatott, és búsult. Féltékeny volt a nőkre. Aggasztott a dolog. Boldogság és kétségbeesés váltakozott a szemében, ha a bolgár napbarnított vállára nézett. Többször előfordult, hogy vacsora után a bolgár fölszívódott. Ilyenkor rávettem Wileket, hogy sétáljunk egyet a mólón vagy a parton. Séta közben vicceket meséltem neki, hogy kimozdítsam vagy inkább kiszakítsam kábulatából. Tudtam, hogy állandóan a bolgárt keresi a tekintetével. Csak sötétedéskor mentünk haza.

Nem is az együttérzés vagy az irgalom vezetett elsősorban, inkább az, hogy idegenkedem az abszurdtól. Wilhelm Mach volt az egyik legintelligensebb ember, akit valaha ismertem. Nem tudtam megérteni, hogyan ejthette rabul ilyen közönséges lény. Lehet, hogy nem volt rossz gyerek a bolgár, csak azért mászkált el esténként, hogy hajlamaihoz illő kalandot keressen, biztosan föl sem merült benne, hogy kegyetlen ez a viselkedés. Az elutazásuk előtti napon javasoltam, hogy vacsora után menjünk el együtt borozni a Grand Hotelbe. Wilek hálásan pillantott rám. A kávéházban szokatlanul ékesszóló voltam, és pohárköszöntőt mondtam a HEGYEK A FEKETE-TENGERNÉL tiszteletére. A szomszéd asztal mellől két nő meresztgette ránk a szemét. Már távozásban voltunk, amikor észrevettem, hogy a bolgár invitáló mozdulatot tesz felénk, mint ha megbeszélte jelük lett volna. A kijáratnál rögtön elillant. Wilek szeme olyan volt, mint a halottaké. Hívtam, hogy jöjjön be hozzám még egy percre, beszéljessünk, de elutasított. Megértettem, hogy egyedül akar maradni. Várni akart.

Másnap, elutazásuk napján ömlött az eső. A DZSÓKER végét írtam Sopotban, az írógép kopogása és a szakadó eső zaja miatt nem hallottam, hogy valaki kopogtat. Csusromvizes svájcisapkában volt, hatalmas csokor lila orgonát tartott maga előtt, tele volt vele a két keze. – Köszönöm – suttogetta, és letette az asztalra a virágot. A korábbi vo-

nattal utaztak el, én még maradtam a hét végéig. Aztán visszamentem Varsóba, ott reggel csörgött a telefon, és megtudtam a hírt, hogy Wilek Mach halott.

Mérget vett be éjjel, míg várta a bolgárt, aki megszökött a kocsmából, ahol népes társasággal italoztak. A bolgár hajnalban ért haza, és vagy nem tudott, vagy nem mert orvost hívni. Állítólag előző nap Wilek feltárta előtte vágyait, és a fiú megrémült. Jegyzeteim között évek óta van egy ilyen feljegyzés: „Xander – Kraków 45 + Sopot 65 – két orgonacsokor.” Xander az egyik neve a HEGYEK A FEKETE-TENGERNÉL hősének.

Olvasom, amit leírtam, és az az érzésem, hogy a két orgonanyalábban van valami giccsesen melodramatikus. Wilek Mach nem olyan volt, mint a giccses melodramák alakjai. Mindent pontosan úgy írtam le, ahogy megtörtént. Előfordul, hogy maga az élet rendezi az eseményeket szentimentális melodramává. Az a kérdés, le kell-e írni ilyenkor. Azt hallom: – Nem is rossz, ahogy bemutatkozol. Kétszeresen föl vagy virágozva...

Tényleg nem erről akartam beszélni.

Fennmaradt a naplója, a halála előtti utolsó percekig vezette. Az íróasztalfiókjában egész halom régi füzetet találtak. A teljes naplót lepecsételte egy bizottság, és elrendelte, hogy a kézírathoz harminc évig nem nyúlhat senki. A határidő tehát 1995-ben jár le.

Feltehetőleg engem is sokszor megemlít Wilek Mach a naplójában, néha baráti, máskor elítélő hangon. Mégis több volt, ami összekötött bennünket, mint ami elválasztott. Hiányzik a barátsága. Hiszen végeredményben a szó legteljesebb értelmében barátok voltunk – abban az értelemben, amelyet nem csökkenthet a legnagyobb távolság sem térben, sem időben. Harminc év után úgy jelenik meg előttem Wilek a fejébe húzott svájcsapkájával, ragyogó tekintetével és az ázott orgonacsokorral, ahogy valaha megjelent a lakásomon. Barátom szelleme jóindulatú szellem. Mosolyogva nézzük egymást a folyó két partjáról, ahol együtt töltött időnk folyik.

A megszeppent bolgáron kívül még négyen ültünk Wilhelm holtteste mellett. Görscsös haláltusát vívhatott; a fehér takaró alatt kirajzolódtak teste körvonalai, hegyesen kiállt könyöke és térde a halotti lepel alatt. A jelenlévők közül senki sem kívánta, hogy kitakarják az arcát. Hálás voltam nekik, mert attól félttem, olyannak őrzi meg az emlékezetem.

A Krisztus utáni első századból fennmaradtak római szarkofágok, amelyekre ezeket a betűket vészték: nf. f. ns. nc. Ezek latin szavak kezdőbetűi: „*Non fui. Fui. Non sum. Non curo.*” Azaz: „Nem voltam. Voltam. Nem vagyok. Nem törődöm velem.”

Ez persze keresztényietlen, ellentétes a halál utáni üdvözülés hitével és minden vallással, amely a lélekvándorlást hirdeti. Talán a rómaiak nem hittek a lélek halhatatlanságában. A születés előtt semmi sem volt, a halál után semmi sem lesz, a kettő közt fölvilan valami, ezt hívják életnek. Biztosan ezért határozták el magukat olyan könnyen az öngyilkosságra. Felválták az ereiket, vagy kardjukba dőltek, így tértek vissza a gondtalan nemlétebe. Isteneik nem csodálkoztak ezen. Nem tudom, hogy valóban öngyilkos lett-e Wilhelm Mach, vagyis meg akarta-e tenni, és csak az ifjú bolgár okozta szerelmi csalódás miatt tette. Már jóval korábban bizalmasan elárulta Ewa Otwinowskának, hogy tökéletesen nyugodt, mióta mérget hord magánál. Szerelmi csalódás, kétség sem fér hozzá. Olyan szerelem volt ez, amit nem hagytak jóvá az istenek. A bolgárból jó esetben egy könnyecsepp lett, kár rá szót vesztegetni. Nem volt ez római öngyilkosság, talán csak a fájdalomtát fejezte így ki, ezzel mért büntetést arra, aki megszemélyesítette az önfeléd, boldog létezését: látod, mit csináltál, most te fogsz szen-

vedni, te fogsz félni az élettől. A bolgár elmesélte, hogy amikor hajnaltájt hazaért, Wilek élt még, kérte, hogy hívjon orvost. A bolgár nem ismert Varsóban egyetlen orvost sem. Fölvívta közös ismerőseiket, ők el is jöttek, de már késő volt.

Miért nem látok hasonlóságot az antik istenek, istennők és Apellész vagy Pheidiasz festményei, szobrai között, csak aranyökröket, -bikákat és -teheneket látok gyémánt- vagy smaragdszarvakkal? Talán az ókori mitológia vagy legalábbis a regék és legendák miatt, de nemcsak ez lehet a dolog mögött. Zeusz persze átváltozott bikává, de miért képzelem magam elé Dianát üszó alakjában, nem pedig tegzes vadászként – nem, itt valami más lehet a háttérben, nem a görög és római mondák. A többistenhitben mindig van valami állatias. Alapjában véve ezeket az isteneket nem hatják meg az emberek. Azok csak idegen, könnyelmű lények, jól rájuk kell mordulni vagy beléjük rúgni, nehogy megfélemezzenek az áldozatról, a mindennapi betevőről. Seneca azt állította, hogy a zsidók szamaréjket imádnak a szentélyekben, és ezt olyan császárságban írta, ahol hadüzenet előtt a vezérek a homokban hagyott tyúklábnymokból jósolták meg az esélyeket. Tyúkok, ökrök vagy szamarak, egykutyta: a rómaiak agyában az a hit élhetett, hogy földi sorsuk a háziállatok mancsában van. Ha itt legyint az olvasó, aki ismeri Parandowski könyveit – nem sértődöm meg.

Nem hinném, hogy Wilhelm Mach a katolikus egyház fölfogása szerint vallásos ember lett volna. Sok olyan vonása volt, ami jó keresztényre vallott, de – úgy rémlik az évek távlatából – a tünékeny látszat ellenére jobban igényelte, hogy maga élje át a szerelmet, mint hogy szerelmével ajándékozza meg valaki. Az istenek érzéketlenségében szenvedett.

1982-ben láttam utoljára Jerzy Kosinskit egy képes hetilap címlapján. Fölnyergelt ló mellett állt meztelen felsőttesttel, kezében lovaglóstor, feszes bőrnadrágot viselt és sarkantyús csizmát. Akkor volt pályája csúcán, nem sokkal később következett a bukás. Nem tetszett A FESTETT MADÁR, amely híressé tette. A kiadói tőzsdeárfolyam szerint kicentizett regény, szex és horror keveredik benne; az lenne a csúcás az ilyen prózában, ha leírna egy közösülést a gázkamrában. Nem tetszett, hogy sztárolták, tele volt vele a televízió, a sajtó, jelen volt a *high-life* partijain, és egy amerikai milliomosnő oldalán csinált karriert. Nem nyerte el a rokonszenvemet személyesen sem, amikor 1966-ban találkoztam vele a PEN Club New York-i koktélpartiján. Odajött hozzám, beszélgetünk, kizárólag saját magáról beszélt, csuklóján vastag arany karperec pompázott. Rögtön utána körülvették a PEN Club korosodó amerikai dámái. Másnap reggel (a Park Avenue és a 34. utca sarkán laktunk akkor) megjelent nálam egy libériás küldönc. Átnyújtott egy nagy csomagot, rá volt írva a nevem, Kosinski küldött benne egy albumot. A szarvasbőr kötésű borító alatt elragadtatott kritikák másolataival teleragasztott oldalak lapultak, mind A FESTETT MADÁR-ról szólt. Később fölvilágosított valaki, hogy Amerikában ez így szokás. Eszembe jutott Sartre mondása: „*Nem lehet szerény az író, mert még azt hiszik, hogy azt kapta, amit megérdemelt.*” Kosinski nem ismerhette ezt a mondatot, magánbeszélgetésben hangzott el. Mégis úgy érezte, hogy ha egy író még életében olyan hírnevet akar szerezni, ami halála után is tartós marad – erről sok író álmodik –, akkor reklámozni kell magát. Úgyesen alkalmazta ezt az elvet, hiszen általában felüli intelligenciával és életismerettel rendelkezett (figyelemre méltó szociológiai esszéket írt), de szembetűnő hibákat követett el. Nem sokkal a hatásos címlapfotó megjelenése után támadtak rá. Plágiummal vádolták – alaptalanul – és azzal, hogy „négereket” alkalmazott az íráshoz. Allítólag hamis önéletrajzot gyártott (hány író van

még, akinek ugyanezt lehetne a szemére vetni...), hazudott, nem tud angolul írni, szélhámós. – Ebből már nem mászik ki – mondta egy szerkesztő –, vége van, pedig tulajdonképpen el sem kezdődött soha. A kritikusok és hírlapírók, akik hallgattak, amíg sikere volt, mert nem volt merszük kétségbe vonni, most csaholva futottak az üldözőkkel. Kosinski sután védekezett. Írt egy cikket a *New York Times*ba. Azt állította, hogy a lengyelországi kommunista rezsim celszövéseinek esett áldozatul, ott régóta üldözik, de ez nem felelt meg a valóságnak, és nem is hangzott meggyőzően. Egyre mélyebbre sülyedt. Aztán elhallgatott. Tömegesen várták az olvasók, amikor megjelent Varsóban. Hosszú sorok tolongtak a könyvesboltok előtt, ahol dedikálta műveit, hatszázezer példányt adtak el A FESTETT MADÁR-ból. Diadal.

A fürdőkádban találtak rá, párafelhő vette körül, a fején nejlonzacsκό. A nyomokból arra lehetett következtetni, hogy kábultan le akarta szagatni a zacskót. Elmagyarázták, hogy a sűrű gőz és a nyakra szoruló zacskó megkönnyíti a halált. Az öngyilkosság okaként – New York-i lakásában követte el – a depressziót jelölték meg, amely az alkotóerő hiánya következtében lépett föl. Állítólag nem tudott írni. Utolsó könyvét fanyalogva fogadták.

Szerintem ez logikus öngyilkosság volt. Megértette, hogy bezárult a kör, nincs menekvés. Ő rajzolta maga köré. A hírnév utáni vágy, a hazudós fantázia és a számítógépes élelmesség csinált a sorsából izetlen tréfát. „Vége van, pedig tulajdonképpen el sem kezdődött soha...” Színezett madár. Húsz évvel ezelőtt, amikor a könyv francia kiadását olvastam, gondolatban így fordítottam a címét. Önkéntelenül, talán találóan.

Mit élhetett át, milyen kínokat állt ki addig a napig, amikor zacskót kötött a nyakára, és elmerült a forró párafelhőben... A rómaiak nem ismerték az öngyilkosoknak ezt a fajtáját. Úgy hallottam, nemrég találták föl. Olyan könyvben ajánlják, amely az öngyilkosság legbiztosabb formáiról szól. Franciaországban betiltották ezt a könyvet.

Május eleje van, az első napsütéses napok, sétálunk a Szent Lajos-szigeten, melegek az esték. A múlt hónapban nem írtam. Április második felében két hetet töltöttünk Biarritzban, változékony, többnyire felhős volt az idő. Nabokov könyve, a MÁS PARTOK nyomán kaptunk kedvet, hogy ellátogassunk erre a fürdőhelyre az Atlanti-óceán partján, a Pireneusok lábánál. Őt gyermekkorában a szülei vitték nyaralni Pétervárról Biarritzba. Erről ír a MÁS PARTOK-ban, engem pedig elbűvöltek varázslatos emlékei. Utazás előtt, csomagolás közben betettem a táskámba a *Zeszyty Literackie* 16. számát (1986. ősz), közlik benne Mircea Eliade NAPLÓ-ját. Nem olvastam el, amikor megjelent. A tengerparti szállodában tanulmányoztam éppen, amikor olyan bekezdéshez értem, hogy meg kellett állnom, annyira mély értelmű volt. Úgy éreztem, e mondatok szerzője olyan igazságot tart a tenyerébe zárva, amit már régóta ismerek. Eliade 1957-ben írta ezeket a mondatokat: „*Könyvet írok arról a jelenségről, hogy az alaktalan és a káosz felé tartunk, ezt mutatja minden modern művészeti ág története. Azt hiszem, nyilvánvaló, hogy ez mit jelent: elvetjük azt a világot és a létnek azt a jelentését, amit elődeink ismertek és elfogadtak. Egyet nem értésünket azzal fejezzük ki, hogy elpusztítjuk a múltbéli világokat, szétörjük a formát, legyaluljuk a göcsörtöket, és megsemmisítünk minden nyelvet. Azt tartanánk ideálisnak, ha még romjait és foszlányait is eltaposnánk, ha visszatérhetnénk a tiszta feketeséghez, a teljes és határtalan alaktalansághoz, vagyis az egységes káoszhoz. Ez is egy módja annak, hogy tiltakozzunk a most létező Világ ellen, és kifejezzük vágyunkat egy Más, ismeretlen, friss, hajnali Világ után. Nyilvánvaló: a közös költői nyelv nem érdekli azokat, akiket taszít minden »forma«, mert az csak halványan emlékeztet egy olyan szellemi világra, amelyben már nem hisznek. Hiszen ez azt je-*

lentené, hogy visszahelyezkednek az artikulált és »jelentéssel bíró« világba, abba, amelynek lehetőségét tagadják. [...] Érdekes, hogy az irodalomkritikusok, akik annyira imádják az egzotikus, ősi mítoszokat, nem értik kedvenc témájukat, nem fogják föl, hogy a mítosz mindenekelőtt elbeszélés, egyetlen funkciója az, hogy megmutassa, hogyan létezett valami. Azért vonzódik a modern ember a mítoszokhoz, mert tilkos vágya a mesehallgatás, meg akarja tudni, hogyan születtek a világok, és mi történt azután. Az irodalomkritikai szaknyelv ezt regény-regénynek nevezi.”

Ahol az idézet végződik, odaírtam a folyóirat margójára ceruzával: „regény-regény”, kicsit lejjebb pedig – *Michnik*, és aláhúztam. Nem könnyű ma már megfejtani, mire gondoltam, miért az asszociáció a regény és Michnik között. De azért rájöttem.

A Krakowskién, az irodalmi kávéházban láttam először Adam Michniket. Nem sokkal azelőtt engedték ki a börtönből, ahol – ha jól emlékszem, kétéves – büntetését töltötte, amikor 1968-ban részt vett a diákok márciusi tiltakozó akcióján a Varsói Tudományegyetemen. Natalia Modzelewska asszony asztalánál ült egy zöldfülű fiatalember, nézegette az oda járó irodalmárokat. Meghallottam, ahogy azt mondta Natalia asszonynak: – Hiszen ez maga az elit! – Hangjában félig-meddig komoly csodálat érződött és kissé ironikus vagy önironikus hangsúly: kérem szépen, most jövök a börtönből, és máris itt üldögélek egy elit klubban, nézem az embereket, csupa nagy név... Nem tudtam, ki ez a fiatalember, de valami megragadott benne. Talán villámgyors és átható pillantása, talán dadogó beszéde és a mozdulat, ahogy hátravetette a fejét, hogy hatásos legyen álkomoly csodálata. Leültem egy közeli asztalhoz, az ebédidő közeledtével lassan megtelt a kávéház. A hangzavarból sűrűn kihallatszott a hangja, megfigyeltem, hogy egyik cigarettáról a másikra gyújt, füstfelhőket ereget, közben kamaszosan, kissé kecskeformán mosolyog. Arra gondoltam: ki ez a kis faun? Volt benne valami egyéni, ami hiányzott a többi farmeros huszonévesből. Ebéd közben megtudtam, hogy a fiatalember Adam Michnik. Hallottam már róla. Állítólag '68-ban, amikor benyomultak az egyetemre a „bácsikák”, akiknek gumibot lapult az aktatáskájukban, amikor ütni kezdték a diákokat, hogy szétzavarják őket, Michnik kétségbeesve, sokkos állapotban futkározott körbe-körbe, mint aki meghibbant, és fejét fogva kiáltozott: – Fegyverbe! – Így mesélték.

Jóval később ismerkedtünk össze. Nem sokkal az után, hogy megjelent *POSTAI VARIÁCIÓK* című könyvem – 1972-ben –, ugyanabban az irodalmi kávéházban üldögéltünk hárman egy asztalnál Barbara Toruńczykkal és Michnikkel. A *VARIÁCIÓK* utolsó leveléről beszélgettünk, amely az egyetemen végrehajtott márciusi pogromról és a későbbi eseményekről szól: a cionizmus elleni harc jelszavával leplezett értelmiségellenes hajtóvadászatról, a diákok letartóztatásáról, a nyugati emigrációhullámról. Azt hiszem, ezzel a nappal kezdődött a barátságunk, és tart máig is.

Azt mondom: barátság. Részemről mindenképpen. Hiszen velem ellentétben Michniknek igen sok barátja van, és belátom, én egy vagyok a sok közül. Vérszomjas ellenségei is vannak. Ma már közéleti személyiségként harcol az eszméiért, olyan lap szerkesztője, amely hatást gyakorol a közvéleményre. Előadásokat tart világszerte, államfők fogadják, és ez gyakran irigységet kelt honfitársaiban. Mostanában ritkábban látjuk egymást, Párizsban vagy Varsóban találkozunk. A hosszú megszakítások ellenére találkozóink során közel vagyunk egymáshoz, tartalmas beszélgetéseket folytatunk, néha vitatkozunk. Vagyis mégiscsak barátok vagyunk.

Írtam róla a *HÓNAPOK*-ban. Konstany Jeleński elolvasott belőle egy részt, aztán azt mondta, olyan nekem Michnik, mint apának a fia. Akkor azt feleltem neki, hogy megható ez az észrevétel, csak a „fiút” változtatnám „öcsémre”. Hozzátenném, hogy

ez az öcs fontos szerepet töltött be az életemben. Sokat köszönhetek neki. Azt is tudom, hogy egy időben beszélgetéseink rányomták bélyegüket az írásaimra.

Nem ismétlem meg itt, amit a HÓNAPOK-ban írtam Michnikről. Gondolom, felkavarta, amikor olvasta, de később sohasem ejtettünk szót erről beszélgetéseinkben. Nem is írtam le mindent, amit írhattam volna értelmi képességeiről és bátorságáról, arról, hogyan verték a kapitányságon és a börtönben. Akkoriban Kuroń és Chojecki mellett ő is a KOR-féle ellenálláshoz tartozott, őket üldözték legjobban a Rakowiecka utca emberei. Az ursusi és radomi munkásvérendezés után, amikor a diákok gyűjtést szerveztek a bebörtönzöttek családjának megsegítésére, a KOR megalakulása idején orgvilkosságokat hajtott végre a Biztonsági Szolgálat. Ekkortájt keletkezett Michnik legendája, ekkor lett népi hős. Írtam a HÓNAPOK-ban, hogy a lóversenyen Nowakowskít kérdezték a zsokék, akik a Havanna kávéházban gyülekeztek: – Marek úr, ki ez a Michnik, mit tud róla? – Híres volt már Lengyelországban, az iskolákban, a boltokban, a gyárakban „Adaś”-ként emlegették. Michniket el lehetett fogni, letartóztatni és összeverni, de ha megölik, az nem csak az országhatáron belül hoz szegényt a Gierek-rezsimre, pedig a rendszer igencsak számon tartotta a Nyugat véleményét.

Azon töprengek, lengyel sajátosság-e, hogy a hírnévvel övezett személyekre ilyen gyorsan árnyék vetül. Akkoriban hozzám közel álló emberek beszéltek Michnikről gyanakodva, kelleetlenül. Néha félbeszakítottam a beszélgetést, máskor vitába torkollott. Azzal vádoltak, hogy börtönrel fenyegető tevékenységbe rángatom bele a nálam fiatalabbakat, ha felhívásokat és tiltakozásokat írok alá. Azt feleltem erre, hogy nem én vonom be a fiatalokat, hanem ők engem: jönnek hozzám a diákok aláírásért, aztán amikor óvom őket a letartóztatástól, azt mondják, hogy inkább rohadnak a fogdában, mint a pöcegödörben. Ha elutasítom őket, másoktól gyűjtik be az aláírásokat, valahogyan mindenképpen terjesztenék a rendszer elleni tiltakozást; többet használ, mint árt a korom és irodalmi munkásságom. Így mentegtettem magam.

Éreztem, hogy falra hányt borsó az érvelésem, tudtam, hogy még egy perc, és elhangzik Michnik neve: miért van tele vele minden, miért nem lép Słonimski helyébe, nem találok furcsának, hogy mindenütt jelen van? Sokszor mondták ezt olyanok, akiket jól ismertem és szerettem. De mintha lázban égnének, ingerülten, készen a legocsmányabb gyanúsításra. Ma már értem, mi húzódott meg a háttérben. Az aktív ellenállással Michnik leleplezte passzivitásukat. Persze hogy utálták a kommunista rezsimet, de csöndben utálták, nem kockáztatták, hogy aláírással vagy más módon tiltakozzanak. Kilátástalan, hamvába holt vállalkozásnak ítélték mindenfajta nyílt ellenszegülést; hatásvadász gesztusnak és hősies póznak látták csupán, ami mindenkire nézve veszélyes. Amikor értesültek Michnik letartóztatásáról, majd kiszabadulásáról, azt kérdezték: mi ez, és mi van mögötte, provokáció? Provokációnak tartottak mindent, ami nem „a despota megtevesztése” volt. Nem ébredtek rá ezek a korántsem ostoba, rendes értelmiségiek, hogy az ellenkezője az igaz: a despota tévesztette meg őket. Michnik erkölcsi irigységet keltett bennük. Érezték, hogy ez a bolond jobban teljesíti a humanizmus parancsait, mint ők, éppen ezt nem tudták neki megbocsátani. Így lehetne összefoglalni ezt az álláspontot: „Húzd ki a szekeret, te meg a hozzád hasonlók, rántsd ki a kátyúból a kocsit, amiben ülünk. Mi nem tudunk leszállni róla, hogy segítsünk, mikor kint lövöldöznek, és tulajdonképpen el is vagyunk benne valahogy. De húzzátok, húzzátok teljes erőből. Ha ki tudtok húzni a mocsárból, csatlakozunk hozzátok, és akkor...” Nem tudták még, hogy akkor – vagyis most – mások áldozatkészségét úgy állítják majd be, mintha nem Lengyelorszáért, hanem a hata-

lomért harcoltak volna, önmagukat pedig becsapott embereknek tüntetik föl, akik akkor naivan hittek nekik.

Annak idején a kommunista ZMP (Lengyel Ifjúsági Szövetség) aktivistái voltak, később a *Po prostu* című hetilap olvasói lettek – ma meg azt mondják, hogy becsapták őket. Évek múltán a Szolidaritásban kezdtek hinni, és annak vezérében, közben a *Zapisk* olvasták. Megint csak naivak voltak, megtévesztették őket. Pár év vagy pár hónap múlva azt mondják majd, hogy megint hagyták, hogy elvakítsa és rászedje őket valaki, nem tudom, ki, és őt fogják vádolni, rajta akarják elverni a port mostani nézeteikért. Elgondolkodtató, milyen szaporák ezek a naiv rászédettek.

Valahol azt írtam, talán a LEVELEK Z. ASSZONYHOZ című könyvemben, hogy a legmetafizikusabb bűn az irigység lehet, mert ez a féltékenység magasabb rendű, tágabb fajtája – ahol mindenre és mindenkire, akár az Úristenre is féltékenyek lehetünk. Manapság nemcsak politikai indítékai vannak a Michnik iránti ellenszenvnek. Azt hiszem, sok esetben abból a kínból ered az ellenszenv, amit a kiválasztott mért rájuk, és ez az irigység kínja. Azok közül, akik a hetvenes években óva intettek Michniktől, egyesek később belátták tévedésüket, és megszerették „Adašt”, amikor a hadiállapot alatt ismét börtönbe került, mások szalmalángszerű szerelemre lobbantak iránta, hogy 1989 után megint elforduljanak tőle, és „a vörös szalon sztárja”-nak nevezzék. Mások észnél voltak, és csak akkor kezdték tisztelni, amikor a *Gazeta Wyborcza* szerkesztője lett.

1976 júliusában Obory közelében meghalt Antoni Słonimski. A gyászmise után vittük a koporsóját a Szent Kereszt-templomból. Adamnak ez nagy megrázkódtatás volt. Szerette Antonit. Nem volt meg a helye a koporsónál, az utolsó pillanatban állt alá. Együtt vittük le a templom lépcsőjén az utcán gyülekező sokaság közé. Később jegyezte meg valaki: – Láttam, ahogy vittétek, az én oldalamon mindenkinek ősz volt a haja, csak egyvalakinek szőke.

Rövidesen elérkezett a kollektív tiltakozóakciók korszaka. Nyílt levél a Nyugaton élő írókhoz – hárman hozták el nekem Kazimierzbe a szövegtervezetet. Halina Mikołajska Barańczakkal és Michnikkel – a *Zapis* és a Repülő Egylet szerkesztőségi ülése, Michniket megint megverik a Testnevelési Főiskola gorillái, aztán fogadjuk egyszer az ügynökökkel körülvett repülőtéren (első londoni és párizsi útjáról tért vissza). Aztán kettesben töltöttünk egy délelőttöt, amikor eljött hozzám a Nowomiejskára, az utcát egyből előzönlötték a titkosrendőrök, akik fekete Mercedesszel követtek bennünket a Poznańskára az öngyújtójavítóhoz. Hazáig kísértem akkor a Barátok sugárútjára.

Nem emlékszem a dátumokra, és biztosan tévedek abban is, milyen sorrendben követték egymást találkozásaink. De emlékszem a három utolsóira: a '81-es sopotira, amikor bemutatta a jóvendőbelijét; aztán volt egy szeptemberben, amikor zoliborzi lakásán a NOWA kiadó századik kiadványát ünnepeltük, akkor tegeződtünk össze. És az utolsó találkozásunkra november végén, nem sokkal azelőtt, hogy elutaztam New Yorkba: Andrzej Wernerrel ment át a Vár téren, az Irodalomtudományi Intézet konferenciájáról jött, ahol a második nyilvánosság irodalmáról volt szó. Tíz nappal később átrepültem az Atlanti-óceánt, az Egyesült Államokban akartam tölteni a két téli hónapot. 1981. december 4. volt. Nem sejtettem, hogy nyugati utam ilyen hosszúra nyúlik.

New Yorkból Kurońnak és Michniknek is írtam levelet, miután újból börtönbe kerültek. Adam válaszevele a börtöncenzúra bélyegzőjével érkezett. Tudatta, hogy jól érzi magát, írással és olvasással tölti napjait a cellájában. A börtönkosztot nem dicsérte, volt viszont a levélben egy félig-meddig tréfás dicséret a benti élet tisztaságáról: „*Ez ám a luxus, hónapok telnek el, és nem vétkezem...*” Tudtuk mindketten, miről van szó, a

bűnnek melyik fajtájáról. Varsóban nem a politika volt az egyetlen vitatémánk. Mondtam akkoriban, hogy a politika mellett van egy másik terület, ahol igen gyakran működésbe lép a hűtlenségi tényező: ez az erotika.

Az Egyesült Államokból Párizsba vitt az utam, onnan küldtem Michniknek a börtönbe egy képeslapot, amely az égő Bastille-t ábrázolta. Nem tudom, megkapta-e. Küldtem a lakására, a Barátok sugárútjára egy táviratot a politikai foglyokra vonatkozó amnesztia után. Jóval később láttam viszont egy riportműsorban a francia televízióban. Egy pillanatra tűnt fel. A börtönben kis, világos bajuszt növesztett, ettől olyan lett, mint a felkelők Grottgere képein. Jól állt neki a bajusz.

Május második fele. Érkeznek a hírek a lengyelországi sztrájkokról. A rádió közvetíti, mit kiabál a többezres tömeg, míg a Belwederhez vonul: „Ki a patkányt az odúból! Wałęsa, takarodj!” – Hallom, hogy akasztófát cipelnek és táblákat „Izraelbe a zsidókkal” felirattal. Fiatal ursusi munkások vonulnak a tömegben, nyugdíjas asszonyok bitófával, tetovált kopaszok, néhány politikusvezér, diákcsoportok. Többségük régebben, az elnökválasztási kampány alatt Wałęsa fanatikus híve volt. Két és fél éve ellenfeleit szidalmazták hasonló szavakkal. Akkoriban dicshimnuszokat zengtek az újságok a Vezérről, talán csak egy akadt, ahol egy cikkben óva intettek attól, hogy rábízzák az elnöki hivatalra. A cikkben nem voltak szitokszavak. Michnik mutatott rá Wałęsa néhány jellemvonására, hogy hiányosságai vannak a politikai kultúra és szokások terén, és ezek – mint megjósolta – veszélyessé válhatnak, ha államfői tisztséget bíznak rá.

Amellett, hogy elbűvölő is tud lenni, és szükségét érzi, hogy bűvkörébe vonja az embereket, Michniknek mindig van bátorsága, hogy szembehelyezkedjék a többséggel. 1984-ben, amikor a bebörtönözött ellenzéki aktivistáknak följajánlották, hogy kiszabadulhatnak, ha kompromisszumot kötnek a kormánnyal, Michnik visszautasította őket. NYUGI című könyvében Jacek Kuroń elmondja, hogyan próbálta akkor meggyőzni: „*Adam egyedül volt, a többieket eltávolították a cellából erre az időre. Szégyenkezve valom be, hogy olyan volt, mintha megrendelt műsort adnánk. Hiszen egyértelmű volt, hogy egész Lengyelországban ezt a cellát hallgatják le a legtökéletesebben, mi meg úgy veszekedtünk, mint egy lakatlan szigeten. [...] Adas azt kiabálta, hogy ha valaki alkudozni jön a börtönben ülő fogolyhoz, akkor az vagy ávós, vagy hozzájuk húz. Én azt üvöltöttem, nem hagyom, hogy ávósnak nevezze a barátaimat, mindannyian felelni fogunk mindenkiért. [...] – Menj a barátaidhoz, mondjanak, amit akarnak! – Azt mondják, hogy adjuk el magunkat! Ki se ejts ilyet a szádon, mert elgyöngülsz! [...] Egyből előntött a szégyen, ahogy kiszédültem Adam cellájából. Fölmentem valami szobába, ott ült egy tiszt, és nagyon sajnáltam, hogy ilyen sületlenségeket vágtunk egymás fejébe. Megkértem a tisztet, hadd próbáljam meg még egyszer, bele is egyeztettem, biztos azt gondolta, hogy folytatom a rábeszélést. [...] Pocsékul éreztem magam. A tiszt is azt akarta, hogy Adam kiszabaduljon, ebben egy véleményen voltam vele a barátommal szemben. Nem tudtam, látjuk-e még egymást az életben. Bementem a cellájába, és azt mondtam: – Bocsáss meg. – Sírva fakadtunk, és egymás nyakába borultunk.*”

Abűnről és a *sacrum* védelméről ír Michnik egy esszéjében. A *sacrum* általában vallási értelemben használatos: szentség, a nem e világi értékek igénye. Ilyen értelemben létezik *sacrum* a kereszténységben és az iszlámban is. Michnik kiterjeszti ezt a fogalmat. Világi etikai elveket rendel hozzá, olyan emberekről beszél, mint Andrej Szaharov, Václav Havel és mások, akik a kommunizmus gonoszsága elleni harcnak szentelték szabadságukat és életüket. Ez a laikus *sacrum*.

De a különböző kultúrákban gyakran eltérő módon értelmezik a gonoszt és a go-

nosz elleni harcot, a világon nem mindenkiben azonos a jó és a rossz képzete. A marxista forradalmárok is életüket áldozták ideológiai szentségükért, a *sacrum*igényt egyformán kielégítette a sztálini totalitarizmus – és a hitlerizmus. Föláldozták életüket vagy mások életét az osztály nélküli társadalom, illetve a germán faj oltárán, a keresztes hadjárat és az égő máglya nem keresztény sajátosság. Manapság undorral ejtjük ki az „ideológia” szót, szembeállítjuk vele a vallást és az egyházat. A nyugati kapitalista rendszerek hibájának tartják, hogy szentség nélküli civilizációt teremtenek. Nem vagyok biztos benne, hogy helytálló a vád. Rengeteg rendes ember van – Nyugaton és másutt is –, aki úgy éli le az életét, hogy nem hiányzik neki a vallás. Egyetértek azzal, hogy Szaharov és Havel a humanizmus eszméi alapján tagadta a kommunista államot. Ez volt a parancsolatuk, a *sacrum*uk. Valószínűleg ez a laikus, humanista *sacrum* kapott hangot Émile Zola tiltakozásában, a J’ACCUSE-ben is. Hiszen a totalitárius államok ellenzéke és a nyugati burzsoáziák is magukénak vallottak egy tízparancsolatot, amelynek nevében készek voltak a halálra. Lengyelországban a gdański hajógyári munkások halálára emelt emlékmű, Franciaországban a CALAIS-I POLGÁROK kőcsoportja szimbolizálja ezt a hitet. De legjobban az nyugtalanít, hogy az írországi és palesztinai terroristák is „nemes indíttatásból és a legfőbb eszméért” haltak-e meg, mint Drieu la Rochelle – vagy nem e világi hitekhez hasonló *sacrum*ot kell látnunk a rasszizmus, a nacionalizmus, a proletárdiktatúra eszméjében is. Forog velem a világ, ha erre gondolok.

Május vége. A sztrájkok mellett szervezett tüntetések után elfogadta a Szejm a koalíciós kormány iránti bizalmatlansági indítványt. Egy szavazatnyi többséggel fogadták el. Alig hirdették ki az eredményt, amikor belépett a terembe D., a bizalmatlansági indítvány ellen szavazó Keresztény-Nemzeti Unió képviselője. Akut gyomorrontással indokolta a képviselő a késést, amely épp akkor lepte meg, amikor oda kellett volna érnie a Szejmbe. Így megbukott a kormány, mert hiányzott D. képviselő szavazata. Az elnök feloszlatta a parlament mindkét házát.

Volt egy rosszul előkészített merénylet Staś király ellen: a király csak a papucsát vesztette el. A novemberi felkelés azért késett, mert valaki nem gyűjtötte föl idejében a soleci sörfőzdét. Augusztusban a varsói felkelés azért tört ki korán, mert az egyik vezető tévesen azt jelentette, hogy a szovjet csapatok átlépték a város határát. A képviselő gyomorrontása szintén alkalmatlan időpontban: túl későn vagy túl korán jelentkezett. Állítólag a képviselő így állt bosszút a kormányon, amiért elvették tőle a miniszeri tárcáját. Nevetséges, de nincs hangulatom a nevetéshez.

– Adam úr – kérdezte Konstanty Jeleński, amikor megismerkedett Párizsban Michnikkel, aki akkor volt először Nyugaton –, valóban hisz abban, hogy Lengyelország egyszer még szabad és független lesz? – Konstanty úr – válaszolta Michnik –, nekem ez valóban legmélyebb meggyőződés, de biztosíthatom, hogy abból a szabad és független Lengyelországból az olyan emberek, mint ön vagy én, kénytelenek lesznek emigrálni.

A kormány bukása és a parlament föloszlatása után új cikke jelent meg. Ezzel az intellemmel végződött: *„Csodák nincsenek. De balszerencse mindig érhet bennünket. Tőlünk függ, hogy demokratikus és nyugodt Lengyelországban élünk majd, vagy olyan államban, amely a világ szemétdombja lesz.”*

Azt mondtam Jeleńskinek: Michnik nem emigrál, történjék bármi, Lengyelországban marad. Azt hiszem, igazam lett.

Michnik meglátogatott néhányszor Párizsban a hadiállapot megszüntetése után.

Nem maradt sokáig, előadást tartott, vagy nemzetközi konferencián vett részt. Este telefonált, szólt, hogy nálunk lesz másnap reggelire. 1990 őszén mentem haza először, akkor Varsóban találkoztunk. Soha nem kérdezte, miért nem települök vissza Lengyelországba. Azt hiszem, sajnált, de szót sem ejtett erről. Még mindig hasonló dolgok foglalkoztattak, és – mint mondta – „ugyanattól a majomtól származunk”. Olvasom a cikkeit a *Gazeta Wyborcza*-ban. Mindent figyelmesen elolvasok, amit csak ír, még ha nem értek is egyet mindennel. Mert fontos, amiről Michnik ír, számunkra legalábbis ez a legfontosabb: a lengyel szellem és lélek. Gyakran ár ellen úszik, fittyet hány az ellenség véleményére, sokszor a barátokéra is. Szembefordul a nemzetben terjedő sötét mítoszokkal – a saját mítoszáért és eszméjéért harcol, hogy teljes legyen a megértés az emberek között. Egyik ellenlábasa azzal vádolta, hogy csak színleg híve a toleranciának. – Az a lényeg, kinek adjuk ki magunkat – válaszolta Michnik.

Tudtam, hogy kigyót-békát kiabáltak rá, különösen amikor személyesen közeledett Jaruzelski tábornokhoz. Fülembé jutott a szóbeszéd, hogy pertut ittak Madridban, állítólag a spanyol királyné díszvacsoráján. Ismerem Adamot, és nem rázott meg a dolog, meg sem lepődtem. Nem lepődtem meg, mert tudom, mennyire föl villanyozza a történést egy olyan személyiség, aki szerepet játszott a történelemben, ellentmondásos, heves indulatokat kelt, de történelmi személyiség, őt majd hosszú évek múltán ítéli meg a jövő. Ismertem azt a tulajdonságot is Michnikben, hogy nem volt híve a kollektív büntetésnek, többször föllépett a diszkrimináció sújtotta emberek védelmében. Egy cikkében védelmébe vette azokat, akiket Piotr Wierzbicki megtámadott *ÉRTEKEZÉS A TETVEKRŐL* című írásában, olyan értelmiségieket, akik kitértek az elől, hogy aktívan részt vegyenek az ellenállásban – és nem írtak alá dokumentumokat. Ugyanakkor támadni szokott másokat, akik a morális és irodalmi tekintélyek szférájába emelkedtek, de szerinte nem szolgálták rá erre. Ilyenkor nem riadt vissza a legdurvább szavaktól sem, mint Józef Mackiewicz esetében. Ez is heves felzúdulást váltott ki.

Nem akarok Michnikből arkangyalt csinálni, aki kárhoztatja a bűnt, és karddal választ szét jót és rosszat. A Jaruzelski tábornokkal való kapcsolatáról ír Jan Nowak, és azzal vádolja, hogy elmossa a határt a jó és a rossz között. Nem gyanúsítja álnok indítékokkal, rendkívül bátor embernek tartja. Én nem tudnék válaszolni arra a – számomra alapvető – kérdésre, hogyan viselkedett volna Jaruzelski tábornok, ha '81 decemberében fegyveres ellenállásra szánja el magát a Szolidaritás. Az öngyilkosságot választotta volna vagy a vérfürdőt? Azt hiszem, erre a kérdésre Michnik sem tudná a választ.

„Azért vonzódik a modern ember a mítoszokhoz, mert titkos vágya a mesehallgatás... és ami azután történik.” Ezt írta Mircea Eliade. Emlékszem Michnik arcára, közelről mutatták a televízióban egy szerencsétlen műsorban, ahol Jaruzelskivel együtt szerepelt Párizsban, de nem volt hajlandó részt venni a beszélgetésben. Arra a fiúra emlékeztetett, akit húsz évvel ezelőtt láttam az irodalmi kávéházban a Krakowskién. Ugyanaz az átható tekintet, benne megvetés és büszkeség. Húsz évig én is átéltem viharos kalandjait. Nyugtalanul és aggódva követtem útját, érdekelt, mi lesz vele, mi történik azután. Féltettem. Mesebeli alaknak láttam, és nem viccből nevezem hősnek.

Ez nem hangzik komolyan. De szerintem még mindig veszélyben forog. Állandó fenyegetettségben él, pedig sikeres a *Gazeta Wyborcza*, interjút adnak neki miniszterelnökök és államelnökök, egyszerre veszi körül a szerencselovag és az aranyifjú aurája. A civilkuráziáért harcol a demagógia és a fanatizmus ellenében, vagyis olyasmért, ami ebben a világban többnyire alulmarad. Igaz, hogy nincs egyedül a harcban, szövetsé-

gesei is akadnak. De ő maga túl színes, túl feltűnő, túl harsány. És ugyanezért veszélyes is: adottsága, hogy vonzza vagy taszítja az embereket, magabiztossága kihívó. Ezért fordult el tőle számos barátja.

Benne öltének testet ellenségei félelmei és főbiái, „Michnikeznek” „kommunistázás” vagy „zsidózás” helyett. Már a KOR-ban töltött éveik alatt forgalomban voltak névtelen levelek apja és bátyja kommunista tevékenységéről. Én is kaptam ilyen levelet. Michniket ugyanúgy utálta a Biztonsági Szolgálat, mint az ellenzéki mozgalom bizonyos csoportjai. Az „igazi lengyelek” fölhívták a figyelmet sztálinista múltjára (Sztálin halála napján hatéves volt ez a sátán). Most mivel vádolják? Összeesküvést szőtt a Magdalenkában? Külföldön lengyel érdekeket sértett, szerelmi ügyekbe bonyolódott? Mindennel.

Adam Michnik nem indult a képviselő-választáson, nem tölt be semmilyen hivatalt, és – saját állítása szerint – kivonult a politikából. Egy hónapja mondta ezt Sopotban. Kávéházi napernyő alatt üldögéltünk, csillogó szemmel beszélt, milyen bölcsen tette, hogy kivált, kivonult a politikából.

A politika viszont nem szakadt el tőle. A *Gazeta Wyborcza* főszerkesztője, egy olyan lapé, amely félmillió napi példányszámával formálja olvasói véleményét, hatást gyakorol gondolkodásukra. A *Gazeta* minden száma politikus. Lengyelországban ma minden politika, az iskolai hittanoktatás, a terhességmegszakítás, a kastélyok reprivatizációja, az utcanév-változtatások. Politikai tartalmuk van olyan szavaknak is, mint „dosz-szié” vagy „talicska”. Nevetséges lenne Michnik apolitikusságáról beszélni. Mindig politikai eseménynek számít, ha megjelenik a *Gazetában* egy-egy kommentárja, interjúja Havellal, Kołakowskival, Turowiczsal – legyen bár szó irodalomról, Istenről vagy a modern értelmiségi szerepéről. Eszmeiségének politikai funkciója van.

Miért írom ezt – hogy igazoljam Michnik tiszta szándékait, fizikai és polgári bátorságát? Hogy megvédjem a vádakkal szemben, bizonyítsam függetlenségét, és demonstráljam: gyakrabban van igaza ennek az útonállóknak, mint ahányszor téved? Michnik nem szorul rá erre. Azt mondta egyszer: – Mit akarnak tulajdonképpen? Csak nem vádolnak karriervággyal? Hiszen én már megcsináltam a karrieremet.

Lehet, hogy erről van szó. Egyiküket sem fogom meggyőzni. Úgy írok Michnikről, mintha megírhatatlan regényem hőse lenne. Ki tudok találni történeteket, teremtetem képzelt alakokat, első vagy harmadik személyben meséltem róluk. De hogy olyan alakot találjak ki, mint Michnik, írjak róla egy „regény-regény”-t, kibontsam a képzeletemből és megkomponáljam a hős kalandjait, nem, erre nem volnék képes. Meghaladja tapasztalataimat és mesélői tehetségemet. Biztosan ezért írok róla itt. Azért, mert csodálatot kelt bennem és nyugtalanít, mert úgy érzem, a sors akarata ez a szellemi munició, aminek ő nincs is tudatában. Néha szeretnék szólni neki: állj meg! Szeretném figyelmeztetni. Szeretném megóvni önmagától és az olyan emberektől, akik teljes erőből azon fáradoznak, hogy meghamisítsák az életrajzát. Tehetséges az emberi kicsinyesség, hatalmas potenciál birtokosa, ha hazugságyártásról van szó.

Obory. Megint Oboryban vagyunk. Házunk előtt illatoznak a violák. A nyaralás vége mindig violaillatban telik. Augusztus 17. van.

Ma megint hallottam Marek Edelmannt mondatát: „Lengyelországban nem a zsidó az ellenség, hanem az ellenség zsidó.”

Ma van a nyaralás utolsó napja.

A repülőgépen a *Le Monde*-ot olvasom, benne a Prágai Tavasz aktivistája, Jiří Pelikan cikke, aki Michniket idézi: „*A szabadságért harcoltunk, nem a bosszúért.*”

Fodor András

VAJON?

A kritikus nap reggelén,
 mikor a nagyvizit utolsó
 vizsgáztatottjaként
 be kellett vallanom
 az ébredéskor alattomosan
 belobbant hőemelkedést:

– A műtét netán elmarad? –

A sebész magabiztos parancsa:
 – Egy-egy lázmérőt újra,
 innen is, onnan is...

Nem a kockázattal riasztott:
 holnap a szétvágott szegycsont alatt
 végre megváltják-e szívem,
 a MÁV-Intézet egykori
 hideglelés fehér
 betegszobájával, ahogy ott
 reggel, az iskola előtt
 a krétaport nyelt, sápadt,
 hirtelen lázzal bekéretőzött,
 a higanyszál edényét
 dörzsölve szöktető
 társak között az én hónom alá is
 betették, jobbról, balról
 a hőmérő hideg
 sikamló hártya-köteget:

vajon
 nem szimulálok-e.

SEBLÁZ

Kereszt alakú pánt a mellemen,
 combig befáslizva a lábam.
 Mint a csata után egy
 verembe esett gránátos, olyan

tehetetlen vagyok, de a sebek
gémberedett fájdalmát nem érzem át úgy,
mint ezt a nikkellárcokba fogott
bezártságot, hogy nem tudok
normálisan gondolkodni, de még
elereszkedve álmodni se...

mintha folyamatosan írnék –
látnék egy végtelenített
históriát, a képek
úgy sorjáznak, akár a film
átfénylő lakklemezei,
vagy mint a főnről megvilágított
korcsolyapálya folyton
íródó, ikrás arabeszkje.
Ámde valami rejtett
automata mindig kitéríti a már-már
megfejtett párhuzamosokat...
Rájuk, róluk
kellene írni. Kérem
azt a könyvemben hagyott ceruzát...
nincs meg... No mindegy, megint csak úgy
járnánk a diktandóval, mint mikor
hajnalban végre a meglelt,
az eksztatikus költemény
sorait rónánk sebesen,
s amire ébredünk,
a szöveg csak
oktondi kaparék,
nincs füle-farka sem.

KÉSEI RÁDÖBBENÉS

Olyan mozdulva szólító, olyan
beszédes eleven
az esti levegő,
ahogy a lomb közt
egymásba nyilamlík
a rigók füttye; szinte
becéző tenyerébe fog
az irgalmas idő.

Valami mégis változott,
és minden élők útján
egyenként meg kell békülnünk vele:
Lassíts! Vigyázz! Tilos! –
jelzést kapott a test
mindig vidáman hazardírozó
biztonságérzete.

Kései gyerek voltam, későn
döbrent belém a fölismerés:
bőrünk-erünk, hártyáink kötege,
ez a bonyolult szerkezet, ahogy
vagyunk –
pokolgép módjára működik...
Mekkora kockázat, milyen
őrült csoda, hogy – élünk
egyik perctől a másikig.

VI. 20.

(A költő hagyatékából.)

FIGYELŐ

NÉVNAPI LEVÉL SZABÓ MAGDÁNAK – SZÜLETÉSNAPI GONDOLATJELEKKEL

1

1996. július 21.

Kedves Magda,
 hogy Vörösmarty-tanulmánykötetteddel – a szavad járását kölcsönvéve – nagyot dobtál, azt Te is tudod.

Abban azonban nem vagyok biztos, fölfigyel-e rá a kritika vagy a nagyközönség, hogy ez a könyv valójában sem nem tanulmány-, sem nem esszékötet, s végképpen nem tankönyv, bár a fülszöveg magyartanároknak ajánlja.

A LEPKE LOGIKÁJA korábbi munkád, A PILLANAT ikerkönyve.

Regény.

Egy *másik* pillanat.

Vagy talán ugyanaz; ezt nehéz eldönteni. A LEPKE címlapján Ilonka fut a röpdőső pillangó után, a kitért karú vadász elől (Hincz Gyula rézkarca); A PILLANAT-én egy lángoló, modern Trójából igyekszik kifelé Aeneas, fölnyalábolva öreg édesapját, kisfiát, maga mellett tudva leroskadó feleségét (Urai Erika grafikája).

Nézem a két címlapot, figyelem a két rajz sugallatát. Ami közös bennük, ami azonnal szembeötlik: a menekülés. A megkettőzött menekülés.

Ez után a pillanat után a lepke éppúgy eltűnik előlünk, mint az AENEIS-ből Creusa, Aeneas összeroskadó felesége.

Ha saját logikámat követem: ebből a pillanatból kell, hogy következzen a menekülő lepke logikája.

Itt most megállítom a levelet –

2

– mert végig kell gondolnom: ha az AENEIS jelenetének férfialakjai, Aeneas, Anchises és a gyermek Ascanius – könyvedben: Iulius – a lovat ajándékozó danaók, a lángoló Trója, vagyis önnön sorsuk elől menekülnek, ki elől menekül Creusa, aki egyszerűen köddé válik a belülről fenyegetett városkapu közelében? „*De ahogy menekültem...*” – mondja Aeneas, ám jobb átadnom a szót Vergiliusnak (A. II. 736–740., Lakatos István fordítása):

„...*De ahogy menekültem,
 s mellékutcákon kanyarogva letértem utunkról,
 én, nyomorult, jaj, elvesztettem a drága Creúsát!
 Hátramaradt, eltévedt vagy kimerülve leroskadt?
 Jó ég tudja: szemem többé ezután sose látta.*”

Így látjuk hát Trója kapujában a pillanatot, amelyben egy ember odavész, s egy másik – a hős – menekül, mellékutcákon kanyarog, elveszti a feleségét, találgat, mi történhetett, és jajgat; ha jól ütemezem a fordítást, Aeneas jajongását így kell ejtenünk: jajj!

Persze hogy elmenekül Creusa. Itt, a kapuban adódik rá az utolsó lehetőség.

Nem azért lettél latin szakos, hogy ezt ne vedd azonnal észre. Tudtommal elsőként a világirodalomban.

Hová lett Creusa?

Mi az eltűnök, mi a lepke logikája?

Talán akkor először a lepkéről; és most visszatérek a levelemhez –

3

– a Vörösmarty-könyvnek már a válogatása is szembeszökő. Találunk benne olyan verset, amelyről azt hisszük, már nem lehet hozzányúlni – SZÓZAT –, olyan verset, amelyet már elfelejtettünk – A' HALDOKLÓ LEÁNY –, és olyat, ami szégyenszemre csak memoriter-

ként él bennünk tovább – A' SZEGÉNY ASZ-SZONY' KÖNYVE –; s akkor még meg kell élnünk azt is, hogy könyved nem a pátoszt és a port fújja le róluk, hanem megépített ivbe állítja őket.

Lepke – Etelke – Laura – haza – emberiség. Szerelem, Bécs és Martonvásár: „*bárhol Európában így szoktak epedni a zenére fogott kis-asszonyok után a zeneoktatók, akik aztán befejezetlen szimfóniákat írnak...*”. Számalom – egy gigász iránt! – és rózsaberek és reménytelenség, közvetlenül ebből nő ki, irod. jó évszázad múltán a semmi ága. S a magányötrelem élethalál-villanásában már ott „*a rettenetes axióma, az itt élned, halnod kell*”.

Egy lepke után indultunk el, s ezt találjuk az ív túlsó végén.

Az erdőben eredetileg kettős menekülés zajlik – ahogy SZÉP ILONKA-elemzésedben hívod, a „*remekül megkomponált dupla vadászat*” –, és „*ebben a képben egyedül a pillangó magatartása logikus: azonnal elszáll*”.

Ez lenne a lepke logikája. Űzik – üldözik –, azonnal elszáll. Ilonka logikája: a vadászról kiderül, hogy álrühás király, Ilonka elsorvad. Az ív túlsó végén a király logikája: „*Vörösmarty már nem árva fiú többé, egy nemzet imádkozik a szájával, valóban király lett, sőt több, az Apánk, aki SZÓZAT-a szavaival a hazánk szokott kiáltani, ha át akarja élni magyarságát.*”

Ez az ív adta a kötet címet. A LEPKE LOGIKÁJA. Holott a könyv valósággal kiált egy másik fejezet címe után, az után, hogy ECCE HOMO HUNGARUS!

Hiszen ezek a nagy súlyú versek, a SZÓZAT, A VÉN CZIGÁNY!

Megint megszakitom a leveletem –

4

– a két hatalmas költemény között, a valóságban is, elemzésedben is ott a két nagy magán-titok, a két nagy költői rejtőzködés, a két szerelmes vers: a KÉSŐ VÁGY és A' MERENGŐHÖZ.

Az előbbi „*a Nincs menekülés verse*”; az utóbbiban „*a biedermeier követelmények listája mögött malom zokog a pokolban*”.

Így épül meg a végleges ív.

Pokolbeli ív ez, pokollal fölérő építkezés. „L' betűs nők, rettentő vágyakozások, Lear királynék, szerepcserék. Még A' HALDOKLÓ

LEÁNY-ról irod: „*Van egy szerelmes lány, aki a valóságban persze férfi...*”; azután A' MERENGŐHÖZ címzettjéről:

„*Nem Laura volt a merengő. De hát akkor ki? Természetesen Vörösmarty.*”

S a verset orvosi-költői anamnézisként tárgyalod, az öregedő költő és az elriadó Laura kettős meneküléseként (ez itt az én kiemelésem – G. Á.), mert „*ki választana hitvesül valakit a mitológiából, ki akar a párducus Árpád házastársa lenni?*”.

Ahogy a levelemben írom –

5

– szervusz, Creusa. Mert –

6

– A PILLANAT című regényben elképesztő szerepcsere történik. A lángoló Trójában „*sértődötteen ordítózó*”, a – szó szerint – sebeit nyalogató, bámész és bizonytalan, röviden: férfiatlan Aeneas felesége, Creusa, istennői utasításra ledöfi a Dardán Főkapuban, magára ölti páncélját, és Aeneas helyett, Aeneasként nekivág a tengernek, a honalapításnak, Itáliának.

És nem sikerül, hiszen nem sikerülhet a házasság Laviniával – „*Feküdjünk, kis tehén, az iszonyú történelem úgy tapad fehér kis irhádón, mint a bogáncs. Szúr; nagyon szúr?*” –, és nem sikerül a szellemi lét s az otthonlét boldog ambivalenciája, már korábban is sikertelen volt az idill Carthagóban, a szerencsétlen Didóval, a magánszféra használhatatlan, „*a boldogság a hétköznapi üzemzavara*”, de sikerül az új haza életre hívása, Róma áll, és Rómában Trója szelleme öröklődik, a lángok közt a helyén maradt Trójáé, mert „*egy egész ország nem szökhetik meg*”. S az ál-Aeneas a „*nászéjszakán*” leckét ad Laviniának trójai történelemből: „*Hősi módon meghalni mindig primán tudunk Frígiában.*” És a lecke logikája szerint a bölcs kis tehén, Lavinia végre megérti, hogy aki az oldalán fekszik, egy isteni feladatra kiválasztott másik nő, és mert „*a pillanatot nem lehet kiszámítani, csak felismerni*”, annak a másikkal a felismert, nagy pillanata az volt, hogy megölte Aeneast, „*a mindig kiváltságos szent semmi-*

rekellőt”. És így jött létre, így jöhetett létre a honalapítás.

Trójiáért mindent.

„Trója akkor is a legelső marad a számomra, ha bűnös volt, ha felelőtlen, ha kacérkodott a végzetével...”

Karel Čapek Lót-alakja beszél így az angyaloknak Szodomáról. És visszafordul. Ő is.

Micsoda magány azon a történelem nyüstölte ágyon.

Ecce homo Hungarus.

Ecce mulier Hungara? Mindegy.

Creusa programot ad. Mint Vörösmarty, hiszen – ezt sokkal keményebben mondod el egy interjúban (*Népszabadság*, 1996. szeptember 14., riporter: Varga Lajos Márton) – „*Kölcssey imádkozott és irgalomért könyörgött... Imádkozott és könyörgött, de programot nem adott. Programot Vörösmarty Mihály adott*”.

Ezért, valószínűleg ezért –

7

– ahogy Te sem, én sem hittem el soha, hogy Vörösmarty Mihály megőrült.

Az „*élned, halnod*” követelményét, megtoldva azzal, hogy „*itt*”, s a „*Lesz még egyszer ünnepe a világon*” jóslati derűlátását – a jóslat benne az „*egyszer*” – nem bírta meg a korszak. Talán semmilyen korszak nem bírja el. Vörösmarty két híres bírálójának, a fiatalabb kortárs Gyulai Pálnak és kortársunknak, Tóth Dezsőnek a pástot így vagy úgy lekeskenyítő mozdulatai legalábbis ezt jelzik – s milyen elegáns asszoid vannak mindkettő ellen.

És elegáns, ahogy Vörösmarty programját meghatározod, a didaxist is vállalva: „*S aki nem tett mást a népért, csak sivított meg ivott, minden javító szándék nélkül, szedje össze magát, mert itt a cselekvés ideje.*”

Hiszzen: „*A megingott szellemi egyensúly nem ismeretlen tünet kataklizmák után*” – mondja Vörösmarty, fogalmazásodban egyes szám első személyben.

És mit mond Creusa egyes szám első személyben? Ezt mondja: „*minél kisebb egy nép, annál nagyobb az önérzete, és ha egészen jelentéktelen, akkor ezen való kétségbeesésében akkorát talál ki magának, hogy a lakosság előbb-utóbb bele-rokkan...*”.

Úgy képzelem, Creusa sír.

És persze – miután elrendezi Róma ügyeit – visszalátogat Trójába, bolyong a hatalmas rommezőn, nézi a „*bazárba csukott katasztrófát*”.

Lesz még itt valami? Egyszer?!

Kedves Magda, ha megint Vörösmartyról írsz, idézd majd meg a választ. Idézd föl azt a józan elmét, amelyben mindketten hiszünk.

Isten éltesen neved napján –

8

– de megtoldom én is ezt a tavalyi levelet egy személyes vallomással.

Szülőfalum polgármesterét kitúrták az állásából, mert arcmását odafestette egy templomi freskó sarkába. Képzőművész barátaim szerint semmi vétséget nem követett el; az ilyen portré- és önportré-odacsempészás régi festői, emberi gyakorlat.

Ez itt most az én néhány ecsetvonásom.

Mindig latintanárr szerettem volna lenni. Vidékről szakadtam Budapestre, Chaplin módjára tébláboltam a nagyvárosban, iskolatársaim kigúnyoltak; csak a latinórákon nyertem vissza az önbizalmamat: erős képzést hoztam magammal a szegedi gimnáziumból. Tizenhat évesen fordítással is próbálkoztam, elsőnek az AENEIS-ből, sikertelenül – *Conticure omnes...: „Hallgatag ültének ott...”*–; első versemet Aeneas álmáról írtam, Hector szavairól, Trójáról, a valóra vált rémlátomásról: „*Menekülj, istennő ivadéka! Jaj, ne légy a lángok martaléka!*”, ismétlem, tizenhat éves voltam; de bármilyen erősek is az álmok, 1949-ben s utána még egy darabig nem kellett latintanárr. Az egészből annyi maradt, hogy bolygó Cassandraként mindig magamnál hordom Vergilius két gyönyörűséges mondatát:

„*Venit summa dies et ineluctabile tempus Dardaniae. Fuimus Troes, fuit Ilium et ingens gloria Teucrorum.*”

Irigyellek, mert trójai vagy.

Kedves Creusa! Isten éltesen születésed napján.

1997. június 14.–október 5.

Gergely Ágnes

HOMMAGE À SABO(AS) KÖLTŐ(NŐ) ÉS CREUSA KIRÁLY()

Aki kora ifjúságában „szilfán halat” látott (prózaiban szólóvást, habár versben: „a Barna utca táján” – helyrajzilag: Debrecen, Magyarország; idő: XX. század idusa –, még hozzá „egy dörrésre szétágulni sebbé”), az egyrészt elárulja klasszikus műveltségét (hiszen máskülönben *mást* látott volna ugyanott); másrészt azt, hogy melyik nemzedékhez tartozik (erre jelentéktelen, apró, személyes tanúság, hogy e sorok írója ugyanakkor *Láttatok-e?* formában kérdéssé alakította ugyanezt egy vers, majd egy egész kötet címében); harmadrészt, attól elvárható, hogy egy egész hosszú pályán keresztül keresse a módját, miként *láttathasson* maga is valamiféle „szilfán halat”, valami meg-hökkentően felkavarót, ami egyben gyönyörűsége is. És ezáltal meg is haladja a pusztá „látványt”.

A magyar rendszerváltás első éveiben egy nem kisebbfajta irodalmi mű kísérletet tett arra, hogy kisebbfajta rendszerváltást idézzon elő a világirodalom rendjében is. Természetesen kisebbfajta és részleges (de hát a politikai rendszerváltások is – előidézőik vagy becsúgyó és netán csak kisebbfajta klasszikus műveltséggel rendelkező protagonisták „totális” szándékai és reményei ellenére – nem „kisebbségtágra” és „részlegesekre” sikerednek-e?).

Nem tagadható, nagyon is kisebbfajta és nagyon is részleges volt a siker (hatás? visszhang?), amit e figyelemre méltó mű keltett a magyar irodalmi közéletben, ahhoz képest, amilyent éppen e fordulat idején kelthetett volna. S amit esetleg kevésbé figyelemre méltó, ám inkább figyelemközelben, más nemzedékek vonzáskörében létrejött művek keltek.

Mikor e távolról sem felfedező igényű tiszteletadásra készült a szerény ünnepi tiszteletadó, megkísérelte a maga meglehetősen sokrétű irodalmi környezetében felmérni e mű eddigi, lassan évtizedes létezésének visszajelzését. A felmérés mind a regényíró, mind az utána következők nemzedékeinek jelesei körében kiábrándító eredményre jutott. Nem-

csak a nyilvános kritika, hanem annak kikerülhetetlen alapja, a pusztá *olvasás* vagy akár „hallomás” szintjén is. Michel Deguy barátom nemhiába tette fel és teszi fel ismételtlen a maga által is megválaszolatlan kérdést: „*Qu'est-ce que c'est qu'un contemporain?*” Én se érzem magam illetékesnek a válaszra. De annyi bizonyos, hogy nem minden kortárs „kortárs”. Elsőrenden talán mégis az, aki hajlamos és képes a kortársai iránti figyelemre; és nem képzeli azt, hogy vele kezdődik a kezdet. Pedig – ha már a latinok kezdeveredtünk – „már a régi rómaiak is tudták”, legalábbis a jelesebbek; például Ovidius:

„*Vergiliust csak láttam; időt, hogy fűzzen barátság
össze, Tibullusnak mostoha sors nem adott.
Ő téged követett, Gallus, Propertius után
őt, én mint negyedik léptem utánuk elő.*”

(TRISTIA, IV. 20.
Devecseri Gábor fordítása.)

Más civilizációkban mindenekelett az öregeket, a legöregebbeket tartották a legnagyobb tiszteletben és figyelemben (persze kevesebben is voltak, mint manapság). Megint más civilizációkban a bevett rend azt kívánta, hogy az időseket elpusztítsák vagy önpusztításra bírják (nyilván, ahol még a kevesebbek is elbírhatalan terheket róttak a társadalomra). Félő, hogy ezzel fenyeget (vagy kecsget?) a mi civilizációnk távolabbi vagy netán közeli jövője is. A szellemi életben – éppen ott, és a kifejezési-megnyilvánulási szabadság intézményesülése ellenére is – már most is sok jel mutat erre.

Mindezt csupán ezért: Szabó Magda, valamósa szerint (mint a regényhez fűzött s ahhoz méltó „*kelekezéstörténet*”-ből tudjuk), hosszú, számára nehéz vagy könnyebb évtizedeken át dédelgette magában regénytervét, tudva, hogy megírásához „*valami végletesen totális szükségeltetik, totális boldogság, totális függetlenség, totális boldogtalanság, totális rabság, valamelyik a sok elvont főnév közül, de mindenképpen totális*”. Végül e felsorolt főnevek mögött rejlő helyzetek helyett „*a személyére vonatkozó totális reménytelenség közegében*” kezdhetette el „*alapozni a történetet*”, és ebben is vite végbe. Majd ugyanebben élheti annak utóéletét.

Történt, hogy a második világháború után az új magyar irodalom egén rövid időre feltűnt *Újhold* udvarában, a többiek között, megcsilantotta magát egy szeliden okos költőnő, aki aztán, néhány évnyi kényszerű homályba tűnte után, saját elhatározásából hosszú időre regényíróvá avansált (vagy – így kívánja a kettős igazság – e téren elért sikerei, valamint a közvélemény által azzá minősítettett [vissza?]). 1958-ban nagy sikerrel publikált első regényét az évtizedek során másfél tucat hasonló vagy kevésbé hasonló sikerű további prózai mű követte.

Mindeközben (tételezi fel a nagyérdemű közönség s a kisebb érdemű tiszteletadó) sorozatos hazai és külföldi elismertsége fényében is nemcsak hogy nem szűnt, inkább folyvást növekedett benne a költészet „*hűtlen elhagyásából*” fakadó nosztalgia (a költészet olyan szerető, akit nem lehet büntetlenül elhagyni – tudja ezt mindenki, aki valaha is, bármiért is, akármilyen formában, bármilyen rövid időre vétkeesen elhagya).

S midőn (folytathatjuk önkényes képzelgésünket) a költő életének varázslatos hetvenedik évfordulóját látá közeledni, ez a nosztalgia ellenállhatatlan és kikerülhetetlen aktivitássá fajult, ahogy ezt vallomása is megerősíti, imígy: „*Én, költő Saboas, aki régen nem vagyok költő, akartam még egy utolsó verset írni*”, még hozzá olyat, mondja, „*amely részint az én hexameterben fogalmazott nekrológom, részint egy nemzedék sírfelirata*”. De hogy még tovább feszítsük a húrt, addig (s ezt már maga se merészeli bevallani), ahol nincs más lehetősége erre, mint hogy mindenestül kifordítsa kétezer éve egy jottányit sem lazult eresztékeiből a világirodalom egyik legszilárdabban álló művét, amely nemcsak eredendő formájában, nemcsak makacsul továbbélő holt nyelven, hanem az utána keletkezett nyelvek egész garmadáján gázolva át, nem is csak írásban, hanem zenékben, álló- és mozgóképekben, mozdulatlan szoborgyűratokban és forgószínpadokon örökítette meg folytonos metamorfózisokban kétségbevonhatatlan valóságként a maga győzedelmes fikcióját.

De ehhez (s ez már a költészet gyötrelmes títka) nem tehetett mást, mint hogy nemcsak a két ezredév óta kikezdehetetlen európai ősművet kérdőjelezze meg, amely az európai történelemnek még önmagánál is ősbibor-

rásait fakasztotta fel az utókorok számára, hanem magát az európai („világ-”) történetet is – mikor erre amúgy is egyre inkább felkészít mindnyájunkat a harmadik évezred küszöbéhez közeledve, a közelmúlt megannyi tapasztalata. S ha annyi jogunk van megkérdőjelezni a történelmet magát, nem ugyanannyi okunk van-e megkönyörkezni azt a tükröt, amelyet a művészet tart a történelem elé, a mi öntetszégünk vagy éppen önmagunktól való elrettenésünk számára?

Isten volt-e az Istennőfia Róma-teremtő? (hogy egy hexameternyi tiszteletkört mi is becsempésszünk a száraz prózába), aki sejtethetően (prófétaián előre kiszámított államérből, valamint masszív és mindenén ágázoló küldetéstudatból) suttymban meggyilkolta vagy hagyta, hogy meggyilkolják, illetve, mint a költemény egy röpke elszólásában ki is kottyantja: rituálisan feláldozzák (AENEIS, III. 321–324.) édes kis Creusa feleségét, a Birodalmat majdan véglegesen és császárián, iuliusian, egyenesen a Néróig és Caracalláig megalapító fiúcskájuk anyját (mikképpen majd később, ugyanezen okokból és jogokból következően, közvetve, szerelmes Didó királynőjét, közvetlenül pedig Mezentius etruszk királyt, valamint későbbi feleségének korábbi jegyesét, Jupiter kedvesének, Juturna nimfának öccsét, Turnust is)? Ily módon is el lehet mesélni a „*kegyesatyja*” történetét (vö. AENEIS, II. 768–784., III. 321–324.).

Vagy, ellenkezőleg, felesége, Creusa találta leszúrni őt, ugyancsak suttymban, bár szemtől szemben kikényszerített párviadalban, ám látszólag még magasabb emberi értékek és érdekek jegyében, az utolsó, legutolsó pillanatban, vagyis A PILLANAT-ban, „*egy hulla mellett talált görög szablyával*”, ott, a Dardán Főkapunál, „*nem akarván egy leendő világbirodalom áldozati gödölyéjévé lenni*”. (Szabó Magda: A PILLANAT [CREUSAIS], 22. o. és 27. sköv.) Így is el lehet kezdeni a történetet.

Nem Aineiászból lett Aeneas, hanem a férjgyilkosság árán megmenekült pseudo-áldozat Creusából? És mi talán nem is az AENEIS-t olvassuk szorgosan kétezer év óta, hanem egy pseudo-CREUSAIS-t? Amelynek „eredetijéről”, 1879-es újonnan felfedezéséig „*csak más*

művek utalásából és idézett szövegekből tudott a tudomány” (hát még az olvasóközönség!). (Vö. Gróf Billamoritz-Mőwendorf szócikke az ÓKORI LEXIKON 89. pótkötetében, in: Sz. M.: i. m. 315.)

Lám csak, milyen szövegtekervény, milyen tekerszövevényes ez a fránya irodalom, amely ráncba akarja szedni a történelmet, valamint ez a fránya történelem, amely a világot nem hagyja magát ráncba szedni. (Még a szerény tiszteletadó sem képes – hozzájuk nyúlva – mellőzni a filológia általa rettegett nevetséges kis rituáléit.)

Csak azt ne akarjuk kutatni, honnan jött ide az ismert héroszok és istenek, istenfiak, istenükkök, illegális halandó-halhatatlan szerelmespárok közé a szerző egyetlen saját trouvaillé-a: az az *EZ KI EZ* Eszkiesz istennő, a széke Venus hollófeke ikertestvére és egyben a szerelem szörnyűséges istennőjének még szörnyűsegebb gyűlöletpárja. Aki – az AENEIS-t végigkísérő nővére helyett – végigkíséri és -vezérli a CREUSAIS „*pikareszk horrorját*”, ezt az „*antik keresztés hadjáratot*”. Akinek jóvoltából (?) minden kifordul önmagából, hogy a legfőbb istennő, a mindenek fölött uralkodó Ananké végül mégis mindent visszafordítson a maga rendjébe.

Aineász lett-e Aeneas? Az istennő-fiából vált-e „*kegyesatyja*”, a „*mindjük előtt... a legszebb*”? Vagy a feleségvilkos kalandor? vagy éppen a „*megelőző szerellessel*” éppen a feleségének áldozatul esett gyáva hős? Vesztés fríg? vagy győztes római? Aeneas-e egyáltalán? Vagy éppen Creusa? Férfi lehet-e a nő? Lehet-e nő a férfi? Hiszen akkor igazán kvittek volnának, még csak észre se lehetne venni titkos helycseréjüket. S mire valók lennének ezek az „*elcserélt fejek*”? Mikor mégiscsak minden betelik, úgy, ahogy volt, illetve ahogy tudtuk, hogy volt, és ahogy minden bizonyosan sose volt. Itália földjére lépve Creusa se tud mást mondani, mint amit Aeneas tudott volna: „*Megjöttünk, megkezdődik Itália történelme.*”

Pillanat-e A PILLANAT? Vagy az egész történelem kozmikus pillanata? Netán „*pillanatkép a kultúráról*”? Illetve magáról a történelemről. Véget nem érő jancsói „hosszú snitt”? A történelem revíziója – vagy az éppen aktuális, ki tudja, hányadik világtörténeti „mutatio status” visszavetítése a kétezredik év kü-

szőben a kétezer év előtti legelső európai modelljére (és megfordítva)? Vergilius-e Vergilius? Vagyis e kétezer év kezdetétől fogva a művészet egyik mesealakja, akinek műve „*a nyugati kereszténység második bibliája lett*” (T. S. Eliot), maga pedig „*az európai irodalom védőszentje*”, ahogy magáé Európáé Szent Benedek (Szörényi László). Vagy a Kádár-korszak nagy tehetségű, ám a diktatúrával alantas kompromisszumot kötő művészeinek alapmodellje, „*pillanatképe*”? Végül: mindeközött Szabó Magda-e Szabó Magda? Vagy „*Sartorius Saboas latin lírikus és epikus (Kr. e. 43.–Kr. u. 7.)*”. Legeslegvégül pedig: valóság-e a költészet? Vagy a költészet-e a valóság? Megfelel-e a költészet a valóságnak? Vagy a költészet válik-e valósággá? Isteni (akármilyen isteni) elrendelés-e a történelem, maga a mítosz predestinációja? Bármilyen morbidan fantasztikus emberi faló-csellet kijátszható-e a végezt? „*Átrajzolhatni-e a Végzet engedélyezte koordináták között mások életét?*” És lehet-e megsemmisíteni egy művet egy másik mű által?

Szerencsére a művek nem semmisíthetnek meg más műveket. Ellenben új műveket szülhetnek. Csak lázadásukkal, mint apjukkal a „*tékozló fiúk*” (netán a női emancipáció folytán a lányok is), szembefordulhatnak az előbbiekkal, de „*ártani nem árthatnak nekik*”.

Ezen a ponton Szabó Magda regénye megoldhatatlan ellentmondásba botlik. Történelmi (vagy akár mítosz-) regényt semmilyen korban nem lehet „áthallás” nélkül írni. Vergilius hőskölteményéből ez világosan kiderül. Szabó Magda regénye se titkolja a magáét (még kevésbé a hozzá készült „*keletkezéstörténet*”). Ő is tudja, hogy „*a nagypolitika bűneit műalkotások aranyozzák be*”. Meg is kellett élnie, meg is kellett szenvednie. Meg is kellett értenie. És művének egyik létrehozója és értelmezhetősége is ez – az író kinyilvánított szándékából is. Csakhogy: ha ettől, csakis ettől függene a művek értéke és értékelése – Vergilius esetében „halhatatlansága” –, akkor egyszerű volna az igazságtévis.

Sok minden mellett ez a probléma áll egy másik modern Vergilius-regény középpontjában is. Hermann Broch könyvének (VERGIILIUS HALÁLA) fókuszában a halál küszöbén álló Vergilius párbeszéde áll – Octavianus Caesarral. A haldokló – így tudja a hagyomány

is – utolsó pillanataiban vissza kívánta vonni halhatatlanná vált remekművét – annak különféle finoman körülírt „szakmai”, művészi, horribile dictu „esztétikai” befejezetlensége és hiányosságai miatt. De lárifári, beszélhet erről Caesarnak: ő csak a maga és az ő „műve”, a Birodalom felmagasztalását látja és nézi benne. (Miközben kifogásai mögött – feltehetően – Vergilius is ugyanez készleti elhatározására és kifogásaira, amelyek természetesen nem vezethetnek eredményre a császári – diktatori – akarattal szemben.)

„Actiumot szent trójai tornával berivalljuk” – idézi tekercs nélkül a császár Vergiliusnak Vergilius művét. – „Valahogy így fejezted ki ezt az AENEIS-ben, igaz? – Pontosan így; emlékezeted csodálatra méltó. – A Caesar nem tágitott a költeménytől.” Persze, hiszen csupán annak eltulajdonítása végett látogatja meg a hajón haldokló „udvari költőjét”. Az életre-halálra menő viadal a lehetséges legválasztékosabb kölcsönös udvarlás hangnemében folyik. „A költemény közepébe, a költemény igazi közép- és tetőpontjaként, melyet Aeneasnak kölcsönöztél, az actiumi csata képét állítottad”, mondja legfőbb érveként Caesar. Hogyne, hiszen éppen ezért kell neki. Éppen ezért viaskodik körme szakadtáig (tudva, hogy hiába) Vergilius; talán éppen azért, mert „Actiumot szent trójai tornával berivallta”. Már, most, tudja, hogy nem kellett volna. De, feltehetően, azt is tudja, hogy most már hiába tudja.

A mítoszban mindent előre látnak, az istenek egymás közt – ha egymást folytonosan alávalóan kicselezni akarva is – mindent előre kitervelnek, elmondanak, útbaigazítanak, felvilágosítanak és eltagadnak szemérmetlenül – ahogy éppen kell. Mindent, ami volt – és mindent, ami majd lesz. A történelem azonban nem mond meg előre semmit. Vergiliusnak senki sem mondja meg (csak talán saját maga, és akkor, amikor már késő), hogy az „augustusi aranykor” miként fordul át – már az ő szeme előtt – néhány történelmi „pillanat” alatt a császárkor vézskorszakába, hogyan készíti elő Octavianus – maga se tudva – az utat egyenesen Néró, Caligula, Claudius „isten” felé.

De azért – s ez már a művészet paradoxona – az AENEIS mégis „a nyugat második Bibliája”, Vergilius pedig „Európa védőszentje” lett és

maradt mindmáig, a berozsdásodott „aranykor” ellenére is. Nem jó példa arra, amire A PILLANAT példázata mutat. De mégis jó példa arra, amit maga A PILLANAT is megtestesít.

„Semmi van ott és senki van ott, ám mint a varázslat,
vonzza hajójukat és szívük a volt haza földje”,

idézem, verssorokba tördelve, a prózába be-csempészett két hexametersort (a számtalan többi közül). Így írja le a regény a feldúlt és elpusztított Trójába bujdosók módjára hazatérő győztes-megvert kis csapatot: Creusáét.

Az ostromból tápázkodó Trója olyan, mint Budapest volt az 1945-ös felszabadulás első hónapjaiban: vásári, bazári, cirkuszi, le-rongyolt, tumultuózus és bűzös, összeroskadó, feltápázkodó, bűnös és megváltott. Mit kereshet még itt a férjgyilkos, gyerekét elhagyott, családját nem lelő, kisemmizett, más bőrébe belebújt, önnönmagából kivetkezett Creusa? Mi mást, mint hogy a költészet tárgyaként ezúttal a költő álruháját, álarcát és álvértjét csatolja magára? És elzokogja a mindenki helyét betöltő „művész” státusát. A „portékáját” uszuló rapzódosz (lantos) helyébe lépve, most újra itt, a semmi, a senki földjén, Trója pusztaságán és önmaga végső reménytelenségének csataterén. A művészt, aki „nem bírja tovább sem a hőroszok, sem az istenek életformáját”. És a magátét sem.

Somlyó György

ÖRKÉNY ISTVÁN LEVELE SZABÓ MAGDÁNAK

1977. VIII. 17.

Kedves Magda!

Hát ezt jól odavágtad az asztalára egy 65 éves kreténnek, aki örül, ha a saját vezeték- és keresztnéve eszébe jut, nemhogy a te úri családdal 857 főnyi személyzete, akiket ráadásul mind másképp hívnak. Én az egyszerűség kedvéért az egész hóbelevancodat elnevez-

tem Kokoschkának (id., ifj., özv., néhai Kokoschka, illetve K.-né ipa, menyé, úke stb.), amivel teljes áttekintést kaptam.

Így viszont, úgy érzem, nagyszerű regényt olvastam, életem főművét, irodalmunk remekét. A fejemet teszem rá, hogy Kokoschka Magda ha eddig nem, ezzel a művével biztosan bevitörli a magyar halhatatlanság II. kerületi állóvizébe, ahol már jó néhányan laknak, nem vérbeli Kokoschkák, de az utókorral összekacsintók. Tied lett az első hely az emelvényen, és szívből, szeretettel gratulálok hozzá.

A két év megérte!

Csókol
Pistád

GION NÁNDOR: EZ A NAP A MIÉNK

Osiris, 1997. 262 oldal, 780 Ft

A hajdani *Új Symposium* egyik vezéregyéniségének a kritika közmegegyezése értelmében mindmáig legjelentősebb írói vállalkozása, a LATROKNAK IS JÁTSZOTT című regénysorozat első s nyomban osztatlan sikert aratott kötet, a VIRÁGOS KATONA 1973-ban jelent meg Újvidéken; folytatása, a RÓZSAMÉZ alig három esztendővel később ugyanott, 1976-ban, majd jó húsz esztendő múltán 1997 könyvetére Budapesten elkészült a harmadik kötet is: EZ A NAP A MIÉNK. Ha valaki e jó két évtizedes „néma csönd” okaira kíváncsi, csak üsse föl az előző regény, a RÓZSAMÉZ utolsó oldalát, mert ennek zárómondata sugallja a valószínű magyarázatot: „Reggel a magyar csapatok Szenttamásra értek.” – Szenttamás, a Gion-regények világának színtere, Fényes Elek 1851-ben Pesten kiadott MAGYARORSZÁG GEOGRÁFIAI SZÓTÁRA értelmében „szerb–magyar helység Bács megyében, a Ferencz csatornája mellett”; az a bizonyos reggel pedig 1941. április 6-a vagy 7-e lehetett, a királyi Jugoszlávia lerohanásának reggele. Ami *utána* történt a Vajdaságban, annak hiteles és igaz politikai és emberi történetét Gion Nándor regényeinek kisvilágában, a RÓZSAMÉZ megjelenését

követő húsz esztendőben sem ott, Újvidéken, sem itt, Magyarországon, ahová az író időközben áttelepült, nem lehetett volna a Gion-prózát jellemző kegyetlen realizmussal ábrázolni. (De nem csak a Gion-regények keletkezéstörténetének reális feltételeit szabják meg ezen a tájon hasonló, irodalmon kívüli tényezők: errefelé a megélt élet igen gyakran válik „néma kinná”, az elbeszélő lehetőségei tehát igen gyakran az elbeszélés lehetetlenségével egyértelműek.)

A regény kritikusa, aki általában is egy ómódi szempontrendszer alapján szokott beszámolni olvasmányélményeiről, éppen ezért nem állhatja meg, hogy legalább részben ne idézze föl személyes emlékeit ennek az időköznek s a rá következő húsz esztendőnek az idevágó történetéről. Elsősorban is azt, hogy amiről nem lehetett az írói látomási és értelmezési többlettudásával elmondani az „igazat” (de még a „valódit” sem), arról nagyon sokan értesültek annak idején Dél-Magyarországon: előbb a csetnikekkel való bánásmódról keringő rémtörténetekből, majd a második világháború befejezését követően, a „megtorlás” elől a meglehetősen cseppfolyósá vált déli határokon átszökő menekültek rémült suttagásaiból. – A történelem és a politika teremtette félelem határai azonban (s ezt is jól tudhatjuk mindannyian, ha ugyan el nem felejtettük) a létezett szocializmus szovjet blokkjához tartozó Magyarország és a kommunista diktatúra (egyébként évtizedeken át jól jövedelmező) titoista látszat-különútját járó Jugoszlávia között mélyebbek és áthatolhatatlanabbak voltak, mint a határsorompók, s a hétköznapi élet útjának írói megjelenítését is meghatározták. Magyarán: szellemi vasfüggönyökkel korlátozták. Az egy anyanyelven írók szellemi és személyes mozgásterét nemkülönb. (Így például a hatvanas évek második felében Gion Nándort is persona non gratának nyilvánították a hivatalos Magyarországon.)

De visszatérve a regényhez: az első kötet, a VIRÁGOS KATONA anyagát az első világháború előtti idők adják, amelyben a Monarchia összeomlása hoz a szereplők sorsát, életlehetőségeit radikálisan átalakító változást; a másodikban, a RÓZSAMÉZ-ben a királyi Jugoszlávia összeomlása borítja föl, ismét csak brutális módon, a történet emberi világának

status quoját; a mostaniban pedig a rövid életű Horthy-impérium s ami közvetlenül rá következett, az úgynevezett „megtorlás” rendezi át ismét ennek a világnak az életminőségét és életlehetőségeit kifejező regénybeli sorsokat, ugyancsak véres radikalizmussal. „*Ez itt kelet. Hiába küzd a nyugat. / E vérvirágos föld ma is a régi*”, tele „*a szörnyű harcok marcona vitézi*”-vel, ahogyan Kosztolányi írta (ALFÖLD), ezért aztán ezen a tájon, ameddig az ösztönös emlékezet vissza tud érezni, az erőszaknak és az öldöklésnek nincsen se kezdete, se vége a történelem „vérvirágos” szövevényében. Fényes Elek már idézett szócikkében is ez található erről a múltról: „*E helység szerencsétlen emléke az 1848-ki magyar forradalomnak. Mindnyájan tudjuk, hogy ez alkalommal Sz.-Tamás vala főhelye a harczoló szerbeknek, kik ezt erősen besanczolván, több ízben hiában ostromlatott a magyar seregek által, míg végre Perczel serege által bevételvévén az egész hely kevés kivétellel leégett és elpusztult. 1848 előtt számlált 8500 n.e. óhítű szerb és 3000 magyar kath. lakost. Kath. és szép óhítű temploma szinte leégett a roham és bevétel alkalmával.*” Egyébként: „*Határa a leggazdagabb fekete föld.*”

Az új kötet címe tulajdonképpen bármelyik előző kötet mottója is lehetne, mert ezen a vegyes etnikumú területen a történelmi helyzet – szerencse, illetőleg szerencsétlenség – forgandósága következtében hol a magyarok, hol a szerbek, hol a svábok érezhetik úgy, hogy „ez a nap az övék”. Érzik is. Természetesen pisztollyal a kezükben (csak a szegény zsidók nem érzik soha, mert nekik, az öreg órásmester Lusztig bácsinak például, soha nem jut pisztoly...), és kegyetlenül be is hajtják a prédát a megfélemlített s a pusztá életükért rettegő többiekben, mint a regény első (s művészileg talán legerősebb) fejezetében Török Ádám. Ez a parasztharamiába ojtott reneszánsz virtus gátlástalanságával élő figura már azon a reggelen szinte, amikor a honvédek Szenttamás alá érnek, „*körülnéz néhány gazdagabb tanyán*”, s kegyetlenül megszarolja a tehetős szerb gazdákat. De hát, ismétlem, ezen a gazdag fekete földön mindenkinél kéznél van a pisztoly. – Közbevetőleg: még egy személyes emlék. A hetvenes évek első felében az újvidéki rádió M-stúdiójában egy sorozat keretében megrendezték Illés Endre szerzői estjét, amelyen e sorok írója

mondotta a bevezetőt és tett fel kérdéseket az írónak. Illés Endre, aki a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója is volt akkoriban, természetesen fölkereste a közös könyvkiadásban partnerkiadóját, a Fórum Lap- és Könyvkiadót az újvidéki Duna-parton található hatalmas épületben. Beszélgetés és kedélyes konyakozás közben Illés Endre elmondta, hogy állandó félelemben telnek az éjszakái, mert tatarozták a Mátyóki úton a házat, ahol lakik, s attól tart, hogy valaki felmászik éjjel az állványokon, betör a lakásába, és kirabolja. – Hát tegyen egy csőre töltött revolvért az éjjeliszekrényére – tanácsolta kedvesen Petkovic elvtárs, a Fórum vezérigazgatója, aki akcentussal ugyan, de jól beszélt magyarul. – Revolvért? – kérdezte Illés Endre elhűlve. – Miért? Hát nincs revolvere? – kérdezett vissza Petkovic, aki viszont ettől képedt el. – Nálunk az nem olyan egyszerű... – próbált magyarázkodni Illés. Petkovic ingatta a fejét, majd egy pillanatra kilépett a titkárságára, aztán visszaült, s konyakoztunk tovább. (Egyébként Gion Nándor is jelen volt ennél a jelenetnél.) Talán egy fél óra sem telt el, amikor benyitott egy titkárnő, és átnyújtott Petkovicnak egy szalvétával letakart (pakfon) ezüsttálcát. Petkovic levette róla a szalvétát, és a tálcát odakínálta Illésnek. Illés pedig fehérebb lett, mint a szalvéta, mert egy revolver feküdt a tálcán. – Vegye csak el nyugodtan! Nem lesz vele baj a határon sem, mondja csak azt, hogy riasztópisztoly. Prezent! – Azzal fölkapta a fegyvert, s kétszer egymás után belelőtt vele a plafonba. – Hát erre eléggé váratlan jelenet volt, de a számunkra legkülönösebb csak ezután következett: a lövések zajára nem nyitotta ránk senki a párnázott vezérigazgatói ajtót. Nyilván megszokták, hogy errefelé időnként eldördül egy-egy fegyver. Ez ugyanis *ilyen világ*.

Gion Nándor regényeiben is a pisztoly az ultima ratio, a kiélezett történelmi helyzetekben rendszerint meg is előzve a szép szót. Mert aki itt szép szóval próbálkozik, hamar rajtaveszt, mint a Krebs fiúból névmagyarosítás révén lett Keveházi Péter, a sváb származású nyomdász, aki a német háborús győzelmek által gerjesztett mámor idején fordul szembe a történelmi „széllal”, s válik megingathatatlanul hithű, idealisztikus kommunista balekké. Meg is kapja érte a sorstól

a jutalmát: előbb sváb vérei verik laposra, majd nem halálra, mint fajtája „árulóját”, Budapest ostroma után pedig a „szovjet elvtársak” hurcolják el őt, a bujkáló kommunistát hadifogolytáborba, ahol aztán vérhasban meghal.

De hát e regény majd' mindenik szereplőjének – s itt helyénvaló a frázis – „vérrel írják” a sorsát: történelem és írója. „*Tragédiának nézed? nézd legott / komédiának s mulattatni fog*”, ajánlja Ádámnak Lucifer a TRAGÉDIA VII. színében, a konstantinápolyi jelenetben, ahol tömegek mennek halálba „egy í miatt”. Persze „*mi jó az értelemnek kacagni ott, hol szívek megrepednek?*” (V. szín.) Ha ad absurdum vinnénk Lucifer javallatát, akkor azt mondhatnánk, hogy a regény, de az egész regényfolyam alapeszméjét is – bizonyos alapvonatkozásban – a magyar fűzfaköltészet egyik hírhedte és feledhetetlen klasszikusa, Szittyá Attila Bendegúz fejezte ki, amikor egyik versét mélabúsan ekként zárta: „*Mindennek eljön egyszer az ideje, / cserélődik a bot s az ember feneké.*”

Az új Gion-regény „tartalmáról” igen nehéz volna beszámolni, mert egyrészt a regény minden sora „történes”, s minden történesnek megvan a kockázata (a „cserélődés” kockázatával együtt...), másrészt azonban úgy megy végbé, hogy a szereplők sorsát átégető véres és borzalmas történelem nem jár együtt a regényben valamiféle tragikusan fekete és patetikusan szívzaggató atmoszférával. Az igazi írói mondanivaló bele van rejtve a hihetetlenül fordulatos – régi műszóval: „cselekményes” – történelmi eseménybonyolításba, s amit az EZ A NAP A MIÉNK narrátora, a mezőorré avanszált Rojtos Gallai elbeszél, annak a mélyebb értelme és üzenete az emberi és erkölcsi élethittel elrendezett anyag előadásmódjából derülhet ki félreérthetetlenül. A külső-belső élethűség szerves tartozéka elsősorban az, hogy miközben a Gion által ábrázolt világ emberei erőszakoskodnak, verekednek, rabolnak, sinszöggel tőkön szúrják, körfűrészrel elevenen négyfelé vágják egymást, mindez nem téríti ki az életet – hogy úgy mondjam – a maga „örök medréből”. A borzadály magától értetődő módon fér össze a mulatozással, a dalolással, a szeretkezéssel, egyszóval: az élet animális örömeivel. S Gion Nándor regényének az emberei, tartozzanak bárhová is, valamennyien úgy veszik, hogy

így van ez rendjén. Hogy élni jó, hogy élni szép, még ilyen körülmények között is, s aligha lehet a regényíró művészetének erejét nagyobb dicsérettel illetni, mint hogy lényegében meg tudta teremteni ezt a csak látszatra természetes, valójában azonban hihetetlenül bonyolult egyensúlyt az emberéletek sorsalkító tényei között. 1992-ben, még Újvidéken élve, Gion Nándor azt nyilatkozta egy interjúban: „*Könyveimmel nagyjából elégedett vagyok, legalábbis erkölcsi szempontból.*” Azt hiszem, nem csak ebből a szempontból lehet elégedett.

A LATROKNAK IS JÁTSZOTT első kötetében a kisgyerek Rojtos Gallai mindennap kimegy a Kálváriára, s „*a megfeketedett bronz Jézus lábainál*” üldögélve folyton azon töpreng, hogy vajon miért is mosolyog a domborművön az a bizonyos „*virágos katona*”, miközben korbácsolja Jézust. Ugyanis mindenki más: szenved. „*A Megváltó, akinek vérzik a homloka a töviskorona alatt, a farizeus, aki leköpi a Megváltót, Simon, a cirénei ember, akinek át kell vennie a keresztet a leroskadó Jézustól, a hóhér és az egész bármész népség mind, mind szenved, mindegyiknek látszik az arcáról, hogy boldogtalan. Az egyetlen boldog ember a Virágos Katona.*” Végül is arra a következtetésre jut, hogy a Virágos Katona abban az illúzióban él, hogy neki, személy szerint, nincs köze a Kálvária kő domborművein megjelenített szenvedéstörténethez, mert ő neki az a meggyőződése, hogy „*el kell menni onnan, ahol a ronda dolgok történnek*”. Egyszerűen odébbáll, kilép a történetből. Érdekes módon Gion Nándor, a polgári személy már idézett interjújában önmagát illetően szinte ugyanezt mondja: „*mindig megpróbáltam elmenni azokról a helyekről, ahol csúnya dolgok történnek*”. De hát új regénye, vállalkozása folytatásának pusztá ténye mégis azt jelzi, hogy *íróként* nem tudott – mert nem lehet – elmenni az e táj történelmi szituációjából eredő emberi sorsok „*csúnya dolgai*” elől. A polgári személy áttelepült; az író beleragadt abba az élménykörbe, amelyben felnőtt, s amelynek kimondási kényszerben íróvá érlelte. S a „*csúnya dolgokon*” formálódott életszemlélete jó néhány keserű és kemény igazságot hoz felszínre ebben a regényben. Mindenekelőtt azt, hogy miközben mindenkinek eljön egyszer a maga „*napja*”, de folyton „*cserélődik a bot s az ember feneké*”, időlegesen győztesekre és vesztesekre tagolva az emberi világot, azért

„a győzteseknek is elég rossz életük van”, mondja a regény. S meg is mutatja. S nemcsak a magyarokra áll, amit Belics Gyorgye mond, hogy „Ti magyarok bátor és bizakodó emberek vagytok, de a végén mindig csalódtok. Mert mindig valahogy a rossz oldalon vitézkedtek”. Aztán ez a történelem- és emberszemlélet azt sem hallgatja el, ami különben a megfigyelt, megtapasztalt életigazság sematizálódásának holtbiztos zsákutcája volna, ha ezt nem venné – taktikázásból? – figyelembe, hogy a rablás, bosszú, megalázás, gyilkolás végtelen és végtelenül igazságtalannak tetsző folyamatába egy adag kétségtelen igazság is valahogy mindig beszorul. Mert ha nem így volna, akkor aztán csakugyan fekete-fehérré bomlana az emberi világ: a történelem dramaturgiája szeszélyes és kétségbeeső igazságtalan ugyan, de drámájának szereplői mégsem egészen ártatlanul szenvednek el, amit elszennvednek. Végül benne van az a nagy emberi tanulság is, amiről általában meg szoktunk feledkezni, hogy a társadalmat, annak mikroközösségeit nem az etnikum és nem az osztályhelyzet, hanem az alkat és természet, az úgynevezett „emberi tényező” képletekbe és sablonokba nem foglalható ösztönös vonzásai és választásai és elutasításai bontják egymással összetartó, illetőleg szemben álló csoportokra.

Megszakítható-e a szenvedéstörténet lánc, vagy végtelen, mint a balkáni vérbosszúk kényszere? A kérdésen merengve a kritikusnak egy másik irodalmi példa – és válasz – jut eszébe: Shaw CAESAR ÉS KLEOPÁTRA című darabjának IV. felvonásából az a jelenet, amelyben Caesar a „jogos bosszút” álló Kleopátrának, aki megölette Pothinust (azzal az ideológiával, hogy „ha az árulás, a hamisság, a hüllenség nem nyeri el büntetését, a társadalom szükségképpen olyaná válik, mint egy aréna, amelyben vadállatok tépik egymást darabokra”), a következőket mondja: „Ha volna egyetlenegy ember az egész világon, most vagy bármikor a jövőben, aki tudná, hogy rosszat tettél, annak az embernek meg kellene hódítania a világot, mint ahogy én meghódítottam, vagy őt feszítené keresztre a világ.” (Mondja mindezt Caesar az alexandriai háború idején, időszámítás előtt 48–47-ben, egy-két emberöltővel azelőtt, hogy jön valaki, akiben testet ölt Caesar igazsága: a történelmi Jézus...) Aztán így folytatja Caesar, továbbra

is Kleopátrához intézve a szót: „Aki most a kapudat zörgetik, éppen úgy hisznek a bosszúban és a tórdőfésekben, mint te. Meggyilkoltad a vezérlüket: jogos tehát, hogy most ők öljenek meg téged. S akkor én e jog nevében talán nem ölhetem meg őket, amiért meggyilkolták a királynőjüket, s a honfitársaik megint csak nem ölhetnek-e meg engem, amiért betörtém a hazájukba? És Róma se tehetne mást: meggyilkolná e gyilkosokat, mert a világnak látnia kell, hogy Róma nem hagyja bosszulatlanul fiait és becsületét. És így tovább, a történelem végeztéig, a gyilkosság újra gyilkosságot szül, mindig a jog és a becsület és a béke nevében, amíg az istenek nem teremtenek egy új fajtát, amelyben van értelem.” (Réz Ádám fordítása.)

De hát nem teremtenek. Gion Nándor új regénye legalábbis azt üzeni, hogy ezt az ördögi láncot nem a Bácskában, nem a Balkánon fogják az értelem nevében megszakítani. Mert ahogy a regény egyik szerb szereplője mondja, azon a napon, amely abban a pillanatban bizonyosan nem az övé, „vannak emberek, akik sok bosszúságot okoznak felebarátainknak. Az ilyen emberek nevét aztán valakik mindig feljegyzik maguknak”. E szeliden hangzó mondat mögött már hallani az eleven emberhúst szabdaló körfűrész csikorgását. „A történelem egy rossz álom – mondotta James Joyce –, és alig várom, hogy fölbredjek belőle.” Azt ugyan várhatja – Szenttamáson.

Domokos Mátyás

SZINOPSZIS?

Farkas Péter: *Háló*
Jelenkor, Pécs, 1996. 211 oldal, 680 Ft

Farkas Péternek ez az első könyve. Címe: HÁLÓ. Nem lehet érteni, miért az. Érthetetlen, mint az Otlík-regényben az ereklje. Ereklje? Piff! A könyv alcíme viszont az, hogy SZINOPSZIS. Ennek Otlíknál volna értelme. Ez az, ami nála azt jelentené, hogy nem kell kiadni a kezünkől a nyilvánosság számára, mert az csak magáncélokra való, szigorúan szakmai, bizalmas dolog. Ez a 211 oldalon át tartó prózaszöveg leginkább valamely irodal-

mi mű hosszabb vázlatként értelmezhető, ahogyan a szótár is megadja a szinopszis kifejezés második jelentését. De érvényes lehet rá az első jelentés is: áttekintés, összefoglalás – belső használatra szánt anyag, teszem hozzá most már én. De minek a vázlata, minek az összefoglalása?

A könyv eléggé körvonalazatlan beszélője a 205. oldalon – feltehetően egy álmoleírásban – elárulja a választ: „*még nem fejeztem be a Regényt, semmit sem készítettem össze, rendeztem el, K. még azt sem tudja, mi van a szerényekben*”. K. a szinopszis írójának szerelme. A négy egységre osztott szöveg pedig elénk tárja a szerző izgalmas feljegyzéseit, érzékeny megfigyeléseit, finom élettapasztalatait, eltitkolt vágyait, és leginkább, mindenekelőtt: a stilizált álmait.

Ezek az álmok és álmoközeli feljegyzések valóban alapját, alapanyagát képezhetnék egy szépprózai alkotásnak. Akár kivételesen eredeti regény is írható volna belőlük. Itt azonban nem ezt a regényt kapjuk, hanem az esetlen feljegyzéseket. Gyámoltalan és kiszolgáltatott könyv ez. Ilyesmit talán akkor olvasna szívesen az ember, ha a megjelent nagyregény után évtizedekkel, annak háttéranyagaként adná ki a rég meghalt szerző mindenre joggal odafigyelő élelmes kiadója.

Így azonban csak az esetlegesség, a szerencsétlenül kifejezésre jutott személyesség és intimitás érzését erősíti bennünk a szöveg, együttérzéssel követhetjük egy sokat tapasztalt és sokat próbálkozó lélek vergődéseit, aki a maga regényét ez időig nem tudta megírni. Ennek ellenére nem lehet érdektelen ez a szöveg így, torzóként sem – az írás rejtelmeivel nap mint nap foglalkozók számára. Figyelemre méltó az a különleges látásmód, ami ezeket a rövid feljegyzéseket jellemzi. Kivételesen problémaérzékeny és jó megfigyelőképességű ember mondatait olvashatjuk. Egyes mondatok egészen nagyszerűek. Csak-hogy a szerző nem tud szöveget szerkeszteni. Nem tud összefűzni történet- és álomtörédeket, nem tud előadni valamiféle élettörténetet. A jó és rossz mondatok elegyből nem áll össze követhető és jó szövegegyüttes. Túlzottan rejtélyes a lejegyző figura. Túl sokat elhallgat. Túl sokat biz az erős kijelentésekre, a néhol tényleg izgató és provokatív beszédre.

Nem lehet ennyit ráhagyni a néha-néha

megformálódó jó mondatokra. Nem lehet ennyi rossz mondattal körülvenni a jókat, nem lehet ennyi iránytalan mondattal megterhelt szövegben arra várni, hogy majdcsak eljutunk valahová. Az itt-ott nagyon érzékeny kijelentések nem képesek helytállni egy történetért, nem tudnak kárpótolni az elmaradt regényért. Mikor a könyv végére értem, fogalmam sem volt, miről olvastam odáig, mivel mi történt pontosan, ki kinek a kicsodája. Azonkívül, hogy van egy lejegyző, és van annak a valakije. Hol vagyunk? Mit akarunk? Kinek mihez drukkoljunk? Sarkítom persze a dolgot. Alapvető ügyekről van itt szó nyilvánvalóan. Valaki nagyon akar valamit. Fantasztikus emlékei vannak, alaprétegei a dömsödi holtághoz köthetők, aztán a Kertész utcához, egy furcsa családhoz. Izgalmas természeti élmények és szexuális víziók épülnek erre az alapra, meg egy jó erős apakomplexus és halálvágyérzés.

Szép a könyv elején például a dömsödi kamaszkori emlék leírása Z. Palival, aki egy nap után nem ugrott többé a vízbe. Nem tud hidegen hagyni mondjuk ez a kontextusban jól elhelyezett mondat: „*A dömsödi reggelek boldogsága, a mindig teljesen egyforma, napfényes ébredéseké.*” Ó, igen... Aztán valaki, bizonyos Anna kiugrik az ablakon, az üvegen keresztül, ez is egészen jó ott, a szövegben. Aztán egyre kegyetlenebb és kegyetlenebb képek villannak fel. Nem is akarom már olvasni. Idegesítő. Egy idő után már sok. És nincs ellepont, ez a nagy baj.

Mi fog ebből kikerekedni? „*Azzal a szándékkal ültem neki immáron két esztendeje az írásnak, hogy időben, de az időtől függetlenül, napra nap egy halomba hordom a külső világ, a körkörös emlékezés és a pillanatnyi diszpozíciók hordalékát. Magyarázatok, rohamok és nagyjelenetek nélkül, az önmagát szabályozó rendezési elv vonalát követve. Mindennap minden addig leírtat felejtve akarom nekivágni a napi szómenyiség kiadagolásának, hátrálás, visszafordulás nélkül. A bibliai átok fenyegetését érzem azokban a pillanatokban [ezzel kapcsolatban lehetne egy alaposabb értelmezésben megkockáztatni a szinopszis szó harmadik jelentésének, a bibliai párhuzamos helyek összeállításának »ráhúzását« a szövegre – K. Cs.], amelyekben a visszatekintés kényszere tört rám, mégis százszor, ezerszer vétkeztem. Valóságos kősvatag támadt a nyomomban. Arra vágy-*

tam, hogy a szöveg természeti jelenségként áradjon, mondataim szinte öntudatlanul engedelmességeknek a belső ritmusnak. Nem a szellem, hanem a szakadatlan folytonosság összetartó erejében bízom” – írja a megnevezetlen elbeszélő figura a könyv vége felé.

Hát igen. Az önmagát szabályozó rendezési elv azonban nem akar működni. Nincs összetartó erő. Csak az összetartó erő utáni sóvárgás van. Ami persze érthető, de ezt formalizálni kellene valahogy. Nem sikerül a mű, és ezért aztán nem érdekes az erőfeszítés sem, bármennyire rokonszenves is a küzdelem, ami egy érvényes új epikus nyelv megteremtéséért folyik. Az olvasó kegyetlen: nem akar közvetlenül magával szembeülni, csak akkor hajlandó erre, ha megemeli, átformálja a műalkotás szövege a saját hétköznapiját. Lehet, hogy ez konzervatív esztétika, de akkor annál radikálisabban vitába kellene vele szállnia a szövegnek. Csinálni kellene mondjuk valami egészen vad és lehetetlen regényt, ami nem a mű megformálhatatlanságának szenvelgéséről szólna most már, hanem kialakítana egy sosem látott érvényes formát: ime, ez felel meg *ennek* az életérzésnek.

Teljesen fölöslegesnek tartom a kötet végi jegyzeteket. Nem szükséges megadni azt, hogy a szövegprózái szöveg egy pontján mondjuk Hajas Tibor-, Ingmar Bergman- vagy T. S. Eliot-utalások vannak. Különösen nem célszerű ilyen megjegyzéseket tenni: „*A vacsora alapbeállítása Rilke Családi ünnep című novellájából való.*” Ha abból való is, miért kell ezt jelezni? Ki kíváncsi olyan nagyon arra, honnan meríti ihletét az író? Az egyik jegyzet azt közli, hogy: „*A fényképen a halottas ágyon fekvő Wittgenstein látható.*” Ha nem lenne ez a mondat, valószínűleg elég kevesen jönnének rá a rejtett utalásra. De kell-e ezt tudnia a főszöveg olvasójának? Ha kell tudni és kell jelezni ezeket a műveltségelemeket a szerző szerint, az nem annyira a könyv előnyére, mint inkább a hátrányára válik.

Nem mondhatok mást, mint hogy e jegyzetek ellenére avagy azokkal együtt a HALÓ szinte alig követhető – mint egész, mint kézbe veendő és olvasható mű. Ha nem kellett volna írnom róla, valószínűleg soha nem tudtam volna végigolvasni. Néhány kivételes mondata ellenére is összességében unalmas, fásaszó és enervált. Szerzőjét biztosan ked-

velném, ha személyesen ismerném, mert igazán finom és érzékeny elme képes csak ilyen rejtélyes és intim szöveg megírására. A könyvet azonban nem tudom szeretni, mert azt nem lett volna szabad kiadni. Nem is a szerző felelőssége ez igazából, aki nyilván a legjobb szándékkal fogalmazta és dolgozta így össze anyagát, hanem a kiadóé. Nem lenne szabad egy tehetségesnek mutatkozó embert, egy potenciális íróat abba a zavaros helyzetbe hozni, hogy a reménybeli regénye helyett és az *előtt* – annak szó szerint értett szinopszist adjuk ki. Miért a szinopszist, miért nem a regényt majd? Kiadói szerkesztők, hol vagytok ilyenkor?

Károlyi Csaba

TÖRTÉNETÍRÁSUNK BÉCSI KORSZAKA

Újváry Gábor: *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika*
Klebelsberg Kunó és a Bécsi Magyar
Történeti Intézet
Győr, 1996. 260 oldal, ár nélkül

Utolsó írásai egyikében Ránki György a modernizáció két háború közötti legfontosabb fejleményeként nevezte meg a Klebelsberg-féle kultúrpolitikát. Az oktatás és a művelődés húszas években folyó állami modernizálásáról ugyanakkor a szerző, teljes összhangban a történetírás akkori véleményével, igen kritikusan szólt. „*Amint a gazdasági modernizáció sem a társadalmi jólétet, hanem a »nemzeti erőt« tekintette megvalósítandónak – írta –, úgy a művelődési modernizáció is elsősorban a revizionista politika szolgálatában állt.*”

Azóta, hogy e sorok napvilágot láttak (1987. október), sok minden változott körülöttünk. A kilencvenes évek első felében a Horthy-kor politikai indíttatású megítélése messze került attól a beállítottságtól, amely egyértelműen kárhozatosnak ítél egy akár a revízió ügyét is jól szolgáló valamikori kultúrpolitikát. Természetesen nem ez volt az egyedüli oka, hogy 1990-ben kötetben adták ki a

kultúrpolitikus válogatott beszédeit és írásait, vagy hogy a rehabilitálás igényével írtak személyéről tanulmányokat az idő tájt. A Klebelsberg-apológia, ahogy azt Tőkéczi kifejtette, a „legkorszerűbb eszközökkel” megvalósított „konzervatív reform” kultúrpolitikáját állította piedesztálra, aki a „végső soron »ideologikusan technokrata« társadalomkorszerűsítési program” segítségével kísérte meg a pusztuló magyar középosztály megmentését.

Nézőpont kérdése, miként vélekedünk egy ilyen középosztálymentő és „mérsékeltlen antidemokratikus minőségi program”-ról, ha annak tekintjük egyáltalán Klebelsberg kultúrpolitikáját. Ahhoz viszont aligha fér kétség, hogy Klebelsberg gyakorlati tevékenysége politikájának mögöttes indítékaitól függetlenül mindig vagy legalábbis már jó ideje pozitív értékelést kapott. Ezen a téren nem volt tehát szükség a gróf rehabilitálására. Nem véletlen, hogy az 1990-es Klebelsberg-kötetet szerkesztőként és a bevezető szerzőjeként Glatz Ferenc jegyezte, hiszen ő már 1969-ben kettős tükörben ábrázolta a Bethlen-rendszer agilis politikai személyiségét. Miközben nem mulasztotta el leszögezni e kultúrpolitika rendszert legitimáló funkcióját, ugyanakkor a Klebelsberg-féle tudománypolitikát „fejlődésként” minősítette. A „ki-egyensúlyozott” Klebelsberg-kép mottója pedig így szólt akkoriban: „Szaktudományos fejlődés és reakciós politikához kötődés kettőssége élesen exponálódik”, midőn Klebelsberg irányítja a kultúr- és tudománypolitikát.

Utóbb, 1989-et követően e „reakciós politikához kötődés” az imént mondottakon túl talán azért sem hatott már fontos szempontként, mert a politika és történetírás mindenkori szoros összetartozása, kölcsönös függésük nem tűnt többé pusztán korspecifikus jelenségnek, hanem valami olyasminek, ami mindig és mindenhol kísért. S ebben bizonytalán a posztmodern ihlette szkepszis is ludas, amely a megismerőt mindenkori situátságában definiálja.

Újváry könyve mindenesetre arra példa, miszerint nem elképzelhetetlen ma már úgy megírni egy Klebelsberg kultúrpolitikájáról szóló szakmunkát, hogy annak rendszerlegitimáló politikai funkciójáról még csak említés se történjék benne. Pontosabban: a szerző a rövidre szabott historiográfiai bevezetésben,

melyet maga is kérdőjelesen nevez objektívnek, és ahol egyúttal jelzi a vizsgált téma (tehát Klebelsberg) iránti „szubjektív kötődéseit és vonzásait”, elhárítja magától a kérdés illeten felvetését, mondván: „A klebelsbergi politika indítóokai, külső és belső ösztönzői részben megválaszolatlanok” (16. o.) – ne foglalkozunk tehát velük. Helyette törődjünk azzal, ami eleve jobban dokumentált, és aminek, ráadásul, van mához szóló gyakorlati (tehát jól hasznosítható) üzenete a külföldi magyar intézetek és a tudatosan szervezett tudomány- és ösztönjpolitika kérdésével. Ezek azok a „problémák”, melyeket Klebelsberg „mintaszerűen kezelt”, s amelyek „napjainkban mind fontosabbá váló” példaként hatnak.

A téma megközelítésének ebből fakadó pragmatizmusa folytán Újváry inkább adattár formájában és a „tények” bőséges tálalása útján, egyszerűval deskriptív, nem pedig elemző módon adja elő a Bécsi Magyar Történeti Intézet múltjáról szóló történetet. Ám e téren fölöttébb hasznos és értékes munkát végzett a szerző, olyat, melynek szerteágazó továbbgondolása nélkül a jövőben nem lehet többé a tárgyról érdemben szólni. S bár szívesen fogadná az olvasó Újváry elemző okfejtéseit is, azok hiányában azután végül maga lát hozzá az értelmezéshez. Pedig Glatz Ferencnek a témáról írt tanulmányai nem tették volna feleslegessé az interpretációt már azért sem, mert azok egyrészt maguk is részlegesek, másrészt korrigálhatók vagy továbbfejleszthetők.

A kérdés az, mi példaértékű a klebelsbergi tudománypolitikában. Ám ahhoz, hogy a kérdésre akármilyen választ adjunk, elengedhetetlen legalább vázolni e tudománypolitika fő vonásait. Újváry, mert ennek szenteli könyvét, Klebelsberg intézményteremtő tevékenységében jelöli meg e politika lényegét; abban tehát, hogy az 1917-től a Történelmi Társulat elnöki tisztét, 1921 végétől fél éven át a belügyminiszteri, végül 1922 és 1931 között a kultuszminiszteri posztot betöltő, félig arisztokrata, félig köznemesi származású és kezdettől miniszteriális tisztviselő Klebelsberg létrehozta az első magyar történetkutató intézetet. Mindez önmagában nem lenne elegendő, ha nem párosulna hozzá a történetírás egészét átfogó ambiciózus program, benne a kutatások tartalmi meg- vagy inkább

újrameghatározásával. Újváry a program legfőbb hozadékát abban látja, hogy Klebelsberg tudománypolitikájának egésze alatt „*össze lehetett fogni a később egymással szembekeverülő historikusokat, közös munkára lehetett megnyerni és serkenteni őket*” (152. o.). A mából visszatekintve talán nem egyértelmű, hogy vajon erény-e a szemléleti és tematikai pluralitás felszámolása a szervezett és üzemszerű tudományos működési mód érdekében. Ám a távlat ez esetben csalóka, mert a „fejlődés”, ahogy e szaktudományi fejleményt már Glatz is minősíti, a közvetlen múlthoz, az 1918 előtti céhes szakmai viszonyokhoz képest valóban előrelépés volt. A számtalan egyéni kutatói ambíció, melyet „*csak Klebelsberg tudott együtt tartani, csak Klebelsberg tudott egyazon cél érdekében mozgósítani*”, a történetírás adott körében és fájában koncentrált erőfeszítésre teremtett módot. S ez az adott terület a forrásfeltárás és közlés, ennek érdekében alapította ugyanis Klebelsberg 1920-ban a bécsi székhelyű és maga nemében első magyar történeti kutatóintézetet.

A FONTES című újkori történeti forráskiadvány-sorozat, melynek munkálataihoz szolgált szervezeti háttérként a bécsi intézet, a magyar történetírás olyan jelensége, amely feltétlenül hosszabb elemzést kívánna. Röviden arról van szó, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával egy időben Klebelsberg felvetette és 1920-szal napirendre is tűzte az újkori történeti kutatások programszerű megindítását. Nem igényel különösebb részletezést, hogy miért éppen akkor vált aktuálissá a XVIII. és XIX. századi közvetlen múltira irányuló történetírói feltáró munka. Ennek a trianoni sokkal összefüggő közvetlen okairól éppúgy bőven szó esik a szakirodalomban, mint a Haus-Hof und Staatsarchiv ekkortól immár szabadon kutatható iratanyagának a kutatókra gyakorolt vonzerejéről. Miután Klebelsberg a Történelmi Társulat elnökeként, később pedig kultuszminiszterként mintegy kierőszkolta, majd ügyes menedzselés révén életben tartotta az újkori témákban a bécsi levéltárak anyagaira alapozott történeti kutatómunkát, lényegében fordulatot hajtott végre a hazai historiográfiában.

Mint minden másnak, ennek is voltak előzményei. Jól ismert a Thallóczy Lajos és Károlyi Árpád nevével fémjelzett század végi,

század eleji bécsi magyar levéltáros- és történész, melyhez a tizes években csatlakoztak azok a fiatal historikusok (Szekfű, Eckhart, Miskolczy), akik mind a FONTES, mind a Bécsi Magyar Történeti Intézet szempontjából később kulcsszerepet töltenek majd be. Az előzmények azonban csak azért folytatódhattak vagy teljesedhettek ki, mert egyszerre és egy időben több feltétel is hatott.

Ha az ma már talán látható is, hogy miféle politikai és tudományos (levéltári) körülmények kellettek ahhoz, hogy a korábbi közép-korcentrikus magyar történetírás újkori tematikára váltsa át, még mindig ott a kérdés: miért Bécs adott otthont az első nagyüzemi módon működő magyar történetkutató intézetnek? Másként fogalmazva: vajon miért a bécsi levéltárak kaptak prioritást ebben az új keletű forrásfeltáró és közlő munkában? A kérdés azért is helyénvaló éppen e könyv kapcsán, mert Újváry közvetve számos támponttal szolgál az eddigi argumentumok újragondolásához vagy kiegészítéséhez.

Már Glatz Ferenc utalt rá annak idején, hogy Klebelsberg kezdetben, a történeti magyar állam felbomlása előtti utolsó pillanatokban „*a hazai intézet létrehozására gondol első sorban*”. Egy ilyen „*budapesti előkészítő központi intézet*” hiányában ugyanis, vélte Klebelsberg, az ösztöndíjasokat foglalkoztató külföldi, első helyen a bécsi kutatóhely sem funkcionálhat majd kellő szakmai színvonalon. Utóbb azonban úgy alakult meg a Bécsi Magyar Történeti Intézet határozott kutatási profillal és folytonos ösztöndíjas-állománnyal, hogy mindvégig hiányzott mögüle a budapesti „*előkészítő*” kutatóhely. Számos jel utal rá, hogy ez korántsem volt pusztán a véletlen műve. Egy feltehetően a harmincas évek derekán írt levelet idéz Újváry, melyben a Bécsi Magyar Történeti Intézet szakmai menedzselését már a húszas évek eleje óta lelkiismeretesen ellátó budapesti történész, Domanovszky Sándor fejti ki a következőket: „*Amilyen szükségesnek tartom az ösztöndíjas előkészítését az irodalomba való bevezetéssel, annyira elhibázottnak tartanám, ha a hazai levéltári anyag földolgozása a bécsi előtti történnék. Ez nem ökonomikus, mert a szóba jövő témáknál a hazai anyag rendesen mennyiségre sokkal nagyobb, de sokkal szegényebb jelentős darabokban.*” (141. o.)

A bécsi források előnyben részesítése a ha-

zaiakkal szemben valójában az államcentrikus történetírás követelményeiből fakadt. Mivel a kora újkorban és az újkorban Bécsbe helyeződött át a szuverén államiségét részben vagy egészben elvesztő magyarság politikai központja, érthető, hogy a központi kormányservek – Bécsben őrzött – iratai váltak igazán fontossá a politikai köztörténet szemléleti alapjáról. Hiszen csak és kizárólag ebből a látószögből minősülhetett akár a helytartótanácsi és kivált a lokális forrásanyag „terjedelmesebb, de sokkal szegényebbnek”, ahogyan maga Domanovszky is fogalmazott. Fontos tehát rögzíteni a tényt, hogy az újkor, a XVIII–XIX. század kutatása, amely a FONTES munkálataiban kulminált, és melynek a Bécsi Magyar Történeti Intézet volt a fő szervezeti letéteményese, a hagyományos, közvetlenül a német, tehát a rankei mintákat követő tematika és politikátörténeti megközelítés jegyében vette nálunk kezdetét. Ami persze korántsem véletlen. Nemcsak történészeink ilyesfajta iskolázottsága és Klebelsberg németes szellemi orientációja áll a dolog hátterében. Ám éppen ez a fajta történészbeállítottság volt adekvát azzal, ami a Trianon utáni Magyarországon különleges társadalmi és politikai funkcióval ruházta fel a történetírást, s melyről Glatz Ferenc már kimerítően szólt tanulmányaiban.

A szakma társadalmi és politikai kiszolgáltatottsága más téren is érvényesült. Ha végigtekintünk a FONTES megjelent negyvenkét kötetén, rögtön feltűnik az arisztokrácia mint téma túl gyakori felbukkanása. Magának Széchenyi Istvánnak tizenhárom kötetben tették közzé az irathagyatékát, de az egy ideig a hercegi családnál levéltárosi alkalmazásban álló Hajnal István szerkesztésében például önálló kötetet kapott egy XVII. századi Esterházy nádor, vagy több kötet készült a Habsburg-házból származó nádorok irataiból (Mályusz Elemér és Domanovszky Sándor munkái), és a sort tovább folytathatnánk. Ne keressünk itt tisztán szakmai megfontolást, hiszen e témák kijelölését döntően a főnemesi mecénatúra ügyes kihasználása diktálta, melyet Klebelsberg a Történelmi Társulat közbejöttével hasznosított a kutatás érdekében.

A Bécsi Magyar Történeti Intézet és vele együtt a FONTES jelentőségét nem kisebbíti, ha pontosan kijelöljük helyüket a történet-

szemléleti palettán. Amivel azért is jó tisztában lenni, mert az intézetben megforduló sok száz ösztöndíjas szocializálásával a bécsi műhely tartós nyomokat hagyott a XX. század második felének hazai historiográfiájában. Mindezt egy viszonylag friss példán kívánom bemutatni.

A marxista történetírás égisze alatt kezdeményezett tízkötetes MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE kora újkori kötetének szerkesztői és szerzői között még számosan akadnak, akik ösztöndíjasként hónapokat töltöttek az Intézetben. A XVIII. századnak szentelt, 1989-ben megjelent negyedik kötet főszerkesztője például 1933 és 1934 során időzött hosszabban Bécsben. S jóllehet Ember Győző közvetlenül nem a FONTES részére végzett másolási munkákat, sőt többnyire nem is a központi kormányservek, hanem a Helytartótanács irataiban búvárodkodott, ám az évtizedekkel később a szintézis részére írt gazdaságtörténeti áttekintést még mindig az akkor és ott magába szívott szemlélet hatja át. Egyik kritikusa, Benda Gyula nem is mulasztja el, hogy fejére ne olvassa anakronisztikus megközelítésmódját. „Ember Győző nem ismerteti a gazdaság egészének vagy egyes ágainak működését, helyette legtöbbször csak a központi kormányservek intézkedéseit sorolja fel. A közlekedésről például megtudjuk: »a Helytartótanács rendeletet adott ki, hogy a fákat az erdei utak mellől vágják ki annyira, hogy legalább két szekér férjen el rajtuk egymás mellett« [670. o.], de valóságos útviszonyokról nem kapunk átfogó ismereteket.”

Ez a példa egyéb szempontból is tanulságos. Ember Győző, láttuk, a harmincas évek ösztöndíjasaként nincs már befogva a FONTES munkájába, mint ahogy rendszerint a többi ösztöndíjas is mentesül ebben az időben e terhes feladat végzése alól. Nem csoda tehát, ha mindjobban akadozik a FONTES húszas években ígéretesen indult kiadványprogramja. Az idő előrehaladtával egyre kevésbé emlékezett a Bécsi Magyar Történeti Intézet arra a Klebelsberg által kigondolt tudományos nagyüzemi modellre, melyben a szakmai irányítást a már beérkezett kutatók, a napi aprómunkát, vagyis az iratmásolás zömét pedig az ösztöndíjjal ott tartózkodó kezdő történészek végezték volna. A harmincas évek derekán Domanovszky már tényként említi, hogy „az egyetemekről kikérülő legtehets-

gesebb historikusoknak ilyen másolással való megterhelése kiment a szokásból” (141. o.). De vajon miért mondott csődöt Klebelsberg elképzelése? Meggyőződésem, hogy itt éppen az a hatás vagy visszahatás érhető tetten, ami a hazai kutatóintézeti infrastruktúra elmaradt, bár tervezett fejlesztéséből fakadt. Mivel végül nem jött létre egy a bécsi intézeti munkára „felkészítő” hazai kutatóhely, maga a Bécsi Magyar Történeti Intézet volt kénytelen ezt a szerepet betölteni. S mivel, ráadásul, az olyanokra szükséges külföldi tanulmányút lehetőségével is kecsgetett az ide szóló ösztöndíj, nemcsak kutatóhelyként, de a szakmai továbbképzés színtereként is felértékelődött a bécsi intézet. Ezeknek a kényszereknek az eredményeként kerül azután az eredeti célokat is elhomályosítva mindinkább előtérbe, hogy a kierkező fiatal történészek „a bécsi egyetemen módszerei kiképzésüket is elmélyítsék”, és persze anyagot gyűjtsenek saját egyéni kutatási témájukhoz. E súlypont-áthelyeződést akár válságként is átéltették mindazok, akik osztották Klebelsberg eredeti elképzeléseit, mint Domanovszky Sándor, aki szerint: „a bécsi forrásanyag föltárása, az ifjú történész-nemzedék képzése és a föltárt eredmények publikálása (köriül) bizonyos bajok ütötték föl a fejüket” (141. o.). Így váltott funkciót a Bécsi Magyar Történeti Intézet a harmincas évek során, hogy mintegy előfutárává legyen a majd csak 1941-ben létesülő első hazai történetkutató műhelynek, a Teleki Intézetnek.

Ám nemcsak Ember Győző hatását tekintve tartós bécsi tanulóéveivel bizonyíthatjuk, hogy a húszas évek végétől és kivált az azt követő évtizedben a Bécsi Magyar Történeti Intézet lett a történész-kádertovábbképzés itthon fájón hiányzó egyedüli szervezeti kerete. Újváry könyvének egyik legbecsesebb része az a hatvanoldalas ADATTÁR az Intézet tagjairól (1920/21–1944/45), melyben a szerző százhatvan intézeti ösztöndíjast mutat be. Újváry ebben többek között azt is dokumentálja, hogy milyen publikációk születtek később, olykor évtizedek múltán azoknak a kutatóknak a gyümölcseként, melyeket az ösztöndíjasok kintlétük idején folytattak.

Már futó ránézésre hamar kiviláglik, hogy a Bécsi Magyar Történeti Intézet kevés kivétellel csupa olyan ösztöndíjast látott rövidebb-hosszabb időre vendégül, akik, ha még

csak szakmai pályájuk elején állottak is, utóbb a céhes történetírás ismert képviselőivé lettek. De vajon mi vonzotta őket Bécsbe? Legtöbbjük afféle posztgraduális képzésként élte át, amit huszonevesen elnyert ösztöndíjasként tapasztalt a Bécsi Magyar Történeti Intézetben. S ennél többel is megajándékozta őket az ittlét: a kötetlen kutatói létformával. Éppen azt nyújtotta tehát számukra a bécsi ösztöndíj, amely többségük számára itthon többnyire elérhetetlen volt. Hiszen hazatérve rendszerint levéltárosként, muzeológusként, könyvtárosként, sőt középiskolai tanárként s csak elvéve egyetemi oktatóként helyezkedhettek el, vagyis ritkán jutott ki számukra a kutatói státus.

Ez a háttér magyarázza, hogy miért ment oly hamar veszendőbe az Intézet mint a FONTES munkálatait kiszolgáló műhely eredeti eszméje. Más szempontból ez azt jelenti, hogy hamarosan a Bécsi Magyar Történeti Intézet kezdte ellátni jól kiképzett történész szakemberekkel elsősorban a hazai levéltárakat, de olykor az egyéb közgyűjteményeket, sőt utóbb az egyetemeket és az akadémiai kutatóintézeteket is. Ezek után nincs mit csodálkozni azon, hogy a FONTES-ben vállalt négermunka helyett a máshol és máskor nem vagy alig elérhető önálló kutatói létforma kezdte mindjobban kitölteni a Gárdapalota falait. Ami viszont egyúttal el is távolította a Bécsi Magyar Történeti Intézetet attól a történetnyszemléleti orientációtól, melynek a FONTES maga volt az élő megtestesülése.

Ha az eredeti Klebelsberg-féle tudományos koncepciót összevetjük azzal, amit a későbbi ösztöndíjasok egyéni témáit tükröző bibliográfiáiból kiolvashatunk, két dolog nyomban szembetűnik. Az egyik az, hogy idővel eltűnnek az egyéni munkatervekből a forrásközlések, s kivált ritka a FONTES-hez kötődő kényszermunka; a másik, hogy a központi kormányzati szervek vizsgálatára alapozott politikatörténet mellett, olykor ahelyett fokozottan előtérbe kerül a gazdaság- és társadalomtörténeti tematika. Az átalakulás minden bizonnyal nem központi elhatározás, hanem spontán folyamatok következménye, melyet az Intézet vezetése maga is inkább csak tudomásul vett, s olykor kényszerűen elfogadott. A lényeg viszont az, hogy a Bécsi Magyar Történeti Intézet és a vele összefonódó tör-

ténetkutatói program a harmincas évekre jórészt elvesztette azt a fajta kezdeményező-, a történetkutatás egészét orientáló és befolyásoló szerepét, melyet még Klebelsbergnek köszönhetett. Azért történt ez, mert az új történetész kultuszminiszter, Hóman Bálint nem favorizálta oly mértékben a bécsi műhelyt, mint elődje, vagy mert az újkorkutatás divatja is leáldozóban volt már ekkoriban, újra teret adva a medievisztikának – mindez nyitott kérdés. Számunkra itt most legfőljebb annyi érdekes ebből a történetből, hogy a Bécsi Magyar Történeti Intézet fokozatosan a honi történettudományon belüli fejlemények vonzásába került. Vagyis az Intézet egyre jobban kezdte kiszolgáltatni azt a hazai történetészsakmát, melynek értékrendje, tudományos beállítottsága már nem mindenben esett egybe azzal, amit az Intézet Klebelsberg, Dománovszky és Károlyi Árpád szándékainak megfelelően korábban markáns módon képviselt.

Ilyen új impulzust jelentett a korban a Mályusz Elemér által a harmincas években kezdeményezett „Magyarság és Nemzetiség” című népiségtörténeti munkaprogram, amely határozott alternatívát kínált mind a Szekfű képviselte szellemtörténeti iskolával, mind általában a németes-osztrákos politikai köztörténettel szemben. Az ADATTÁR a tanúrára, hogy a Mályusz körül seregülő fiatal történetészek szinte mindegyike megfordult rövidebb-hosszabb időre a bécsi Intézetben, ám többnyire már semmi közük nem volt a FONTES sorozat munkálataihoz, és rendszerint már nem is (csak) politikátörténeti stúdiók álltak érdeklődésük homlokterében. A Szabó Istvántól (aki elsőként 1926-ban kap ösztöndíjat, de már ekkor város- és vallástörténeti témát kutat a bécsi archívumokban) Jakó Zsigmondig, aki 1939/40-ben élvezte az Intézet vendégszeretétét, hogy Bihar megye migrációs és etnikai viszonyait tanulmányozza a török előtti időkre vonatkozóan, az e körből származó történészek hosszú listáját sorolhatnánk itt fel. S mennyire jellemző, hogy az utolsóként említett fiatal történetész a témáról szóló monográfiáját természetesen nem a FONTES, hanem a Mályusz által szerkesztett népiségtörténeti könyvsorozatban publikálta 1940-ben. Ám mindez, úgy tűnik, nem okozott feszültséget az Intézet és a szakma szemléletileg tőle távolabb álló csoportjai

között. Ilyen konfliktusok később robbantak ki, ám a Mályusz és Hóman között a negyvenes évek elején elmergesedő vita mögött, amint az az újabban közreadott dokumentumokból kitűnik, a népiségtörténeti iskola és a Teleki Intézet Deér József vezette Történettudományi Intézete közötti feszültség munkált.

Csak gyanítjuk, hogy a Bécsi Magyar Történeti Intézet vezetése idővel maga is érzékelte a tudományos klíma némi módosulását, valamint hogy az Intézettel összefonódó történetészlelet és tematika legalábbis némi kiegészítésre szorul. Ennek lehet a jele, hogy később a FONTES sorozat keretében helyet kapott a gazdaság- és társadalomtörténet is, jóllehet ilyen témáról végül mindössze egy kötet készült, amely a Mária Terézia kori úrbérrendezés iratait tette hozzáférhetővé.

Újváry Gábor már könyve alcímében azt kérdezi: „*Tanultunk a történelemből?*” Majd műve szöveges részének utolsó mondatában újra megismétli a kérdést. S ezzel feltehetően nyomatékositani kívánja meggyőződését, miszerint az utókor elpredálta „*a Klebelsberg nevéhez köthető hagyományokat*”, melyeket pedig, véleménye szerint, „*az új kor kihívásaihoz alkalmazkodva*” inkább meg kellett volna őriznie. Számomra viszont inkább az derült ki, hogy Klebelsberg történetkutatói és tudományszervezési programja, amely tiszteletet, ám egyúttal értelmezést is kíván, kifejezetten korhoz kötött jelenség. Amit nem egyedül a vele szemben eleve ellenséges 1945-öt követő utókor tagadott meg, hanem már saját korának a belső szakmai és tudományszerveződési folyamatai is túlhaladtak nem sokkal azután, hogy a gróf meghalt. Nemcsak a megértés hiánya, hanem a történetírói programok módosulása, valamint a tudományos infrastruktúra idővel változó szerkezete is felelős azért, hogy a FONTES „*torzóban maradt*”; hogy a Bécsi Magyar Történeti Intézet végül nem egészen azt a funkciót töltötte be, mint amire alapították, és hogy a Klebelsberg-féle történetkutató program ma már jószerivel alig több historiográfiánk tanulmányozásra érdemes közeli múltjánál. Ám hogy közvetlenül belőle merítsük a mintát, ha ösztöndíjpolitikáról, kutatási szervezési kérdésekről és kívált ha történetkutatói projektumokról gon-

dolkodunk, a könyv anyagának a továbbgondolása után különösen nem látszik elfogadható megoldásnak. Nem biztos, hogy a múlt történelemmé stilizálva, ami a történészek dolga, éppen csak arra szolgál, hogy az így nyert tudást rögtön aprópénzre váltsuk pillanatnyi és holnapi gyakorlatunkban.

Gyáni Gábor

SZTEREOTÍPIÁK EKSZTÁZISÁBAN

Jean Baudrillard: Amerika
Fordította Tótfalusi Ágnes
Magvető, 1996. 162 oldal, 680 Ft

Ha élesen akarok fogalmazni, és miért ne akarnék, akkor azzal kezdem, hogy Szilágyi Lenke egyetlen fotója a könyv borítóján pontosabban írja le a könyv tárgyát – Amerikát –, mint Baudrillard százhatvan oldala – feltéve persze, hogy a könyv iránti várakozásainkban engedünk a cím szabta irányoknak. A képen porolóállványra emlékeztető fatákolmányt látunk, amely előtt kissé rongyos amerikai zászlót lenget a szél. Az állvány két végén, két egymással párhuzamos, magasra tett gerendán tökéletesen indokolatlanul két bicikli feszül a levegőnek, mint két szobor vagy mint két portré? Embléma? Redundáns Duchamp-utánpótlás? A földön régóta aszalódó, valószínűleg állati csontok hevernek. De lehet, hogy a két kerékpáros maradványai. Death Valleyben készült volna a kép? A fehérrel világító felhős ég alatt a két értelmét vesztett jármű – két bicikli magasan a levegőben – az emberi erőfeszítések abszurdításának anonim emlékműve. A kép túlvisz Amerikán, azaz egyetlen országban vagy földrészben: a sivatagi kerékpáros szabadságával és esélyeivel García Márqueztől Kelet-Európáig mindenki tisztában van. 1989 novemberre abban a videofelvételben összegeződött számomra, amely egy kerékpárost követett, amint a berlini fal *tetején* száguld súlytalanul, szabadon a semmibe.

Szilágyi Lenke képe olyan, amilyen Baud-

rillard szövege lenni kíván: végletes, sejtelmes és egyúttal megformált. A két bicikli, amely valahonnan a civilizációból került a sivatagba, a görbülő horizont és a tépett zászló közé ékelve, az égbolt mozgalmas felhőjátékai előterében szegeződik a térbe; egymást ismétlő formáik feszesen tartják a látványt. Pusztá vázuk – csontvázuk – a maga filigrán vonalaival az emberi lépték miniatűr lenyomata a végtelen tágasságú térben, amely elnyelte őket.

Azért időztem el ennél a képnél, mert ugyanazt emeli ki Amerikából, amit Baudrillard: a sivatagot, és segít pontosítani, mit vártam volna a szövegtől. Olyan tekintetet, mint Szilágyié, amely – ha már utazunk – egybefogja a mikro- és makrovilágot, s amely a kép előterébe tud állítani – például a csontok helyett – egy olyan részletet, mint a zászló varrásának a felfeslése. Baudrillard nagyvonalú szövegfutamai a világ voltaképpeni vezetőerejéről és Amerika hanyatlásáról üresjáratnak tűnnek ennek a képnek az árnyékában.

Baudrillard-nak ezt a könyvét olvasva az ember nyűgös lesz, és azon kezd tűnődni, nem züllesztő-e a folyamatos publikálás mint életforma. Biztos-e, hogy minden meglátás papírra vetendő, és ha ez megtörténik is, feltétlenül közzé is kell tenni? A sorok mögött felsejlik a szerző, amint hátradől, ölébe veszi a lap-top ölebet, és mondanivalóinak mámoros bősége mozgásba lendíti az ujjait a billentyűzeten. Virtuális fecsegésbe merül velem, de nem szán rám elég időt. Kifizet azzal, ami legelőször az eszébe jut, egyébként is éppen attól van elragadtatva, és újra meg újra elmondja a sivatagot, a promiszkuitást (nem olyan világos, mit ért rajta, mint ahogyan hangzik: vélhetően, némiképp önkényesen, a sokféle etnikum egymás mellett élését), az álcázott rajongásnak álcázott rajongását, amelynek mélyén csak a fölényes francia értelmiségi sztereotípiáját látjuk, amint sztereotípiákat ont Amerikáról.

Miközben úgy tesz, mintha nem érdekelné, hogy posztmodernül írni nem azt jelenti, hogy szabadon engedjük a szövegünket (például néhány dolgot többször írunk meg), hanem azt, hogy a korábbi normák szerint nem megformáltnak ható, laza *formára* hozzuk: pontosan úgy, mint a fodrászok, akik zselék, lakkok és technikák rendkívül bonyolult

kombinációjával alakítják ki a tépettnék, frisen a zuhanyból menekültnek ható frizurákat. Baudrillard is az elegánsnak cöcos divatnak hódol – hogyan tenné, többek között ő hozta létre –, valami azonban folyton megzavarja a szálak ravasz összekuszáltságát: ez pedig egy meglehetősen súlyosnak tűnő gond, gondolat, amely nem tud feloldódni a frizura strukturálatlannak tetsző strukturájában. Folyton megzavarja a textúrát.

Mit mond Baudrillard Amerikáról? Mert – ezt azonnal le kell szögezni – *mond* valamit. Mindjárt a könyv elején leszögezi, hogy a „*csillaghközi Amerikát*” keresi, „*a freeway léha és abszolút szabadságának Amerikáját, nem a társadalom és a kultúra Amerikáját*”. (11. o.) Ahhoz azonban, hogy szövegét tiszta formának, csillaghközi játéknak vagy muzikális újgyakorlatnak tekinthessem, az lenne szükséges, hogy valóban megtartóztassa magát „*a társadalom és a kultúra Amerikájára*” vonatkozó kijelentésektől. Ezek ugyanis megzavarják a léhaság élvezetét, súlyokat akasztanak a könnyedén sikló szövegre, és le-lecövekelik egy-egy gondolat mellé: „*Az Egyesült Államok... az egyetlen létező primitív társadalom – írja kiemelve –, nincs múltja, amelyen eltűnődhetnénk, tehát alapvetően primitív...*” (14. o.) Ennek a megállapításnak az árnyékában viszont nem érem be azzal, hogy New York mámorosan vertikális, míg Los Angeles, ezzel ellentétben, eksztatikusan horizontális. „*Miért élnek az emberek New Yorkban?*” – kérdezi a 25. oldalon. De mivel csak olyan kérdéseket tesz fel, amelyekre már zsebében a válasz, el is árulja: „*Semmi emberi oka nincs az ütlétnek, csupán a promiszkuítás révülete.*” Ez utóbbi kifejezés a könyv költői, metaforikus szálainak egyik díszje: a következő oldalon például az áll, hogy „*A promiszkuítás ragyogásba vont minden egyes összetevőt*”, mármint New York etnikai összetevőit. Baudrillard Hernádi Gyulával közös vonása, hogy egy-egy bevált szókapcsolat helyett másikat, lehetőleg meghökkentőt fabrikál, ez azonban nála sem jelent feltétlenül tartalmi újítást.

És mi mást tehet a recenzens, mint hogy zavarba jön, amikor ilyen megállapításokat olvas sorozatban: „*Azt mondják, Európában eleve-venek az utcák, Amerikában halottak. Ez nem igaz. Semmi sem intenzívebb, felvillanyozóbb, élőbb és mozgalmasabb, mint New York utcái.*” Hát igen. Vagy nem. Mikor hogy. Van, amikor eleve-

nek az utcák, van, amikor nem elevenek. A valóság olyan csodálatosan gazdag.

Az a baj, hogy Baudrillard szép meglátásai, szellemes felvillanásai ugyanabból a kényelmes távolságból hangzanak el, mint súlytalanul áradó lapos közhelyei. Mintha nem is szállt volna ki a repülőgépből, és fülében valami zenével, kezében egy pohár itallal, az érintkezés legkisebb veszélye és esélye nélkül tenné meg észrevételeit abban a mély meggyőződésben, hogy a jó könyv stílus, intellektus és történelmi múlt kérdése, teljesen mindegy, hogy mennyi figyelmet szentelünk konkrét tárgyának. Helyzetünkben – a csillaghközi távolságból – amúgy is minden látszik; mi több: jobban látszik. A diskurzus így is folytatható, sőt. A diskurzus én vagyok: miért ne írhatnám le például, gratis, hogy New Yorkot „*az emberek milliói elfoglalják, kóborolnak benne, fesztelenek, erőszakosak, mintha semmi más tennivalójuk nem lenne, és kétségkívül igazából nincs is más tennivalójuk, mint hogy létrehozzák az utca folyamatos forgatókönyvét*”. (28. o.) Ilyen leírások töltik ki a NEW YORK című fejezetet. Hirtelen nem jut eszembe, láttam-e olyan nagyvárost, amelyről nem mondhatnánk el a fent idézett mondatot. Baudrillard sokszor megengedi magának, hogy úgy írjon, mint az a videós, aki csak nyomja a kamera gombját, bele se néz a gépbe, az meg rögzít, rögzít, rögzít.

Pedig van élménye, Amerika-élménye, csak az túl komplex és nyugtalanító ahhoz, hogy ezúttal megírja. Élményeit, amelyek feltehetően sokfélék és ellentmondásosak, végső soron egyetlen, az abszurditás határán irizáló látomásba vonja össze: lenyűgözi a hatalmas tér, a puszta kiterjedés dimenziója; s e kiterjedés egy fajtája: a sivatag, amely látomás egyúttal tartalmában is a primitív, emberi kultúrától még nem érintett Amerika metaforája számára. A sivatagról ír a legszive- sebben, de mindig megmarad a látomássá növelt látvány kiváltotta eksztázis közvetítésénél, aminek sokszor, súlytalanul, önméltón nekirugaszkodik, abban a jól ismert tónusban, amivel az ember azt fejezi ki, hogy szintizta örületbe csöppent bele, valami olyanba, ami annyira iszonyatos, hogy már akár szépnek is mondható.

A nagy térhez kapcsolódó legélvezetesebb élménye a nagy sebesség: egyik legszebb leírása s egyúttal az egyik kulcs Baudrillard Amerika-víziójához: „*A sebesség az okozat győ-*

zelme az ok fölött, a pillanatot győzelme az idő mélysége fölött, a felszín és a tiszta tárgyiság győzelme a vágy mélysége fölött.” (13. o.) Baudrillard itt a médiakritikai írásaiból ismerős képet villant fel: a valóság valószínűtlensége, elillanása, a felszín leszakadása mindarról, aminek a felszíne. Egyúttal azonban, mint a könyv később idézendő helyein ez kiviláglik, e metaforának konkrét tartalmi implikációi vannak: Európa (ezen, úgy sejttem, voltaképpen mindig Franciaországot érti) az ok, Amerika az okozat; Európa az idő mélysége, és Amerika a pillanatot; Európa a vágy mélysége, Amerika pedig a felszín és a tiszta tárgyiság. Amerika obszcén, amorális és jelentéktelen, a sivatag azonban lenyűgöző dimenzióival „mindeniütt jelen van, és megváltja a jelentéktelenséget”. (15. o.)

Az AMERIKA a sivataggal kezdődik, a sivataggal végződik, és közben is sokszor fel-felmerül a sivatag csodája. „Geológiai, tehát metafizikai monumentalitás”, írja talányosan a 9. oldalon, de már habozok, megelőlegezzem-e neki a bizalmat a geológia metafizikáját illetően, mert ráismerek képalkotásai jellegzettségére: Baudrillard-nak nem feltétlenül a közlései sztereotípiák, hanem maga a képzet-társítási módszere követ megszilárdult sémákat, és impozáns szókincse van arra az esetre, ha maga a gondolat nem elég frappáns. Ilyenkor egy dolgot mint valami más jelenség formáját, humorát, eksztatikus alakját, ironiáját írja le. „Sivatag: egy embertelen intelligencia – mondja a 13. oldalon –, nemcsak az ég közönyös itt, de a geológiai hullámok is, ahol csak a tér és az idő metafizikai szenvedélye kristályosodik.” Nem tudok szabadulni az érzéstől, hogy a szerző legfeljebb frissítőért szállt ki az autójából a sivatagban, „ahol az autó, a jég és a whisky varázslata nap mint nap újrateremt önmagát”, és minden, ami a sivatagról a komputerjébe tolu, egy az autó ablakán át látott képből generált virtuális sivatagról szól; hogy stilszerű legyen: a sivatag szimulakrumának szimulált élményéből fakad. (Aki persze kiszállt már légkondicionált autóból a sivatag ötvenfokos, fullasztó és gyilkos levegőjébe, kilépett ebbe a minden irányból égető katlanba, az ezért nem tesz szemrehányást Baudrillard-nak. Mégis: nem az elsődleges élményt írja meg; s az időközben kielélt gondolathoz gerjesztett élmény gerjesztette szöveg üresen kattog.)

A sivatag, amelynek leírásába és értelmezésébe oly sokszor belefog, mint metafora a könyv legpontosabb találat, de nemcsak a szerző szándéka szerint, hanem mert éppen arra a ki nem mondott szorongásra mutat, ami a könyv artikulálatlanul maradt mélyebb rétegeiben fellelhető. Ez a fölényesen elegánsnak szánt esszé fennakad középponti metaforáján. Baudrillard *Hassliebe* viszonya Amerikához, az élethez, a változáshoz, keserűséghez (vélt vagy valódi) francia értelmiségihegemónia szétfoslása miatt mind ebben a képben talál utat a kifejezés felé – ha elakad is ezen az úton. Tom Wolfe óta nem találkoztam ilyen rosszkedvű szerzővel. Leleplező hangnemben ír az amerikaiakra szinte jellemző „homályos életundorról és kollektív katasztrófavágyról” (57. o.), majd „a faj degradációjáról” (58. o.), ahelyett, hogy a saját nyilvánvaló és érthető kétségbeeséséről írna; gúnyosan szemléli a (sivatagi) emberek halálfélelmét, majd kijelenti, hogy megnyugtatja „a tömegeknek a nukleáris pátosszal [ez a »nukleáris fenyegetés« találékonyabb megfogalmazása] szembeni csendes közömbössége”.

Óhatatlanul visszajut „a társadalom és kultúra” kérdéseihöz, hiába jelentette ki jó előre, hogy ezúttal nem „az erkölcsök és mentalitások mélységeit” keresi. (11. o.) Amerikáról tett sommás megállapításai szinte kivétel nélkül visszahullanak saját – vagy saját kultúrája – fejére: amit Amerika ürügyén kijelent, az, kevés kivétellel, a nyugati félteke bármely országáról elmondható. Olykor egyenesen önarckép kerekedik belőle: „Babonás a számítógépével küzdő egyetemi ember is, ahogy korrigál, újra átdolgoz, megállás nélkül okoskodik, és ebből a gyakorlatból vég nélküli pszichoanalízist csinál, mindent memorizál, hogy elkerülje a végső eredményt, hogy kitolja a halál határnapját...” (49–50. o.)

Baudrillard „a társadalom eljövendő és végbement katasztrófáját” keresi a sivatag közeteiben: Amerika halálraiteltségét, dekadenciáját. A történelem lehetséges fordulataira vonatkozó sejtéseivel persze nincsen egyedül. Felix Guattari már egy 1973-ban tartott előadásának azt a címet adta: MINDENKI FASISZTA AKAR LENNI (nemcsak az amerikaiak), és mindjárt az elején kedélyesen megkérdezte, „egyébként is, miért ne beszéljünk erről szabadon, amíg megtehetjük?”¹ Baudrillard azonban

Amerikára transzponálja szorongásait és kulturális frusztrációit, és Amerikáról tett közheles megállapításaiban voltaképpen a megvetését öltözteti az elragadtatottság (elég átlátászó) mezébe. Megvetése Amerikának szól, amely múlt nélküli, amelyet „*radikális kulturátlanság*” jellemez (158. o.), barbár és primitív. Úgy tűnik azonban, hogy Baudrillard, a posztmodernitás nehezen körvonalazható gondolatának apostola voltaképpen a modernizmust siratja. A modernizmus bensőséges, ismert értékei hiányoznak neki, amelyekkel szembe lehetett szegezni a posztmodernitás léhaságát; és most, hogy a léhaság valóban kezdi előzönlenni a világot, a szerző rosszkedvű lett. Nem, nem ilyen lovat akart. Különösen a színes és laza felszín mögött formálódó kőkemény korporatív hatalmakat nem akarta, amelyekről „*A társadalom véglegeesen olyan lett, mint egy nagy cég, ahol mindent a vállalkozás hatékonyságának a forgatókönyve dirigál...*” (139. o.) Mindez azonban természetesen nem Európa, nem Franciaország. Csakis és kizárólag Amerika.

Az, amit Amerika barbarizmusának nevez – Amerika abszurditása –, kaján elragadtatottságot vált ki belőle, hisz oly fáradt saját kultúrájának múltjától s annak súlyaitól, hogy aligha találna már másutt felüdülést, mint a valóságos és kulturális amerikai sivatagban. „*Minket, az esztétika és az értelem, a kultúra, az ízek és a csábítás fanatikussait, akiket csak az izgató, ami mélységesen erkölcsi, és nem csigáz fel más, csak a hősiesség különbségtétel a természet és a kultúra között, minket, akik megingathatatlanul kötődünk a kritikai értelem és a transzcendencia varázserejéhez, lelki sokként és megszabadulásként ér a nonszensz varázslatának, a sivatagban és a városokban egyaránt uralkodó kapcsolatlanság szédületének a felfedezése, az a felismerés, hogy élvezni lehet a kultúra teljes felszámolását, és lelkesedni lehet a közömbösség beteljesedésén*” – írja a 155. oldalon, rég elfeledve könyve elején tett csalfa ígérését a társadalom és a kultúra Amerikája iránti érdektelenségéről.

Ez a hitvallás erősen megtöri a szöveg szövegszerűségének a hatását és lendületét. Ebben a szövegpillanatban végképp nem a médium – a textúra – az üzenet, hanem pontosan az a tartalom, ami a bekezdés szavaiban foglaltatik, s ami nem kevesebbet állít Amerikáról, mint hogy „*a kultúra teljes felszámolását*” hajtotta végre.

De nem savanyú-e a szőlő? Mi más érdekelné néhány évtizede a francia értelmiséget, mint a tengerentúlról érkező, először illetlenül sem komolyan vett kihívás? Nehéz ellenállni a kísértésnek, hogy a francia arisztokráciához hasonlítsam őket, akik hasonló hitetlenkedő iszonyattal tekinthettek a *primitív*, bugris polgárokra, a senkiházi múlttalanokra. Julia Kristeva egy alkalommal, ugyancsak elragadtatásnak álcázva, röviden *nem verbálisnak* nevezte az amerikai kultúrát, amelynek fő kifejezési formái a képek, a színház és a pornográfia;² s ez a kijelentés a verbalitás elkötelezettjétől, aki sokszor elmondta magáról, hogy voltaképpen csak a szavakat méltányolja igazán, s az absztrakt festészetet „*a figurativitás előtti fázishoz való önkéntes regresszió*”-nak tekinti,³ megsemmisítő. SZAMURÁJOK című önéletrajzi regényében hosszan és élvezettel részletezi, miként veszíti el egy amerikai értelmiségi a talajt a lába alól Párizs intellektuális miliójében, amely mint „*a francia kultúra kifinomultsága, nyilvánvalóan felnyithatatlan könyv volt és marad e protestánsokkal keresztezett Algonquinok számára*”; s azzal méri a végső csapást amerikai barátjára, hogy bevzeti saját dolgozószobájának szentélyébe, s megmutatja neki XV. Lajos-stílusú íróasztalát és bronz asztali lámpáját.⁴ Párizs az, ahol mindenki ír és beszél, Amerika pedig „*nem verbális*”, szegények csak a szép szürke tekintetükkel kommunikálnak, ami Kristeva értékrendjében is egyenértékű azzal, hogy Amerika maga a sivatag. Ugyanakkor, mint regényéből és néhány interjúból kiderül, vágyik Amerikába, szívesen dolgozik ott, és szeretné meghódítani.

A francia értelmiség, önkényes aszimmetriával, hajlamos az amerikai tömegkultúrát állítani szembe a francia esszéisztikával, elnézve egyrészt az amerikai esszéírás, másrészt azon tény fölött, hogy az első Európába exportált Disneyland, feltehetően alapos piacutatás után, éppen Franciaországban nyílt meg.

Mégis, éppen Kristeva volt az, aki kimondta, hogy „*Amerika, amely az európai társadalom és gondolat leszármazottja, a vallásnak és a gondolkodásnak pontosan azokon a területein állít bennünket kérdések elé, ahol mi magunk is megtapasztaljuk a saját válságainkat*”.⁵ S ezzel éppen azt a pontot jelöli meg, ameddig Baudrillard nem kívánt elhatolni.

Lényeges körülmény Baudrillard AMERIKÁ-jával kapcsolatban, hogy magyarul mintegy partra vetett halként vergődik. A magyar fordítás, Tótfalusi Ágnes munkája, jó sodrású, pontos és találékony – és mégis, valami történik a könyvvel, ami egészen más atmoszférájú olvasmánnyá teszi magyarul, mint franciául. Ez egyáltalán nem a fordító teljesítményének a kritikája – neki legfeljebb azt rónám fel, hogy olyan szavakat használ a magyar nyelvben, amelyek abban nem honosak – mint például „sziderikus” (ráadásul: „a konstellációk sziderikus hatása” – „csillagképek”, „csillagokból jövő” helyett). Szinte megoldhatatlan, bár a fordító olykor mégis megbirkózik ezzel, hogy egyes francia szavak többjelentésűek, és Baudrillard – ebben valóban virtuóz – minden jelentésüket kiaknázza. A „*nucléaire*” szinte mindig „nukleáris” (atommaghasadásra utaló) és „magvas” jelentésű egyszerre, vagy két egymást követő mondatban, ahol a két jelentés egymásra mutat; a „*primitive*” egyszerre utal arra, ami „eredeti”, és ami „kultúra előtti”; az „*humeurs*” pedig végképp visszaadhatatlan, mert egyazon szóalak jelentései a „nedvesség” és „kedély” („humor”-nak talán túlzás volt fordítani). Néhány utalás – filmcímek, amerikai üzlethálózatok többértelmű nevei – elvész, de az olyan rímjátékok, mint *stimulation* – *simulation* sem működnek a magyarban, mert ha a szórimeket akarjuk megmenteni, akkor tudálékosan latinos lesz a szövegünk, miközben a franciában mindez dallamosan könnyed és magától értetődő. Mindez azt eredményezi, hogy az AMERIKA a fordító valóban kitérő munkája ellenére meggyőzőbb olvasmány franciául, mint magyarul. A nyelv rétegzettségének állandó felmutatása, a játékok és hangzások, a szavak hol akusztikai, hol jelentésbeli egymásra vonatkoztatása többnyire óhatatlanul elvesznek a fordításban.

Valójában azonban egy tágabb akusztika az, ami hiányzik: nem egyszerűen a lefordíthatatlan szójátékokról van szó. Sokkal inkább arról a kulturális közegről, amelybe a könyv már a megírás szándékának a pillanatában belemerült, amelyből született, amely utalásrendszerben a valódi otthona van, s amelytől az életét kapja. Elképzelhető, hogy azok a tartalmi kiszögellések, amelyeket olyan zavarónak találók, a francia közegben fel sem tűnnek.

De még a francia szöveg nyelvi leleményessége és könnyedsége is sokszor rutin dolga, és Baudrillard olyan festőművészre emlékezteti az olvasót, aki túlságosan jól, túlságosan könnyű kézzel rajzol, a keze szinte repül a papíron, s mire igazán ráeszmélne, mit is csinál, már elkészült a művel. S mindeközben az AMERIKA, talán mondani sem kell, természetesen nem Amerikáról szól, hanem Franciaországról és a szerzőről, aki sokkal inkább a maga európai értékeinek a parodizálását és disneylandesítését akarja látni Amerikában, mint a saját kultúrájának valós váltságát.

Jegyzetek

1. Felix Guattari: CHAOSOPHY. Sylvere Lotringer ed., New York, 1995. 225. o.
2. Julia Kristeva, Marcelin Pleynet és Philippe Solers kerekasztal-beszélgetése, in: *October*, 6. szám, New York, 1978. ősz (eredeti közlés: a *Tel Quel* 71/73. számában, Párizs, 1977).
3. Catherine Francklin interjúja Julia Kristevával. *Flash Art*, No. 126, 1986. február–március, 45. o.
4. Kristeva: THE SAMURAI. Columbia University Press, New York, 1992. 223. o.
5. Vö. 2. sz. jegyzet.

Forgács Éva

M. S. ÚR X.-ből

„*Magnificat anima mea Dominum*”. MS mester Vízitáció-képe és egykori selmebányai főltára Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 1997. március 14.–május 25.

A katalógust szerkesztette: Mikó Árpád, Boda Zsuzsanna

244 oldal, számos színes és fekete-fehér illusztráció (benn 8 tanulmány, a katalógusrészben 7 táblakép és 20 rajz, illetve metszet tárgyalása)

A Magyar Nemzeti Galéria hagyományosan a Budapesti Tavasz Fesztivállal együtt ünnepelesen megnyíló kiállításának 1997-ben M. S. mester selmebányai oltára volt a témája. Hasonló alkalmakkor és ugyanezekben a ter-

mekben más években zsúfolt, a tér falait feleslegtel (legutóbb két emelettel feljebb még folytatódó) kiállításokhoz szoktunk. Most mindössze hét festett táblának készítették helyet a rendezők, s nem rajtuk múlt, hogy csak hat volt valóban látható (a szlovákiai Antol/Hontszentantal plébánosának a katalógusban kifejezett köszönet feleslegesnek bizonyult). Bármilyen nagy is a művek történeti értéke, kamarakiállításnak lehetne nevezni az ennyi műalkotással dolgozó tárlatot. Ez a kifejezés azonban aligha helyénvaló egy olyan kiállításról szólva, amelynek nyilvánvaló célja éppen a középkori táblaképek megszokott múzeumi (kamarajellegű) lét- és szemléleti feltételei szabta korlátok áttörése s valamilyen módon eredeti körülményeik és kontextusuk visszanyerése, úgyszólván a rekonstrukcióval volt.

Helyesebb lenne talán az egy-egy tudományos probléma dokumentálásának szentelt monografikus kiállítások között keresni a példákat (így a párizsi Louvre nevezetes *dossier*-kiállításai között). A Nemzeti Galéria kiállításának tárgya és indoka ugyanis tisztán tudományos, semmilyen évforduló vagy egyéb külső indíték által nem motivált probléma volt: mindenekelőtt az, hogy elkészült a Nemzeti Galéria egyetlen M. S. mestertől való táblájának, az itt először nyilvánosan bemutatott MÁRIA LÁTOGATÁSA-képnek restaurálása; továbbá, hogy e munka során egy sor új, a többi táblán is kontrollálandó megfigyelésre nyílt mód, s ezeket egyszer a közönségnek is meg kell mutatni. Nem utolsó szempont lehetett az M. S. mesterre vonatkozó új, szétszórt, együtt sehol sem olvasható ismereteknek ha nem is összefoglalása, legalább a rájuk alapozható összkép sugallása. A maga módján első pillantásra nagy önbizalomra vallónak és merésznek tűnt az a feltevés, hogy az ilyen alkalmakkor nagyobb mennyiségű és nagy változatosságú műtárgyhalmazzal kiszolgált közönség magáénak érzi és elfogadja a XVI. század eleji művész problematikáját is, éppúgy kulcsot találva hozzá, mint a közelebbi korok mestereihez. Nem látszott egészen magától értetődőnek az sem, hogy a múzeumi kutató és a restaurátor nyomolvasó detektívmunkája egyáltalán követhető-e, még kevésbé, hogy maga a nagy művészettörténeti kérdés is, M. S. mester

problémája nem hagyja-e hidegen a látogatót. A jelek szerint egyik aggály sem bizonyult alaposnak; a látszólag nagyon exkluzív tudományos kérdésre alapozott koncepciónak s a kiállításnak sikere volt. Komoly biztatás ez azoknak a művészettörténészeknek, akik nap mint nap átélnek a saját normalitásukra vonatkozó professzionális szorongást: vajon kit érdekel még az, ami engem és szűkebb szakmai-baráti körömet?

A (mint a lille-i KIRÁLYOK IMÁDÁSA-táblának csak megérkezése után bizonyossággá vált azonosításából következik) kizárólag a selmebányai egykori vártemplom főoltárának tábláit (az elveszett s a kért, de meg nem kapott hontszentantali kivételével) tartalmazó kiállítás látványának első, szembetűnő rétegét az oltár egykori aurájának rekonstrukciója alkotta. Ez természetesen közvetlenül nem lehetséges, hiszen csak erősen megcsontított szárnyak maradtak meg, amelyeket ma a múzeumok kivétel nélkül festményekként mutatnak be, falra akasztva. Hiányzik a gótikus szárnyas oltár struktúrájának minden eleme: az oltármenza fölött egykor emelkedő predella, a fölötté 240 cm szélességben és mintegy 360 cm magasságban emelkedő szekrény (együttvéve már 6 méter körüli magasságban vagyunk) s az a szekrényt koronázó, áttört toronyszerű szerkezet, amely bizonyára Selmebányán is a boltozatot súrolta. Nincsenek meg csak az oltár szárnyai, azoknak is csak a bezárt állapotban látható festett oldala, amely a későbbi korok számára festményként értékesebb volt, mint a nyitott állapotban látható, eredetileg előkelőbb, reliefdiszes szárnyak. A festett oldalak fennmaradásával az oltár mai múzeumi képe tehát voltaképpen a fonákjára fordult.

Most, a kiállításon, azáltal, hogy a szárnyak tábláit mindkét oldalukon láthatóan állították fel, a festmények némelyikének „hátdoldalán” megmaradt aranyozás, illetve a csapolás nyomai őrizték az egykori relieffigurák emlékeit; az aranyozás megszakadásának kontúrvonalai pedig hozzátétőleges árnyképeket is. A szekrény szobrainak mai ismereteink szerint nyomuk veszett. Ezeket Genthon István még három közel egykorú selmebányai szoborban vélte felismerni (Szent Katalin és Borbála szobra a selmebányai múzeumban, a Madonnáé a Szent Katalin-

templomban: sorsuk és megítélésük kalandjait Végh János ismertette a katalógusban). Így az oltár egyetlen, a mai képzelet számára is közvetlenül elérhető látványa bezárt állapotának (a „köznap” vagy böjti oldal) kettős képsora, kétszer négy táblával, amelyek közül a PASSIÓ-ciklus (Esztergomban, a Keresztény Múzeumban) egészen megvan, a JÉZUS GYERMEKSÉGE-sorozat azonban egészen szét-szóródott (egy kép, valószínűleg az ANGYALI ÜDVÖZLET-é hiányzik, a VISITATIO a Nemzeti Galériába került, JÉZUS SZÜLETÉSE Hontszentantalon van, A KIRÁLYOK IMÁDÁSA pedig Lille-be vetődött). Ezek a képek részben a szekrény két oldalán álló szárnyak külső oldalára voltak festve (ezért a KIRÁLYOK IMÁDÁSA, a KRISZTUS AZ OLAJFÁK HEGYÉN és a FELTÁMADÁS hátoldala nyers deszkafelület), részben a szekrény ajtóit alkotó mozgó szárnyakra. Együtt egy körülbelül 360 cm magas, 480 cm széles képfelületet alkottak.

Nemcsak a valamikori szárnyas oltár összehatása elérhetetlen, hanem a bezárt szekrény hétnyolcad részében meglévő képsorozatának múzeumi megjelenítése is lehetetlen. Végső soron a képek eredeti szemléleti feltételeinek helyreállítása, a felsőknek 6 méter körüli magasságba helyezése nemcsak rendkívüli technikai nehézséget okozott volna, hanem megszüntette volna összefüggéseiből való kiszakítottáguk egyetlen előnyét is: azt, hogy önálló képként szemlélve kielégítik a modern múzeumlátogató erősen a részletekre, a festői munka intimitásaira irányuló érdeklődését. Így a kiállítás elsősorban optimális körülményeket igyekezett teremteni a táblák festett oldalának képekként való szemlélete számára, másodsorban, egy hosszúkás térben, enyhén rézsütös felállításukkal igyekezett megteremteni együttes érvényesülésük feltételét. Elkülönítésük és hátoldaluk szabaddá tétele ugyanakkor ezeket az oltárszárnyakat – eddigi múzeumi pályafutásuk során először – tárgyi, képhordozó asztalosmunka műveltségben is érvényre juttatta. A legradikálisabban függő képként való kezeléssel épp a budapesti VISITATIO-kép parketázott hátoldala tanúskodik; éppen az ezen tett megfigyelések alátámasztására volt szükség a más darabokon jobban megőrzött nyomok megmutatására. Az együtt látás nem jelentette a bezárt oltár eredeti képének felidéz-

ését; a képek többé-kevésbé szabadon a fő-tengelybe helyezett budapesti VISITATIO körül csoportosultak.

Az elveszett oltármű integritása tehát fizikai értelemben nem nyerhető vissza, és fel sem idézhető. A selmecebányai Vártemplom tere is elveszett, már a XVI. századi, várrá való alakításakor. A jelentős késő gótikus épületről inkább méretei, mint tere adnak fogalmat; a kiállítást kísérő építészeti rajz- és fényképdokumentáció minderről inkább csak halvány benyomásokat közvetített (ezekhez a bányaváros fénykorára vonatkozó történeti ismereteket a katalógusban Poszler Györgyi tanulmánya idézte fel). Az eredeti szemlélet optikai feltételeinek és az oltár szakrális aurájának felidézésében elsősorban a modern múzeumi műtárgyvédelem követelményeit kielégítő tompított világítás kapott főszerepet. Az oltárszárnyak sötét, puha burkolatú térben, a velük együtt kiállított grafikai lapokhoz illően adagolt mesterséges fényben, aranyalapjukat, élénkebb színeiket felragyogtató megvilágításban kaptak a mindennapitól eltérő hatást. Eredeti szakrális aurájukat egy másik szakralitás, a múzeumi műtárgykultusz eszközei segítettek visszahozni. A tompított megvilágításnak más, nagyon gyakorlatias funkciója is volt. A különböző gyűjteményekből származó, különböző sorsú képek ugyanis legalább négyféle állapotban vannak: vadonatúj restaurálással tündökölt a budapesti, legalább kétféle restaurálási fázist jelentenek meg az esztergomiak, s egy legkésőbb XIX. század végi állapotot tükröz a lille-i. Egyáltalán elhíthető, hogy valaha összetartoztak, még inkább egy optikai képbe egyesíteni őket másként nem lehetett, mint az egységes tónust teremtő világítással.

Ugyanezek az eszközök jelenítették meg a kiállítás másik főtémáját, a fokozott figyelmet, a modern technika rendelkezésre álló eszközeinek felhasználásával való történeti nyombiztosítás és a jövőt garantáló konzerválás jelentőségét. Minden modern múzeumi kiállítás egyben a konzervátor és a restaurátor önreprezentációja is; minél inkább műtárgyközpontú és környezetérzékeny, annál inkább sugallja, mekkora kár lenne, illetve mennyivel kevesebb ismerettel kellene beérnünk, ha a természettudományos vizsgálati módszerekben is jártas szakember nem siet-

ne segítségünkre. A szemüveges ember szemé németül „felfegyverzett szem”; a modern műtárgyvizsgálat a maga nehézfegyverzetével a ránk maradt műalkotás előtörténetébe és utóéletébe egyaránt olyan betekintést nyújt, amely enélkül nem lenne lehetséges. Nemcsak az eredeti festmény megállapításáról, a rá rétegzett átfestések, kiegészítések megkülönböztetéséről, az immár hagyományos röntgenátvilágításról, a pigmentek vegyi és mikroszkópos analysiséről van szó, hanem természettudományos anyagvizsgálatokról s az utóbbi időben elterjedt infravörös és infravörös-reflektográfias vizsgálatokról és felvételekről is, amelyek a művek szabad szemmel felismerhetetlen és mélyen fekvő rétegeiben rejtőző vonásaiba adnak betekintést. Ekképpen nemcsak eredeti és későbbi válik el egymástól, hanem a mű kivitelezésének folyamatába is betekintést nyerünk; megjelenik előttünk mindaz, amiről a művész valaha azt hitte, hogy átfestéssel végleg eltörölte, megszüntette: csupa igazi titok. A legtöbb festmény előkészítő rajzot takar; a ritkaságszámba menő középkori rajzok ismeretét és emlékanyagát hatalmasan megnövelte az utóbbi időben szisztematikusan alkalmazott infravörös reflektográfia. Magyarországon az elsők között vetették be a szinte teljes technikai fegyvertárat az M. S. mester képeinek vizsgálatára. Ami ugyan a rajzot illeti, negatív eredménnyel, mert mesterünk az írásra (és papíron rajzolásra) való gallusztintával készítette elő képeit, amit az infravörös kamera ugyan nem mutat ki, viszont jól látható a képek megkopott helyein.

Mindenekelőtt a VISITATIO-tábla és – amennyire a beható vizsgálatra mód volt – a többi selmecebányai oltárszárny története a restaurálást végző Menráth Péter és Hernády Szilvia szakszerű beszámolójából derül ki a katalógus olvasója számára. (Részai a munka logikai sorrendjét tükrözik: ELŐZETES VIZSGÁLATOK – A TÁBLAKÉP TISZTÍTÁSA, A FESTÉKRETEG KONZERVÁLÁSA – AZ ESZTÉTIKAI HELYREÁLLÍTÁS – MIKROMORFOLÓGIAI VIZSGÁLATOK, FESTÉSTECHNIKAI SAJÁTOSságOK – KÉSZÍTÉSTECHNIKAI SAJÁTOSságOK, ÖSSZEHA-SONLÍTÓ VIZSGÁLATOK – ELMÉLETI REKONSTRUKCIÓ.) Ez a munkabeszámoló, amely fényt vet az álló és a mozgó szárnyakon más-más méretű deszkákból összeillesztett táblák ké-

szítésének módjától és eredeti méreteik rekonstrukciójától kezdve elkészítésük menetének és utólagos átdolgozásainak egész sorára, sokféle ismeretet tételez fel, s nem könnyű olvasmány. Nem fölösleges mellettük a beavatott szakemberek (Mojzer Miklós, Urbach Zsuzsa) művészettörténeti kommentárja, s megkönnyebbülve észleljük, hogy ők sem mindig ugyanazt a következtetést vonják le minden egyes fizikai tényből.

A kiállítás e vizsgálatok dokumentumainak s az eredményeknek egy részét a kísérő dokumentációban bemutatta, de ezek szóbeli magyarázat vagy katalógus olvasása nélkül (utóbbi a kiállításon gyakorlatilag lehetetlen volt) aligha jelenthettek többet a látogató számára, mint a heroikus restaurátori erőfeszítések dokumentumát. Még a táblákon közvetlenül megfigyelhető, de segítség nélkül igen nehezen kivehető részletek (az egykori reliefekre utaló nyomok a képek hátoldalain, az esztergomi FELTÁMADÁS-tábla hátoldalán található, egy női szent lefejezését ábrázoló ecsetrajz, feliratok a lille-i KIRÁLYOK IMÁDÁSA hátoldalán) sem kaptak értelmezést. A helyszíni adottságok olyanok voltak, hogy még akinek tudomása volt is ezekről, igazán csak felismerni vélhette ott azt, amit a katalógusban többnyire jobban láthat. *Dossier*-kiállítás mivoltához képest az M. S. mester-kiállítás nem volt nagyon barátságos a látogatóhoz; túlságosan bizott abban, hogy a művek önmagukért beszélnek, és sajnos túlzottan hangsúlyozta azt is, hogy ott a katalógus az igazán érdeklődőknek. Mint látjuk, a műalkotás modern képe mára eléggé exkluzív élmennyé vált ahhoz, hogy a közvetlen látvány meggyőző erejében kevésbé bízzunk.

Nem minden további nélkül vehető tudomásul s ezért fokozottan szorult volna a magyarázat támaszára a budapesti VISITATIO-kép új arculata, amely nemcsak a tisztább, vonalasabb formaalakítással, hanem a tarkább, fokozottabb színességgel is meglep. A teljes dokumentációt, a „rekonstrukciós jelle-gű kiegészítések” előtti állapot fényképét ez esetben is a katalógus nyújtja, s vele a restaurátori ars poetica vallomását. Egyetlen benyomás alól azonban nehezen vonhatjuk ki magunkat: bár manapság a restaurátor lép fel az abszolút és objektív (természettudományos módszerekkel igazolt) igazság birtokosa-

ként s a művészettörténész a történeti megismerés relativitásának tudatában, mégis, a modern (például a film, a színesreprodukcióvilágítási viszonyok, a makrofotográfiára jellemző részletisztaság szuggerálta) szemléleti, érzékelési feltételekhez való alkalmazkodás éppen a restaurátor munkájában érvényesül a legerőteljesebben. Gáncoskodás nélkül állapíthatjuk meg, hogy a VISITATIO-kép restaurálása modern munka, nem kevésbé elégti ki korunk igényeit, mint minden eddigi restaurálása, átfestése a régebbieké. Modernizálódott a tábla más tekintetben is: deformálódás ellen immár fémből, illetve műgyantából készült csúszóhevederes rendszer biztosítja; a fatáblát magát Paraloid B 72 műgyanta toluolos oldatával konzerválták, s a festékréteget Plextol B 500 akril vizes disperzióval rögzítették. Akit vigasztal: beoperált csipőprotézissel él, rendszeres gyógy-szerszedéssel magát fenntartó ember sorsát osztja a tábla. Csak remélhetjük, mert biztos tudomásunk nem lehet róla, hogy a miénk-nél hosszabb élete lesz.

A kiállítás harmadik szintje a művészettörténet-írás problematikájába vezet, a műértő klasszikus anyaga, a kézi rajzok és metszetek segítségével. Ezeket finom érzékkel a budapesti Szépművészeti Múzeum mellett a bécsi, müncheni és nürnbergi grafikai gyűjteményekből válogatták. Bármily meglepő, mióta Hoffmann Edith 1937-ben közzétette JEGYZETEK A RÉGI MAGYAR TÁBLAKÉPFESTÉSZETHEZ című tanulmányát, megalapozva a késő gótikus táblaképfestők által használt (vagy elmulasztott) kompozíciós forrásokra vonatkozó ismereteinket, ennek kiállításon való demonstrációjára soha nem került sor, annak ellenére, hogy nagy táblaképgyűjtemény éppúgy rendelkezésre áll, mint kitűnő grafikai gyűjtemény a Szépművészeti Múzeumban. Ezeket külön-külön szoktuk csodálni, együtt csak gondolatban vagy reprodukciók alapján. Hoffmann Edith megjegyzései voltak a kiindulópontjai az M. S. mester grafikai ismereteire vonatkozó ismereteinknek is, amelyek időközben igen kibővültek, s a legteljesebb képpé, a mesteregyéniség kulcsává Mojzer Miklós tanulmányorozatában (*Acta Historiae Artium*, 1975 és 1981) alakultak. Őt tért vissza a selmebányai oltár festőjének egy másik monogramistával, az M Z jelzést hasz-

náló német grafikussal való azonosításához. A kiállításon mutatott grafikai kollekción e tézis dokumentálására – s részben az önálló meggyőződés kialakításának lehetővételére – szolgált.

M. S. mesternek az M. Z. mesterrel való azonosítása, Mojzer Miklós hipotézise, elsősorban a két (?) művész formakultúrájának messzemenő egyezésén alapul. Ezt volt hivatott a néző elé tárni a grafikai anyag válogatása, nemcsak a grafikai kabinetekben dolgozó műértő erudíciójába vezetve be, hanem azoknak az 1500 körüli művészeknek a világába is, akik ennek az erudíciónak megfelelően dolgoztak: kontinuitást keresve elődeikkel, s a hagyományból fejtve ki formai újításait. Hoffmann Edith számára éppen hatvan évvel ezelőtt a grafikai kölcsönzés a mesteremeri önállótlanúság, eredetiséghiány jele volt: itt a *művészet* szférájának bensősége, a részlet megbecsülésének, az átfogalmazásnak csak az értő számára revelálódó új jelensége bontakozik ki. Ennek az újdonságnak tudvalevőleg Dürer volt az első képviselője, aki értő humanista környezetére támaszkodhatott. Vezércsillaga a Felső-Rajna-vidékre vezető útjakor éppen meghalt Schongauer volt, s már korán figyelemmel kísérte mindazt, amit a grafika Itáliából (többek között a Pollaiuolo-lóktól, Mantegnától) közvetített. Az M. Z. mester FORTUNA-rajza nemcsak a budapesti VISITATIO Máriajának meggyőzően közeli rokona, hanem egyben Schongauer okos és balga szüzeinek modernizált parafrázisa is; s nem minden ok nélkül látta el még XVI. századi kéz Dürer hamis szignatúrájával. A schongaueri típusok, mozdulatok és motívumok bensőséges ismerete és követése léptenyomon kimutatható az M. S. mester művein. Az M. Z. mester VANITAS-rézmetszete nemcsak az allegorikus nőalak sokrétű ikonográfiájában, hanem a női akt típusában is ugyancsak Dürer-közelinek bizonyul. A kor nagy mesterei közül a grafikusként is nagy-szerű Veit Stoss is egyaránt rokon a Selmebányán dolgozó festővel s az M. Z. monogramos grafikussal: mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Veit Stoss Szent Jakab lefejezését ábrázoló rézmetszetének rokonsága az M. Z. mester Keresztelő Szent János lefejezését ábrázoló rézmetszetével. Egy további rokon az M. Z. mester SZENT BORBÁLA MÁRTÍRIUMA-

rézmetsete. Ennek meghajló nőalakjáról egy müncheni, fedőfehérrel kiemelt rajz is szerepelt a kiállításon M. Z. mester nevével. A rajz nyilvánvalóan nem előkészítő tanulmány a vele azonos irányú rézmetsetfigurához, hanem a rézmetset megfelelő részletét másolja – úgyszólván előkészület annak festészeti átfogalmazásához. M. Z. mester keze műve vagy metsetének kongeniális felhasználása? Készíthette volna M. S. monogramos kortársa is, akinek festészete ugyanígy viszonyul a közeli rokon grafikushoz.

Szinte zavarbaejtő egy további meglepő egyezés. Az esztergomi FELTÁMADÁS-tábla (amely az oltár álló táblája volt) hátoldalán egy halvány (Török Gyöngyi megfigyelése szerint a mesterétől eltérő rajzstílusban!), odavetett esztertrajz került elő, egy női szent lefejezésének vázlatra, amely az M. Z. mester SZENT KATALIN MÁRTÍRIUMA-rézmetsetéből a fő jelenetnek közeli variánsa. Mindenesetre tükörképes, tehát nem a metsetre, hanem inkább egy azt előkészítő rajzra megy vissza. Ha az előbbi esetben a két monogramista viszonya „csak” kongeniális, itt kapcsolatuk leírására a személyes, műhelyviszony kifejezés illik. Vagy az azonosság, mint Mojzer Miklós feltételezi?

Erre a pontra érkezve meg kell vallanom, hogy a kiállítás meggyőzött: nem szükséges az M. S. és M. Z. mesterek azonosságát feltételeznünk. Ennek az azonosságnak Mojzer Miklós által felsorolt érvei elsősorban egy művészeti, mindenekelőtt grafikai formakultúra elemei, amelyeknek jelentősége abban áll, hogy – először a történelem folyamán – forrásvidéküktől távol, gyűjtemények (például nürnbergi) kabinetjeiben egyidejűleg többek számára is hozzáférhetőek voltak. Az én szememben ennek az 1500 körüli körnek, szoros összefüggéseinek bizonyítékait adta a kiállítás. A schongaueri művészethez mint mércéhez Dürer szellemében való közelséget pontos elemzéssel igazolta Török Gyöngyi tanulmánya. Igazolta, hogy a VISITATIO pünkösdirózsái egy botanikailag hű, a közelmúltban Fritz Koreny által elemzett Schongauer-tanulmányon alapulnak, míg a másik, szimbolikus jelentőségű virág, az iris esetében Dürer természettanulmányaival kínálkozott az összevetés. A korábban már a VISITATIO-kép elemzését kiadó Urbach Zsuzsa értelme-

zésében a hangsúly a fiatal Dürer nürnbergi környezetére esik. Ezt a lokalizálást támasztja alá a festői stílus rokonítása a fürthi főoltár mesterének műveivel, a rajztechnika megfigyelése és mindenekelőtt a tájképi stílus elemzéséből leszűrt tanulságok, amelyek az európai tájfestészet születésének környezetébe vezetnek. E tekintetben bizonyára csak másodlagos, mert későbbi dokumentum az a kiállításon is szerepelt müncheni tájrajz, amely minden bizonnyal egy korábbi eredeti viszonylag merev, élettelen kópiája lehet.

Egyetértésről, a problémának a szerzők által uniszónó sugallt „helyes megfejtéséről” tehát nem lehet szó. Urbach Zsuzsa a XVI. század eleji nürnbergi környezet meghatározó jelentőségét hangsúlyozza, Mojzer sokoldalú tájékozódásában fontos szerepet játszik Krakó is – hosszú ideig Veit Stoss működésének színtere, a nürnbergi művészeti kapcsolatoknak éppúgy hagyományos letéteményese, mint a gazdasági érdekeknek. Poszler Györgyi összefoglalásából kissé halványan tűnik ki az európai arany fővárosának, Selmechányának ugyanehhez a gazdasági érdekszférához tartozása – s majd hamarosan a nürnbergi és az augsburgi kapitalizmus harci terepéért játszott szerepe. Mindenesetre, mindenekezőtt Mojzer Miklós alapos kutatásai során, nem kevés az, amit az oltárról tudunk: a szignatúrában szereplő 1506-os dátumon kívül igazolható az ezzel egybehangzó búcsúengedély dátuma, ismertek az alapítók, Leonhardus Heynitzky és felesége, Duschlin András leánya, Dorottya. Nem kevésbé jelentős, hogy megkülönböztethető a Szent Katalintemplom főoltárától, amellyel valaha Genthon István az általa elsőként (és eltérően) rekonstruált nagy oltárt azonosította. Mojzer Miklós bevezető tanulmánya (A FESTŐ HAGYATÉKA, AHOGYAN MA LÁTJUK) beszámol mindenről, ami biztos, s számba veszi valamennyi követhetetlen utat. Csak Mikó Árpád árulja el kitűnő, az M. S. mester művészettörténeti képét elemző tanulmányában (MISZTÉRIUMJÁTÉK. A TÁBLÁK SORSA: FORRÁSOK ÉS FELTÉVESEK – e tanulmány párdarabja Tóth Sándor tanulmánya M S MESTER HAT KÉPE RÉGI REPRODUKCIÓKON címmel a mindenkor forgalomban lévő fényképekről s a táblák azok tükröztes állapotáról): „Állítólag van valaki Budapesten, aki tudja M S mester igazi nevét. Hogy

csupán a hétköznapi nevét ismeri-e, vagy kabbalisztikus értelemben véve az igazú, arról nem tudnak a városban, csupán arról beszélnek, hogy e titok tudását nem tartja lényegesnek. A művekről kellene beszélni.”

Ehhez a beszédhez szolgáltatott anyagot a kiállítás és katalógusa. Nincs megoldás, mert nem ért véget a kutatás, nem merültek ki a forrásai, bőségesen rendelkezésre állnak a további tájékozódás útjai. Nemrégén Mojzer Miklós még a mester nyolcadik művét közölte, akkor a torúni (ma: Pelplin) epitáfium révén úgy látszott (még a lille-i táblának a többivel egyazon műhöz tartozását sem sejtve), hogy a mesternek kisebbfajta élettörténete lesz megrajzolható. Most ismét csak egy nagy mű van, a selmecbányai főoltár. Mindenesetre „a művekről beszélés” diadala Mojzer előzetesen leírt sejtelmének („*hacsak nem bizonyosodik be éppen ennek a kiállításnak az alkalomával, hogy a lille-i tábla maga az elveszettnek hitt negyedik*” – bebizonyosodott) igazolódása. De ott van a szignatúra mivoltában is kétségbe vont M S betűjelzés. A műveltségnek ezen a szintjén inkább provokatív, mint megmagyarázhatatlan az M S–M Z (a Z mindig szépen formált gót betűvel írva) alternatíva vagy té-

vesztés. Urbach Zsuzsa még a betűk közötti mester- vagy családjegyet (mint Martin Schongauer történetesen azonos névbetűi között) is kétségbe vonja, s egy A-t látna benne. Ha monogram, M. S.-nek írandó, a katalógus következetesen M S formát használ (a kabbala jegyében?). Miért ne lenne monogram (persze aligha, mondjuk: „Magyar Sándor” vagy – volt már! – „Sebestyén”, hiszen alighanem elől lesz a keresztnév, utána a másik). Minden megfejtetlen monogram mindig megoldandó rejtvény marad; más kérdés, hogy a személy azonosítása ritkán végleges, s egy közemberrel való megismerkedés még kevésbé kulcsa a művészetének. Hogy ezzel a névvel éppen Selmezbánya még mindig nem teljesen kimerített irataiból lehet majd megismerkedni, kérdés. Hogy magyar ember volt-e, aligha kérdés, de nem is fontos. Hogy honnan jött, arról művei alapján többet tudunk, mint valaha. Nem utolsósorban az 1997-es vállalkozásnak köszönhetően, amely alkalmat adott a megfigyelésre, katalógusa pedig polcunkon, asztalunkon marad. „*Kövesse mindegyik a meggyőződését!*” (Róm, 14,5)!

Marosi Ernő

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap, a Soros-alapítvány és a József Attila-alapítvány támogatásával jelenik meg